повість із сучасного життя

ЧАСТЬ ПЕРША

I

Пані Олімпії Торській мусило щось страшне приснитися. Вона напруго кинулася в ліжку, затрепала ногами, мов підстрелений птах, розмахнула руками, мов потопаючий, і, вдарившися одною рукою о дерев'яну побічницю ліжка, закричала крізь сон:

— Рятуйте! Рятуйте!

В тій хвилі збудилася і прожогом сіла на ліжку. Широко розкриті очі блудили в пітьмі, що панувала у її покої. В грудях живо трепалося серце. Дихала швидко і важко, по цілому тілі пробігала дрож. Рука судорожно стискала ріг нічного столика, що стояв зараз обік ліжка. Сонна ще, ледве розбуркана думка не могла відразу похопитися і, мов птиця під градовою хмарою, металася і билася між якоюсь темною тривогою і невиразною ще певністю, що все пережите перед хвилею був сон, а не ява.

— Господи, переміни і заступи! Во ім'я отця, і сина, і святого духа, амінь! — прошептала вона, хрестячись усе ще тремтячою рукою. — Як я перелякалася! Як страшно, господи! А то тілько сон був! Та який сон! Що й досі трясуся. Тьфу, щезай, маро!

І вона ще раз перехрестилася і почала шептати молитву. Та молитва не вспокоювала її. Широко витріщеними очима вона силувалася просвердлити пітьму, найти вікно, визирнути на світ, де, певно, вже мусило світати. Та вікно — одиноке вікно в її спальні — було завішено килимком і не пропускало ані промінчика світла. Пані Олімпія перервала молитву на півслові і проворкотіла гнівно:

— Ах, оп'ять отой килимок! Господи, додай мені терпливості з отсею поганню!

І вона здушеним ще, півсонним голосом силувалася крикнути:

— Параско! Параско!

Та голос завмирав у її горлі. Чи то тому, що спала горілиць зо звішеною вниз головою, чи під впливом сонної змори кров її бухала ще сильно до голови і захапувала дух у груді, а се ще збільшувало її глуху тривогу.

— Ні, не можу! Не добуджуся її! — в розпуці прошептала пані. — Он як сопе! Нелюди! Замучать вони мене своїм непослухом!

І, гнівно зціпивши зуби, пані Олімпія добру хвилю сиділа на ліжку, обома руками стискаючи з боків свої груди, щоби прискорити дихання, і прислухуючися рівномірному здоровому сапанню Параски. Ота Параска — то була молода вісімнадцятилітня служниця, покоївка пані Олімпії. Від двох місяців, відколи у пані почалися припадки сонної змори і приливу крові до мізку, Параска мусила спати разом з нею в її спальні. Пані в таких припадках почувала страшенну тривогу, кричала і кидалась, і тільки присутність другої людини могла її вспокоїти. Та Парасці, занятій увесь день роботою в покоях та в кухні, дуже не до вподоби була ота нічна сторожа коло вередливої пані. Вона й сама боялася її сонних криків і воліла б була супокійно спати в кухні або в гардеробі. А до того пані звикла була будитися дуже вчасно і в таких разах, звісно, першу розбуркувала Параску. Так ось вона взялася на спосіб. Щовечора, коли пані засне, вона завішувала вікно килимком і щільно затикала з боків шматами, щоби ранішнє проміння не продиралося до спальні, міркуючи, що в такому разі пані хоч коли-не-коли проспить довше, значиться, і їй можна буде довше поспати. І даремно пані Олімпія гнівалася і сварила на неї. Параска з упором, властивим тупій та лінивій натурі, не покидала

свого звичаю і тим доводила паню до розпуки, тим більше, що гробова пітьма в спальні в разі її припадків іще збільшувала її тривогу.

— Параско! — не то кричить, не то шепотить пані. — Встань! Відслони вікно!

Та Параска і не думає встати. Вона спить на землі, на сіннику, без подушки, поклавши тільки якесь шмаття під голову та накрившися грубою веретою. Рівномірно роздається її здорове сапання; видно, що сон її твердий та спокійний і що можна б її й на поле винести, а вона б не збудилася. Отой твердий здоровий сон дівчини почав звільна вспокоювати й паню Олімпію. Вона зовсім прийшла до себе і знов лягла на ліжко та накрилася ковдрою, хоч у спальні було тепло, аж душно. Та зо сну вона зовсім вибилася. Уява, збентежена сонною зморою, почала насувати їй на ум усіляке страхіття. Спершу в її голові мигнула думка: ану ж який злодіяка закрався до сіней, повзе до її спальні. Та ні! Що він у неї візьме? Правда, двері від спальні не зовсім щільно замикаються, в сінешніх також замок попсований. Та се пусте! Параска, лежачи тут же перед дверми спальні, притискає їх, мов здорова колода: коли б хто хтів ніччю ввійти до спальні, то конче мусив би збудити Параску.

Прогнавши думку про злодійський напад, пані Олімпія обернула свою увагу на інші тони, що доносилися до неї знадвору. Під церквою вартівник закричав "Осторожне з огнем!". Чути навіть, як опісля закашлявся і почупкав чобітьми, йдучи довкола церкви, щоб опісля знов лягти на соломі під дзвіницею. В курнику запіяв когут, а за ним обізвалися й другі геть там у селі. В саді і в старій липовій алеї, що поза садом тяглася аж до річки, лящали соловії; один із них прилетів навіть під вікно спальні і, засівши в густім жасминовім корчі, виводив дзвінко, мов приговорював людською мовою:

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс! Там тріс! Туррр! Схаменись! Схаменись!

Пані Олімпії мов мурашки поза спиною забігали. Пташина не переставала лящати, дразнила її. Чим більше вона зосереджувала свій слух на тім, щоб розібрати, як саме щебече соловій, тим виразніше причувались їй оті дивоглядні слова. І вони знов навіяли на неї те чуття холодної тривоги, яке лишилося було по її сні. І разом з тим їй живо став перед очима й сон, усі ті огидливі картини, що від двох місяців не переставали її мучити, мов гадюки висисаючи живу кров із її серця.

Їй снилось, що вона була молоденькою дівчиною. Цвітуча, мов рожа, в рожевім убранні, вона рожево глядить на світ. Усе їй усміхається, усе її пестить, усе любується нею. І сонце, і цвіти, і повітря, і люди. Молодіж липне до неї, паничі з найчільніших родин у краю роєм крутяться довкола неї. Молодечі лиця, то круглі, то подовгасті, облиті здоровим рум'янцем то сентиментальною блідістю, з чорнявими пещеними вусиками і без них, з очима то огнисто блискучими, то немов ув'ядаючими від гарячого чуття, хмарою носяться довкола неї, мов лиця ангеликів довкола Сікстинської мадонни. І не диво! Вона молода, вродлива дочка графа Лісовицького, властивця обширних маєтностей і великих капіталів, — значить, хоч не одиначка, то все-таки одна з перших великопанських партій у краю. І вона знає се і ходить гордо, холодно, насмішливо серед тої хмари лиць, під градом палких, закоханих поглядів, серед шепоту подиву та здавлюваного бажання. їй люба ота душна атмосфера подиву, зависті та бажання, але її не тягне ані до одного з тих лиць, ані до одної з тих гнучких та елегантних фігур у фраках, циліндрах і глянсованих рукавичках.

Сонна змора тягне її з блискучого та запахущого світу салонів, балів та компліментів у невеличку, чистеньку й тепленьку кімнатку в обширних офіцинах, що від двора її батька вибігли геть-геть у сад, немов сховалися під розлогими липами. Там живе учитель її братів, молодий студент філософії, Нестор Деревацький. Що тягне її туди, до його покою, до світлички, в котрій він для графських синів та дочок устроїв імпровізовану школу, обвішану мапами і рисунками, з таблицею до писання, з м'якими кріслами, в ряд уставленими перед масивним дубовим столом замість шкільної лави? Що тягне туди панну Олімпію, котрої едукація вже

скінчена і котра не має обов'язку так, як її молодші брати і сестри, нудитися над книжкою та скриптурами?

Вона й сама не знає, що її туди тягне. Нестор, молодий чоловік літ 28, не то що некрасивий, а так собі, непоганий та й нічим особливим не визначується. Поверха судячи, ані не рівняти його до тих молодих елегантів, що окружають панну Олімпію. Тільки в устах його, в мові сидять могучі чари. Пані Олімпія ще й нині тямить, що зразу довгий час вона не звертала ніякої уваги на домашнього вчителя. Хоч він щодень обідав при спільнім столі з усею графською сім'єю, вона ніколи не вимовила до нього й слова; він був мов малесенька мушка, котрій вільно літати серед проміння її світла та котрої вона недобачала. Аж раз брати затягли її на лекцію пана Нестора. Вона слухала зразу рівнодушно, потім чимраз цікавіше, розговорилася по лекції з Нестором і відкрила в його словах якусь дивну мелодійність. Відтоді почала частіше ходити на лекції, заявивши матері, що яко старша хоче пильнувати, щоб молодші брати і сестри вчилися пильно і слухали вчителя. Та їх не треба було пильнувати, і панна Олімпія пильнувала зовсім чого іншого!

Як се сталося, що вони полюбилися з Нестором? Хто перший сказав слово, хто і яким способом виявив чуття, що запалило серця обоїх молодих людей? Пані Олімпія і досі сього не тямить і тоді не тямила. Тямить тільки, що цілі два місяці ходила мов сама не своя, мов потонувши з головою в якімось рожевім тумані. Се були найкращі дні її життя. Чом вони минули? А коли вже мусили минути, то чом хоч трохи довше не тривали?

Найменший братик Стасьо підслухав її любовне воркування з Нестором і розповів його матері, а мати передала батькові. Ані мати, ані батько не мовили Олімпії ані слова, не сказали нічого й учителеві, тільки, коли Олімпія на другий день прийшла до знайомої офіцини, застала двері замкнені, а офіцину порожньою. Старий садівник Яків сказав їй, що пана Нестора нині досвіта спакували, сквитували, посадили на бричку і відвезли на дворець залізної дороги. Пані Олімпія тямить і досі ті гіркі сердечні сльози, що проливала, сховавшися в густі корчі парку по

вислуханні сеї вісті. Але і вона, так само як її родичі, ані словечка не сказала нікому про свою любов, ані одною сльозиною, ані одним спомином не виявила її перед ніким із домашніх. Німо і глухо поховала своє чуття на дні серця, залила слізьми і присипала пилом забуття. Була ще молоденькою дівчиною, та все-таки знала, що графській доньці іменно так треба зробити, коли їй трафилося таке нещастя полюбити плебея.

Сонна змора тягне її кудись від тих картин, кудись, де холодно, темно, вогко. Немов вона входить у якийсь безконечно довгий коридор, погано освічений і давно-давно не провітрюваний. Сперте повітря каменем налягає на її груди. Дрож проходить по тілі, а її рука стискає щось таке холодне, слизьке та огидливе... Ох, та се рука її судженого, графа Торського, що товаришував ще з її батьком за його молодих часів, а розтративши по європейських столицях та ігорних місцях силу, молодість, здоров'я і маєток, вернув до краю, щоб рятувати останки надшарпаної фортуни. Побачивши її, молоду, вродливу і посажну панночку, дочку свого приятеля, він зараз поміркував, що з усіх можливих фінансових спекуляцій ся буде, мабуть, чи не найліпша і зараз же приступив до діла...

Сонна змора все далі і далі, все глибше і глибше тягне паню Олімпію по дебрях її холодного та непривітного аристократичного життя. Ось вона графиня Торська. З батьківського дому вибирається з мужем у подорож пошлюбну до Італії. Та обоє доїздять тільки до Монако, і тут муж її програє більшу половину її посагу. Мов важкі дощові хмари, висять над душею пані Олімпії спогади її медових місяців, прожитих з графом. Сцени, сльози, розпука... Вони вертають домів, граф грозить, що продасть остатнє село, яке йому лишилося з його родових маєтків, — оці самі Торки, в котрих суджено було пані Олімпії прожити решту віку. І хто знає, чи не був би й виконав своєї погрози, бо до Монако тягло його далеко дужче, ніж до молодої та вродливої жінки, що побіч його спальні, в пишнім будуарі, обвішанім коврами й дзеркалами та наповненім пахощами, проплакувала дні й ночі. Та вийшло не так, як графові думалося. Після одної дуже бурливої сцени зі своїми вірителями він впав

у таку лютість, що дістав удару апоплексії. Йому поразило руки й ноги, так що не міг рушитися з місця, не міг ложки до рота піднести. І з гулящого джентльмена, картяра, п'яниці та вівера разом зробилася безпомічна дитина, котру треба було одягати, годувати, возити на возику, класти на ліжко і знов піднімати а котра за все те відплачувалася тільки цинічними жартами, лайкою та прокляттями.

Сонна змора без милосердя затоплює паню Олімпію в те страшенне ледяне море, в ту безодню муки, гризоти, пониження і сердечного горя, що вона перейшла від того часу. Для неї почалося життя, о якім їй перед сим і в сні не снилося, і в казках не чулося. Хорий граф тиранив її без милосердя, ламав систематично всі її вподобання і привички, її волю і її душу. Той полутруп, безсильний і безпомічний, власне через свою слабість зробився її найлютішим катом. І коли б хоч іскорку співчуття, хоч крапелиночку любові, признання і тепла мав він для неї! Ні, тільки цинічні жарти, наруги і шпигання, від котрих уся кров у ній ледом стиналася. І чим покірніше вона гнулася, чим пильніше служила йому, тим гіршим, капризнішим робився той сорокап'ятилітній старець, і в очах його на її вид блискали зловіщі іскри ненависті. За що він ненавидів її? Що вона йому злого зробила? Вона ніколи не питала його об тім. її серце замклося до нього ще від часу побуту в Монако і не відімклося вже ніколи.

А тим часом здоров'я графа значно поправилось. Правда, поражені руки й ноги ніколи вже не прийшли до здоров'я, та зате жолудок поздоровшав. Безпомічність змусила графа до правильного життя, до дієти. Він не міг тепер пити ані грати в карти, мусив їсти те, що йому давали і коли давали, і се вийшло йому на добре. Почув апетит, наїдався всмак, спав спокійно і твердо, як ніколи перед тим, на щоках його почав виступати рум'янець, навіть передчасно вилисіла голова зачала вкриватися новим пухом. Граф відмолодів. Про смерть і не думав і дякував богу, що не дав йому продати Торок. Був се будь-що-будь гарний маєточок, зложений з двох фільварків, що обіймали поверх тисячу моргів вірного поля і сіножаті, а надто дві тисячі моргів старого соснового лісу. За тих кілька літ, що граф лежав хорий, не їздив нікуди, не програвав і не гайнував, маєток під управою совісного управителя очистився від довгів і

давав такий дохід, що граф міг жити по-панськи і ще й відкладати дещо про чорну годину. Признати треба, що велика в тім була заслуга графині. Вона доглядала господарства, контролювала управителя і других офіціалістів, укладала весь господарський бюджет і гроші держала в своїх руках. В тій роботі находила хоч вчасти осолоду після тих мук, які день у день приносило їй спільне життя з графом.

Сонна змора мов кліщами здавлює серце пані Олімпії, приводячи їй на пам'ять цинічні та безсердечні насміхи та наруги графа.

— Скучно вам, графине, зо мною, калікою, панькатись, правда?

— Скучно, — каже вона, дивлячись у інший бік.

— Ви б богу помолилися, щоб мене чимскорше забрав із сього світу.

— Молюсь.

— Добре робите. Я б менше мучився, — додає він з їдким насміхом, — а ви б замуж вийшли, правда? Ну, скажіть по щирості, маєте вже на думці кавалера, за котрого б ви вийшли?

— Маю! — говорить вона, затискаючи зуби, з запеклою злобою в серці.

— Се дуже гарно! — іронічно цідить граф. — Тілько ось що лихо! Не дуже, мабуть, ваша молитва щира, бо я чуюся здоровішим. Може б, вам, графине, діточок хотілося?

Сльози бризками бризкають з її очей, але вона зціплює зуби і не дає по собі пізнати тої пекельної муки, яку їй завдає її зашлюблений мучитель. Мовчить, відвернувшися, а граф далі торочить:

— Отаке малесеньке, рожевеньке, гарненьке дитятко — чудо, що за люба розривка була б для вас! Трепалось би, сміялось би, далі й лазити б почало. А, графине, чого ж ви мовчите? Правду я говорю?

— Правду.

— То-то й є. Та що ж біда моя, графине, я слабий! Я немічний каліка, не можу сповнити свого обов'язку. Терпіть, графине, чень бог і над вами змилуєсь!

Пані Олімпія дуже добре розуміла кроваву наругу над собою в тих словах. Служниці, що мусили день і ніч пильнувати графа і ночувати при нім, одна за одною приводили дітей, котрі й ховались при дворі як байстрята. Графиня добре знала, чиї се діти, гляділа на них з ненавистю, та все-таки не прогонювала їх зо двора, немов почувала якусь дивну пільгу глядіти день у день на ті докази невірності свого мужа, поштуркувати їх, обходитися з ними, з графською кров'ю, як зо щенятами та сміттям і знати, що й на будуще жде їх життя щенят та роль сміття в суспільності. Куди, куди поділася рожева запахуща атмосфера невинності, серед якої жила вона при батькові!

Сонна змора, мов невмолимий кат, шарпає і рве її далі, ще глибше в безодню, в непролазну пітьму, і гниль, і чад.

— Милосердя! — просить вона. — Чи не досить мені сього пекла? Чи не досить я перетерпіла?

"Ні, — говорить твердий невмолимий голос. — Ще в твоїм серці один закуток цілий, непереранений, чистий, незаплюгавлений! Покажи його сюди! Давай до моїх рук!"

І знов нові картини. В хвилі, коли горе її доходило до краю, коли їй здавалося, що ось-ось одуріє, явилося щось мов полегша, мов проблиск надії, мов ясна поляна серед темної пущі. Явився він, Нестор, про котрого

вона не чувала й не цікавилася чути від часу, як бачила його в імпровізованій домашній школі у свого батька перед двадцятьма літами. Дивна іронія долі! Він явився їй таким, яким вона ніколи не надіялася його побачити. Його поява і притягала, і відтручувала її, збуджувала рівночасно пошану і обридження. Він явився попом, але попом здичілим, диваком та відлюдком, що довгі літа жив у горах, здалека від усякого цивілізованого товариства, від духових інтересів.

Мов жива стає ще тепер перед нею його постать, згорблена та похилена, придавлена передчасною старістю. Його очі колись такі палкі, такі ясні І блискучі, з котрих так і говорив світлий ум, так і ясніла щирість та доброта, тепер погасли, запалися глибоко і бігали в ямках, мов сполохані. Чари його бесіди щезли без сліду: на першім візиті у дворі він раз у раз путався в словах, гикався, уривав на половині речення, так що граф по його виході з звичайним своїм цинізмом сказав:

— То якийсь ідіот. Сьому треба дати презенту!

А пречінь він при всім тім був священиком. Його духовний стан домагався від неї пошани, і вона була вихована в занадто побожних традиціях, щоб відмовити йому тої пошани. Та се не все. Швидко вона з уст самого о. Нестора розвідала історію його життя — не так, може, розвідала, як доміркувалася її з його уриваних та безладних оповідань. І ся історія ще більше зблизила її до нього. Адже ж се через неї дійшов він до того стану! Вона, хоч і несамовільно, була причиною його зруйнованого життя, розбитих надій. О, пані Олімпія тепер добре вміла відчути ту важку та сумовиту історію бідного здичілого попа!

Полюбивши її і стративши всяку надію позискати її руку, Нестор покинув філософію, вступив до семінарії і висвятився в целібаті. Саме тоді почув, що вона вийшла замуж. Власті духовні полюбили його; був спосібний, покірливий, працьовитий. Йому всміхалася висока кар'єра єрархічна, та серце його боліло, не давало йому забути втраченого щастя. Швидко дізнався про сумну долю своєї улюбленої, про слабість графа, хоч, звісно, і думкою здумати не міг собі всеї тої безодні горя, яка

придавлювала її душу. Він любив її щиро, і кожда звістка про неї, зла чи добра, ранила його душу, на довгі дні відбирала йому спокій, робила його неспосібним до праці, до думання. І він постановив собі перебороти себе. Пішов на катехиту до народних шкіл в Однім невеличкім та глухім місточку, щоб бути далеко від неї, не чути про неї. Та спокій і тут не був тривкий. То через газети, то через усяких приїжджих людей він хоч вряди-годи чував про неї. А чим рідше доходили вісті, тим важкішим тягарем падали на душу о. Нестора, тим довше мучили його. І він забажав ще далі втекти від світу, здичіти зовсім. Попросився на парафію до одного з найглухіших гірських закутків. Десять літ прожив там безвихідно, без газет, без переписки з ким-небудь, занятий обов'язками свого стану та важкою боротьбою за шматок хліба. Парафія була маленька, вбога, з народу прихід був дуже мізерний, треба було занятися господарством, тяжкою мужицькою працею. О. Нестор пірнув з головою в те море буденних клопотів та заходів: орав і сіяв, плекав худобу, гонив воли на продаж, збирав сіно, торгував вівсом і бриндзою, заводив у горах нові роди картоплі, був і рільником, і садівником, і пасічником. Та все-таки серце його не могло вспокоїтись. Рана була надто глибока, і хоч загоїлася зверху, то полишила по собі важку меланхолію, огірчення і вічне невдоволення. О. Нестор ніколи не переставав відчувати того, що він змарнований чоловік, що з нього не те могло бути. Він сповнював свої обов'язки, робив навіть більше, та все якось механічно, сердито; видно було, що всі його поступки йшли не з любові, а з погорди до людей. І не диво, що хоч він не кривдив своїх парафіян, та вони все-таки не любили його, немов жахалися того холоду, що сидів у його серці і віяв від нього довкола.

По кількох літах побуту в тім гірськім гнізді о. Нестор сильно змінився. Постарів, згорбився, зробився зовсім непривітний і неговіркий. Зверхній його вигляд був занедбаний, одежа вбога і дуже часто нечищена. В селі говорили, що він скупий, ба й його власні слуги жалувалися, що кормить їх погано. Йому вдалося кілька разів дуже корисно продати випасені воли. Більші суми грошей, що найшлися в його руках, почали звільна розпалювати його жадобу. Серце, що не находило людей, до котрих би могло прив'язатися, почало помаленьку прив'язуватися до грошей. О.

Нестор зразу і не спостерігся. Йому здавалося, що він не вибігає з границь господарської ощадності, коли тим часом душа його чимраз глибше всисалася в нову страсть до складання і громадження грошей, а ум його, колись так ясний і бистрий, почав дрібніти і затіснюватися під впливом тої нещасної страсті.

Спам'ятався о. Нестор аж тоді, коли було запізно, коли запримітив, що його нова страсть пожерла його старі спомини і старі терпіння. Пристрастившися до збирання грошей, він забув про Олімпію, а хоч інколи й згадував про неї, то вже нетак, як уперед. Вона являлася йому мов якась далека бліда тінь, котра нічого вже не ворушила в його душі. І от коли по довгих літах, переглядаючи "Єпархіальні відомості", побачив, що опорожнена парафія Торки, де жила його давніша улюблена, в серці його не обізвався ніякий голос, а тільки в умі почали метатися цифри більших доходів: число моргів грунту парафіяльного, багатший народ, близькість значного відпустового місця. Він подався на ту парафію і одержав її.

В пані Олімпії ще й тепер мороз переходить по тілі, коли нагадає свою першу стрічу зі своїм давнім коханням. Вона тоді була ще релігійна, і попівська ряса сама по собі збуджувала в ній чуття пошани. Але сей дикар, сей немова, що на кождім слові гикався, путався, що й одного речення не вмів сказати до ладу, що говорив тільки про збіжжя, картоплю та худобу, — невже се той самий Нестор, що колись разом з нею літав у рожевий світ ідеалу? Правда, вона аж надто добре знала, які страшні зміни поробило з нею вороже життя, та все-таки їй бажалось би, щоб хоч він явився перед нею сильний, ясний та повний співчуття. їй так хотілося, так треба було опертися о когось, хоч хвилечку свобідно відітхнути, хоч на момент забути про те пекло, в котрім плили її дні й ночі. А ся нещасна руїна в попівській рясі збуджувала радше почуття жалю, а то й відрази, ніж те почуття, якого їй було треба. Та ні! З сеї руїни все-таки блиснув огонь. Не ясний полумінь, що світить, і гріє, і променистими хвилями ширить довкола себе вдоволення, супокій, щастя. Блиснуло понуре миготіння жевріючого під попелом вугля, що пече і пожари розводить, що прогризає і нівечить усе, до чого доторкнеться. І до неї

доторкнулося те вугля, розранило остатній, неткнутий досі куточок її серця.

Вона рідко видала о. Нестора, котрий занятий був своїм господарством і своєю парафією. Та раз якось, ідучи зо двора на фільварок, зустріла його на леваді, що зеленою скатертю простиралася між двірською липовою алеєю і супротилежним узгір'ям, на котрім находився фільварок, а обік нього також попівське поле. Зустрілися, о. Нестор поклонився графині низенько і якийсь час ішов мовчки, немов заляканий сусідством графині. Вона сама розпочала розмову, спершу про господарство. Розпитувала о. Нестора, як йому подобається нова парафія, як жилось йому в горах. Він помалу оживився. Набуте в горах здичіння трохи вже відпало від нього. Нараз графиня закинула розмову на ту тему, котрої, видимо, найбільше боявся о. Нестор.

— А ви тямите, отче, свій побут в Горилісах?

Він заметушився. Палиця випала з його руки, і він швидко схилився, щоби підняти її. Графиня зупинилася і пильно, на вид спокійно, вдивлялася в нього.

— Ясне... ве... ве... вельможна графиня... — пролепотів він, блукаючи очима, щоб не зустрітися з її поглядом.

— Ви вже, мабуть, навіть забули, як мене по ім'ю зовуть! — сказала вона зовсім спокійно і ніби жартовливо.

О. Нестор разом перестав метушитися і витріщив на неї свої чорні колись, тепер значно вже вицвівші очі.

І разом у його зачерствілому серці отворилася давня, здавалось, зовсім загоєна і мохом поросла рана. І він заговорив, зразу з трудом, путаючись та гикаючись, але чим далі, тим плавніше і сміліше.

— Ясне... ве... ве... вельможна графине! Зволите жа... жартувати! Насміхатися наді мною! І не по правді! Я не забув те... те, що пам'ятаю. Та пощо се? Думаєте, я мало терпів? Адже через вас... усе покинув! Надію щастя родинного... І кар'єру... І людське товариство... І книжки... Все, все! В горах загрібся, між бойками, між волами та вівцями. Щоб вас забути. Щоб про вас не чути. А то, знаєте, кожда найдрібніша звістка про вас, усяка дрібниця бентежила мене до дна душі... на тортури мене розпинала. Що я перетерпів! А ви... ви ще сміятися зволите!

І сей дикун, ся руїна, сей немова, сей передчасно постарілий целебс заплакав. Заридав, мов дитина, і почав утирати сльози рукавом своєї ряси.

В голові пані Олімпії все мішається після сеї хвилі. Жаль і надія, обридження і розкіш, гризота і радість — усе валить клубами на її душу, безладно, могучо. Вона кидається на ліжку і махає руками, мов прогонюючи дальші думки. Не хоче згадувати, навіть в уяві не хоче ще раз перемірювати крок за кроком сей страшний безконечник, що довів її до її теперішнього стану. Всі ті потрясаючі сцени, що промайнули над її головою від того часу... сповідь з власного життя перед о. Нестором... їх пізніші розмови і зносини... вродження сина... смерть мужа... пожар двора... і ті важкі літа, що потяглися далі, і ті гадюки, що підповзають тепер до її серця, — усе те разом збирається довкола неї в одну збиту масу, мов шкіряний міх, в котрому її зав'язано і в котрому вона душиться, душиться, кидається і кричить, добуваючи остатніх сил, в передсмертній тривозі, в безтямній розпуці:

— Рятуйте! Рятуйте!

Два місяці вже оті сни, оті спомини, оті думи мучать її, і мука та за ті два місяці не то що не вменшилася, але щораз побільшується. Чим се скінчиться? Пані Олімпія іноді всерйоз лякається, щоб не одуріла. Вдень їй здається, що ходить здорова, а скоро вночі голова до подушки, зараз у крові починає грати гарячка, в мізку ворушаться дивні страшні мислі. І дармо вона силується прогонювати їх! Вони, мов налазливі оси, все

крутяться довкола неї, все бринять, і жужжать, і свердлують серце своїм жужжанням.

"Чи се бог покусу на мене насилає? — міркує пані Олімпія. — Чи, може, злий дух до душі підступає? Господи, згляньсяся надо мною!"

Вона молиться з широко отвореними очима. Боїться зажмурити очі в пітьмі, бо знає, що скоро їх затулить, то зараз стануть перед нею огидні прокляті картини, від котрих кров леденіє, а слова молитви завмирають на устах. Вкінці з геройським усиллям вона встає з ліжка, мацаючи підходить до вікна і відкриває килимок, котрим воно заслонене.

— Ах, слава тобі, боже! — вирива́ється з її уст. — Уже світає! От-от уже сонечко покажеться!

І вона підходить до Параски, що, простерта горілиць, скотившися з сінника, спить на голій долівці, і, торкнувши її босою ногою в голову, кричить:

— Параско! Ну, Параско! Пора вставати! Чуєш мене? Параско!

II

— І пощо ти, бестіє, раз у раз оте вікно на ніч заслонюєш? Чи я тобі не казала, що не можу спати при заслоненім вікні? — лаяла пані Олімпія Параску, що, раптом збуджена зо сну, схопилася на рівні ноги та кулаками протирала очі.

— Та бігме ж то, що се не я! — бубоніла Параска, не рушаючися з місця. — Се, певно, Гадина. Він тут щось порядкував вечором у покою.

— Гадина, Гадина! — гнівно відмовила пані. — Тобі щоб тілько на кого-небудь скинути! А я певнісінька, що се ти зробила.

— Ні, скари ж то мя, господи, що ні! — божилася Параска.

— І не божися надурно, ти, погане насіння! — крикнула пані, — Знаю я тебе так само, як і того твого Гадину. Обоє ви добрі гадюки! Ну, та чого стоїш? Іди буди других! Адже, певно, всі сплять, хоч уже сонце он як високо!

— Та нині, прошу ясної пані, неділя.

— О так, вам аби неділя! То що, в неділю їсти не треба? Бігай збуди Гадину, нехай зараз біжить до пахтаря по молоко і сметанку. Не бійся, той, певно, давно встав і корови подоїв. Може, вже й до Львова поїхав.

— Як поїхав, то молоко й сметанку для ясної пані лишив у пивниці, — вспокоювала Параска, очевидно, мало що собі роблячи з грізного голосу пані Олімпії і все ще позіваючи та чухаючи розпатлані, давно не чесані коси.

— А потому збуди Гапку і кажи їй, щоб зараз розпалювала під кухнею. Старий Деменюк, певно, вже й без тебе встав. Ну, ти ще стоїш? Та махай, тумане!

Параска врешті рушила з місця, та коли пані відвернулася від неї, вона підняла обі руки до лиця і, закривши вказуючі пальці, немов ріжки, приложила їх до чола, а перекрививши лице, зробила огидливу гримасу в сторону пані, помахала головою і прожогом кинулася бігти зі спальні. Та в темних сінях мало що не впала, спіткнувшися о стару масницю, котрою були підперті сінешні двері.

— Тьфу! Пек тобі! — крикнула в сінях Параска, та так голосно, щоб пані могла чути. — І все якась мара ставить оту масницю підо двері, бодай їй руки покривило!

І Параска люто копнула масницю ногою, так що посудина з лускотом покотилася геть у сіни. Параска добре знала, що не хто, а тільки сама пані поставила масницю під двері, та хотіла хоч тим невинним способом помститися на пані за перерваний сон і ранішню лайку.

А пані Олімпія тим часом узялася до свого туалету. Вона вмилася і, причесавши перед дзеркалом сиве та буйне ще волосся, наділа свою звичайну чорну сукню, котру носила вже пару літ. Давно вже перестала вона строїтися — раз, що по смерті мужа відносини маєткові геть-геть попсувалися, а по-друге — не було й для кого. Сім'я її не то відцуралася, а так якось мовчки забула, з сусідами ще за життя графа вони не жили, тож і гості не бували в Торках майже ніколи. Убравшися, графиня, виходячи, накинула поверх сукні таку ж чорну мантильку, бо літній росистий ранок був холодний.

Виходячи зі своєї спальні, що була заразом її канцелярією і уборною, пані Олімпія озирнулася довкола з якоюсь турботою, мов з острахом. Вона не довіряла нікому з тих людей, що її окружали, знала, що всі її ненавидять, що ніхто її не любить і добра їй не бажає, і жила між ними, мов у лісі між дикими звірами. Ніколи від страшної катастрофи, що була причиною смерті її мужа і пожару двора, вона не мала спокою. Все переслідувала її тривожна думка: ану ж ті люди, ті дикі звірі, кинуться на неї, розірвуть її! Вона зразу думала лагідним обходженням піддобрити їх, але швидко з переляком побачила, що лагідне обходження тільки осмілює, роззухвалює їх, а зовсім не привертає їх серця до неї. І вона знов вернула до свого давнього способу: держати "ті бестії" здалека від себе, на кождім кроці давати їм почути свою погорду. От тим-то й жила вона в вічнім острасі. Уб'ють, обрабують, — такі картини раз у раз вертілися в її уяві. Виходячи, вона озирнула свою спальню по старій привичці, хоч і знала, що рабівник, коли б в її неприсутності сюди дістався, не найшов би майже нічого такого, що би йому оплатилося забрати. Правда, горіхова шафа для убрання, магоневий викладаний столик для туалетових приборів і комода з білизною свідчили про колишню заможність. Та в шафі висіли якісь старі, давно відложені сукні, в шухлядці столика лежало хіба пару старих і повизублюваних гребінців та слоїк помади до

волосся, а в комоді також невеликі були скарби. На стінах висіли два чи три старі портрети, а в кутику коло ліжка пані Олімпії стояла невеличка дубова, залізними штабами окована і міцно замкнена скринька — каса пані Олімпії. Та тільки біда, що каса та звичайно дуже бувала вбога, а нині була майже зовсім порожня, коли не числити жмені мідяних монет, що були розсипані по дні. Та проте пані Олімпія не любила нікого допускати до своєї спальні, особливо вдень, і, виходячи, замикала віконниці зсередини, а двері на колодку знадвору.

Зо спальні пані Олімпії виходилося в вузькі і темні сіни; світло до них падало тільки крізь мале подовгасте віконце над дверима. Колись в тім віконці були шиби з грубого матового скла, але вони давно були повибивані, так що пополудні сонце світило прямо в сіни, але ранком у сінях було досить темно. З противного боку до тих сіней притикав "салон" — обширна кімната, прибрана сяк-так по-панськи, та звичайно замкнена. Її відчиняли тільки для "гостей": приїде часом у село комісар, або лікар, або навіть пан староста, чемність велить заїхати у двір, і от пані Олімпія, хоч в душі клене нахабників, все-таки, рада-не-рада, відчиняє "салон", провітрює і отоплює його і приймає гостей. В остатніх часах син її трохи частіше заставляв її відчиняти салон. Гуляючи часто у Львові, він привозив інколи з собою своїх молодих товаришів і знайомих — трохи мішане, та зато голосне і веселе товариство. Тоді салон графині наповнявся шумом молодих голосів, сміхом і жартами, димом сигар і атмосферою різних парфум, котрих уживали ті "добре виховані" молоді люди — бо, звісно, тільки з такими й товаришував молодий граф Адась Торський. До пізньої ночі пили чай, грали в карти або велися широкі розмови. Пані Олімпія була одинока женщина в тім товаристві, та все-таки чулася в своїм елементі, чулася між рівними собі, віддихала душею після того ненастанного пригноблення, в котрім плило її життя. Правда, спосіб життя сина був для неї джерелом незліченних прикростів і турбот, та в молодій веселій компанії вона забувала про все і вдячна була синові за ту розривку.

Ось і нині вона надіється тих гостей. Адась учора сам приїжджав із фільварку ще вранці. Вчора по обіді він поїхав до Львова, а сьогодні к

обідові має вернути з компанією. Пообідають на фільварку, де Адась оце перший рік трібував сам завідувати господарством і провадити адміністрацію, а після обіду зайдуть на чайок до двора. Та пані Олімпії бажалося подати гостям замість голого чайку — каву, і ось вона замовила у жида, що орендував двірське поле враз з худобою і торгував молоком у Львові, достаточну порцію сметанки. Знаючи добре, що ані на Параску, ані на Гадину не можна було спуститися, вона, убравшися якмога швидше і замкнувши свою спальню, вийшла з сіней на подвір'я, щоб самій усього доглянути.

— Ах, як же тут чудесно! — мимоволі вирвалося з її уст, і вона глибоко відітхнула, захапуючи в груди якмога більше повітря. Чисте свіже повітря насичене було пахощами липового цвіту та жасмину, що здоровими кущами обплітав і вкривав сумовиті руїни — згарища панського мурованого двора. Вийшовши з сіней і заперши двері за собою, пані Олімпія попереду усього звернула очі на ті згарища. По старій звичці, без сумніву. П'ятнадцять літ від смерті мужа оті згарища його двора стояли перед її очима — понурі та непривітні, як її згадки про графа Торського, та при тім невідступні, незнищимі. Якоюсь магічною силою тягли вони до себе її очі. Не було на світі місця, котре б вона так горячо, завзято ненавиділа, як оті згарища. Адже ж тут безсердечний тиран мучив і катував її довгі-довгі літа! Тут убито її молодість, потоптано її красу, скалічено її душу, затроєно серце і думки. А пречінь пані Олімпія не могла перейти через подвір'я, через вулицю, через сад, через алею, щоб з кождого місця не озирнутися на ті згарища. І з кождого місця вони дивно якось вражали її серце, будили холодну дрож у всіх суставах, мов німа, таємна і страшна погроза. По смерті графа люди в Торках довго розповідали, що небіжчик граф ходить по згарищах, немов шукає чогось, голосно стогне і ридає. Графиня не вірила тому, гнівалася, коли хто передавав їй сі оповідання, та проте смертельно боялася ніччю вийти на подвір'я і поглянути на згарища. Чи мала ж би се бути правда? Чи мав би її мучитель ще й по смерті не давати їй спокою? Не раз і не десять збиралася пані Олімпія усунути ті згарища. Раз уже навіть робітники були наняті. Та все якась несподівана пригода не давала виконати сей замір. То жнива наглі випали, то буря робітників розігнала, а потім град збіжжя

витовк, і гроші, відложені на випрятання згарищ, ішли на іншу ціль. Немов якась фатальність висіла над ними, змушувала паню Олімпію жити під ненастанним вражінням сеї ненависної руїни.

"Та вже тепер, коли мій план удасться, то, певно, поперед усього сі згарища кажу вивезти і плац очистити", — мигнула думка в голові пані Олімпії. Вона перехрестилася і відвернула взір в противний бік, на подвір'я і малі офіцини — низенький і довгий будиночок, що ограничував подвір'я насупротив тої офіцини, в котрій була її спальня і салон, і одним кінцем вганявся в сад. В тій самій лінії, що "велика офіцина", але віддільно від неї стояла обширна стайня, а далі мурована возівня. Будинки ті з двох боків, обграничували обширне подвір'я, перерізане півперек високим дощаним парканом, що на схід сонця притикав до угла возівні, а к заходові добігав до малої офіцини. Та що та офіцина була довша і вбігала ще в сад — очевидно, пізніше добудованим помешканням, зложеним з двох невеличких покоїв, — то паркан на які три кроки перед тою офіциною уривався, припираючи до штахет, котрі обколювали маленький цвітовий городчик перед вікнами офіцини.

Пані Олімпія йшла подвір'ям, пильно озираючись на всі боки. В малій офіцині поміщалась служба: локай Танаско Гадина, кухарка Гапка і старий Юрко Деменюк, колись гуменний, а тепер, коли графиня хазяйства не вела і поле здавала жидові в оренду, пасічник та загальний доглядчик. Тут була й кухня, і покій для пахтяра, що орендував і поле графині. Решта господарських будинків стояла оддалік за гостинцем.

В кухні вже палилося. Дим рівним синювато-рожевим струмочком плив із комина прямо вгору, немов силкувався вибігти понад вершки розлогих вікових лип, що, немов величезні темно-зелені голови, бовваніли поза невисоким дахом офіцини. Та коли б не той дим, можна б було подумати, що все оте обійстя, окружене старезними липами, немов відгороджене від світу, не має в собі ані живої душі. Ніде не було чути ані голосу, тільки соловії лящали між гілками липи. Пахтяр давно вже подоїв корів і поїхав з молоком до Львова, його пастух погнав корів на пасовисько, Деменюк ще досвіта пішов кудись, а молодіж заспала трохи

довше, дякуючи святій неділі, хоча, звісно, і в будні вона тут не дуже потіла над роботою. Та все-таки пані Олімпії немилою була ся тиша в білий день, і вона почала пильніше прислухуватися і приглядатися, що робить її служба. Вона тихо, звільна перейшла півперек подвір'я, колись гладко утоптаного, тепер заростого травою, і наблизилася до вікон кухні, щоби заглянути досередини. Вона йшла близько стіни, крадучись звільна та роблячи вид, немов і не думає ні про що. Служба добре знала сей її поганий звичай.

— Zacznijcie, wargi wasze, chwalić pannę świętą!* — роздався нараз в кухні побожний спів Гапки. Була се старкувата вже дівка, що виховалася при дворі та, не вийшовши замуж, так і лишилася тут. Колись вона була веселої вдачі, гуляла і з паничами, і з парубками, відсиділа пару Літ у криміналі за страчення дитини, та, вернувши відтам, як одинокий здобуток тюремної цивілізації винесла непоборимий нахил до побожності і до проклять. В її голові спокійно жили поруч себе Христос і Беліал: множество набожних пісень та молитов, котрі шептала раз у раз або співала якимось скрипливим, розбитим голосом, і ще, може, більше множество найпоганіших проклять, котрими сипала направо і наліво, як чорна хмара градом. Пані Олімпія аж стрепенулася, почувши той голос.

— Ну, розспівалася! — буркнула вона. — Та вже нехай співає! Ліпше, коли співає, ніж коли б мала клясти. Хоч то, здається, — мигнуло їй в думці, і усміх перебіг по лиці, — що пан-біг так само не слухає її побожного співу, як і єї проклять.

Не доходячи до вікон кухні, пані завернула знов набік, перейшла через подвір'я і пішла заглянути до стайні, котрої двері були отворені. З нутра темної стайні доходив до неї якийсь шелест, помішаний з шептами і здавлюваним сміхом. Пані стишилася, притулилася до стіни близько дверей і слухала.

— Ну, та ходи, дурна Параско! Чого тобі боятися? — шептав Гадина.

— Не хочу, дай мені спокій! — відмовляла Параска.

— Але ходи! Присяйбогу, що тебе не одурю! Восени поберемося.

— Знаю я таких, як ти. Поберемося, то тоді піду, а тепер зась тобі!

— Але не бійся! Ходи!

Гадина, очевидно, силою трібував спонукати Параску, та вона була сильніша від нього і попхнула його так, що він мало за двері не вискочив.

— От дурна! І говори з нею! — маркітно мовив Гадина.

— І не говори! — відмовила якось неохітно Параска, шелестячи соломою.

— А хочеш замуж за мене йти, правда?

— Овва! Таке мені велике добро. Не візьмеш ти, то другий візьме.

— Але за другим не буде тобі так, як за мною.

— Говори! Не виділа я твоїх статків. Хіба буду тобі помагати з голоду здихати.

— Дурна, дурна! — шептав Гадина, нахиляючися до неї. — Я вже нині маю стілько, що міг би грунтець і хату купити, а сими днями буду мати ще більше.

— Може, цілі Торки купиш? — жартувала Параска.

— Торки не Торки, але буду мати стілько, що буде до смерті і для нас, і для дітей наших.

— Та що ти плетеш, навіжений? — голосно промовила Параска. — Відки ти тільки гроші дістанеш?

— Відки дістану, то дістану. То моя річ.

— Ну, скажи, най і я знаю.

— Е, в тебе язик довгий.

— Присяйбогу, що нікому не скажу.

— Та не присягайся! Пощо тобі се знати? А втім, хто знає, може, й нічого з того не буде. Ліпше зачекаємо.

— Та скажи, скажи, Танасочку! — підлещувалась Параска. — Скажи, то піду з тобою.

, — Підеш? — живо скрикнув Гадина.

— Їй-богу, піду.

— Зараз?

— Ну, ні! Але потому. Нині вечір.

— Е, дуриш. Як підеш, то тоді й скажу.

— Та ні, скажи зараз. А то не піду ані нині, ані завтра, ані ніколи. І знати тебе не захочу.

— Ну, так слухай же. У нашого ксьондза...

— У котрого?

— Та у старого, того, що тут у офіцині живе. У нього є гроші. Великі гроші.

— Е, в шпаркасі!

— Те, що в шпаркасі, то осібно. Але й є готові. Він їх усе переховує, щодень у інше місце. Купочку тут, купочку там. Я його давно вже підстерігаю, та осторожний упир! А найбільше пес на перешкоді. Все, скоро я троха наближуся, пес почує і сполошить старого. Але одну купочку я таки вже цапнув.

— А багато?

— Параско! Параско! — роздався в тій хвилі з кухні голос Гапки. — А щоб за тебе бог забув і всі святі, як ти про роботу пам'ятаєш! Параско!

— Ой лишенько! — скрикнула Параска. — Вже Чума рипить. Післала мене по дрова, а я тут з тобою забалакалася. Пусти!

— Та побудь іще хвилечку! — просив Гадина.

— Нема часу. А то ще стара упириця прийде та наробить крику. .

І Параска прожогом вибігла зо стайні і майже лицем в лице наткнулася на паню Олімпію.

— Ой господи! — скрикнула вона і задеревіла на місці.

— Ти що тут робиш? — строго запитала її пані. — З ким тут розмови ведеш?

— Та ні з ким, — брехала Параска, почувши в стайні легкий шелест і знаючи добре, що Гадина одним скоком був уже на поді, а другим крізь діру в даху вискочив у сад. — Мене Гапка післала за дровами.

— Та тут у тебе дрова?

— Та я хотіла набрати троха соломи на підпал.

— Ну, але скажи, з ким ти говорила?

— Та скари ж то мя, господи, що ні з ким.

— Ах ти, прокляте насіння! — сердилася пані. — І в живі очі мені смієш брехати! Адже ж я сама чула! Гей ти, Гадино! — крикнула вона досередини стайні. — Де ти там? Ану, покажися сюди!

— Та де тут ясна пані якогось Гадину бачили? — говорила Параска, зовсім уже осмілившися і думаючи, що пані прийшла тільки на крик Гапки. — Прошу поглянути до стайні, чи там є яка жива душа!

Пані ввійшла до стайні і почала роззиратися за Гадиною, а Параска тим часом, рада, що таким дешевим коштом позбулася її, побігла до дривітні, що була обік возівні, швидко набрала наруччя дров і побігла до кухні, ще заким пані вийшла зо стайні.

Пані чогось уся дрижала. Підслухана розмова неначе сахнула на неї чимось таким поганим та огидливим, що й не повинно було виявлятися під оцим чудовим темно-синім погідним небом, серед пахощів лип та співу соловіїв. Не бачачи Гадини в стайні, вона мов у нетямі почала шелестіти соломою в жолобах, заглядати в засіки та попід жолоби, шукаючи, чи він там десь не сховався. Далі зупинилася.

"І пощо, властиво, я його шукаю? — міркувала вона. — Чого мені від нього треба? Що я йому скажу і що їй можу сказати? Погань, гниль,

огида! В них вони почались, в них родились, в них живуть, в них і пропадуть. Чи я маю їх виймати з тої калюжі? Навертати з тої дороги, що так відповідає їх натурі? О, ні, чорт з ними! Нехай ідуть, нехай бредуть! Адже ж обоє вони — його діти, мого мучителя, мого тирана! Адже ж обоє вони, заким іще на світ прийшли, вже були наругою для мене, вже помагали рвати мою душу, нівечити мою честь, моє добре ім'я! Нехай ідуть тою дорогою огиди і ганьби! Я їх певно спиняти не буду".

І вона взяла з жолоба стебло соломи і звільна перекусувала його зубами, випльовуючи відкушені шматочки. Думка її тим часом перескочила на інше.

"Але злодюга отсей Гадина! Чи бач, уже зачав підстерігати попа. Ну, той коли зачав, то свого не покине. Та що се значиться, що він обіцював їй сими днями мати ще більше грошей? Невже він мав би?.. Треба буде остерегти старого. Або ще краще... що то поможе його остерігати? Краще хіба самій його пильнувати. Може б, Адась... Та ну! Чорт з ними з усіма! Побачимо!"

І пані махнула рукою, немов прогонювала якусь уперту влазливу муху, і швидким ходом вийшла зо стайні, в котрій півсумерк і тепле повітря, повне випарів худоби, що тут недавно ще стояла, навівали на неї важкі неприємні думки.

Вона пішла тепер до кухні, щоб ураз із Гапкою уложити план нинішньої гостини. Ще на подвір'ї до неї крізь отворені вікна кухні доносився голос Гапки — сим разом уже зовсім не побожний спів, хоч бог і всі святі споминались і тут доволі часто.

— А дав би бог милосердний, щоб вас тут усіх громи вибили! Щоб вас холера витерла та викришила до лаби! І як іще земля свята носить вас на собі, не розпадеся під вашими ногами та не проглине вас?

— Але ж, Гапко! — чути було голос Параски. — Чого ти мене чіпаєшся? Що я тобі зробила?

— Та мовчи, огиднице! — кричала Гапка. — Хіба я не бачила, як ти, замість до дривітні, та просто шмигнула до стайні? О, не бійся, знаю я тебе! Я добре бачила, що він там був, що ти до нього біжиш.

— Та який він? Хрестися та мов оченаш! — відбріхувалася Параска.

— Я тобі вичитаю оченаш, не бійся! — торохтіла Гапка. — Ей, дівко! Коли вже встиду в лиці не маєш, то повинна би-сь хоч бога боятися! Адже се твій брат! Адже ви обоє з одної гіллі ягоди! І як же ти можеш собі з ним заходити? Адже тебе грім божий заб'є! Земля під тобою розступиться!

— Та скари ж то мя, господи, коли я з ним що-не-будь!.. — божилася Параска. — І чого ти мене чіпаєшся?

— А нехай тебе, рибонько, той чіпаєся, що в смолі кипить! Я до неї говорю як до доброї, а вона мені ось як відповідає. Та пропадай ти від мене в озеро! Роби собі що хочеш! Про мене, й вішайся, то нічого тобі не скажу!

— А щоб тобі вже раз засклепило та занімило оту хавку, то, певно, ліпше б було! — буркнула злісно Параска, луснула якоюсь бляшаною посудиною, котру, мабуть, мила, і вибігла з кухні. Та в дверях зустріла паню Олімпію.

Не бажаючи, очевидно, бути тепер з нею, вхопила коновки і побігла по воду, воркочучи по дорозі: "Чума проклята!" Чумою в дворі і в цілім селі прозивали Гапку.

Гапка й собі бурчала щось під носом, коли пані ввійшла до кухні.

— І чого ти, Гапко, так розкричалася? — запитала пані Олімпія, сідаючи на лавці близ печі. — Нині свята неділя, цілий світ радується, а ти вже кричиш і кленеш на ціле подвір'я.

— Але бо то, прошу ясної пані, невитримана година з тою поганню! Я не знаю, чи є де в світі поганіші люди, як тут у нас зібралися.

— Ну, та йщо з того? — спокійно відмовила пані. — Чи гадаєш, що криком та прокляттями їх направиш? От воліла би-сь богу помолитися за їх душі, щоб їм бог дав отямитися та покинути злі дороги.

— Та хіба я не молюся? — скрикнула Гапка, не розуміючи паниної іронії... — Адже ж молюся й за них, бог би їх тяжко побив! Але сумління мені каже, що не варті вони моєї молитви. Що чортове має бути, того вже ніяка молитва з пекла не відкупить.

— Ну, ну, Гапко, — сказала пані, встаючи, — покиньмо про се говорити. А ось ліпше поміркуймо про нинішній підвечірок.

— Та я вже дещо троха міркувала. Не знаю тілько, що ясна пані на се скажуть. Я думаю, що можна би курячу потравку з рижем.

— Якби були курята! — перебила пані.

— Та я післала Гадину в село. Чень десь напитає.

— Ну, а потому?

— Потому гербата, а до неї треба сухариків напечи.

— А маєш масло?

— Масло є, хоч і не дуже свіже. На стіл його давати не можна, а до печива ввійде. Тільки клопіт, що цукру нема.

— Ну, цукру ми у жида дістанемо.

— Наборг не дасть, — завважила Гапка.

— То заплатимо. На тілько грошей у мене є. Ну, добре! Нехай і так буде! Тілько добре мені справляйся!

— А багато панів буде?

— Не знаю. Може, зо п'ять.

— Ну, се би ще нічого. Але якби з десять, то могло б невистарчити ані муки, ані рижу.

— Е, ні, Адась знає, що у мене достатки не такі, щоб можна купи гостей приймати. Ну, а нам на обід що буде?

— Та я хотіла зладити картопляну зупу...

— Ксьондз її не любить! — замітила пані.

— Е, буду я дивитися, що ксьондз любить, а що ні! — гнівно буркнула Гапка. — Не вхопить його, як і картопляної попоїсть. А на друге пиріжки з сиром.

— А з м'яса нічого?

— Та відки у нас м'ясо візьметься? Як будуть курята, а гості дещо лишать, то буде для ясної пані на вечерю.

— Та мені про себе байдуже, — відказала пані Олімпія. — Я й картопляної зупи попоїм. А от ксьондз...

— І що так ясна пані тим ксьондзом турбуються! — промовила Гапка. — Що він ясної пані сват чи брат?

— Ну, Гапко, не можна так казати. Десять літ живе в мене, платить мені за ціле удержання, то негарно б було, якби почав жалуватися, що його голодом моримо.

— Платить ясній пані! — аж скрикнула Гапка, опершися варишкою о ріг кухонної печі. — Той скнира платить пані! І що він платить? Певно, з десять ринських на місяць за хату, страву, прання і всю прислугу!

— Не десять, адвадцять і п'ять, Гапко. Та не в тім річ! Що платить, то платить, а коли я згодилася, то треба свого слова держатися.

— Двадцять і п'ять ринських! Ха, ха, ха! — реготалася Гапка. — Адже за такі гроші йому й бараболяної зупи забагато! А ясна пані пхають в нього, що тілько можуть. Рано молоко, потім каву, потім обід, потім підвечірок, потім гербату на вечерю! Ні, я на таке не годжуся! Адже сей старий скупиндра може і по сто ринських місячно платити і, певно, не збідніє.

— Ні, Гапко, — уговкувала її пані. — Дай спокій! Ти сього не розумієш! А на обід конче треба для отця Нестора щось з м'яса прилагодити. Хоч курятко одно йому всмаж.

— Йому всмаж! А ясній пані ні?

— Та вже всмаж, кому хочеш! А кава готова?

— Готова.

— Ну, то давай сюди. Я сама наллю. А не знаєш, отець Нестор встав уже?

— Не знаю! — сердито буркнула Гапка, котра дуже не любила о. Нестора і вічно дивувалася, чого се пані так про нього турбується. Правда, вона знала потроха історію, яка скоїлася між панею і о. Нестором. Але то колись було, а що було, се, по думці Гапки, пропало і не повинно мати ніякого впливу на те, що є. Так бодай вона дивилася на свою власну непринадну минувшину і такою міркою мірила й усіх других.

Пані тим часом узялася наливати каву. Вона ніколи не повіряла сього Гапці. Особливо для о. Нестора вона старалася прилагодити каву так, як він любив. Вона старанно зібрала весь кожушок зі сметанки і положила в його філіжанку, влила також чільну сметанку і небагато чорної кави, а й цукру поклала далеко більше, ніж собі. Наливши дві філіжанки, решту лишила Гапці.

— А булку маємо? — запитала пані.

— Та ще окрайчик. Небагато.

І Гапка виняла з шафки невеличкий шматок булки домашнього печива.

— Ну, добре. Для о. Нестора буде й сього. А я й з хлібом вип'ю, — сказала пані і, поставивши каву, призначену для "ксьондза", на кухню, щоб ще трохи пригрілася, сама сіла оп'ять на лавці, вкроїла собі шматок хліба і звільна почала пити каву, не перестаючи при тім розмовляти з Гапкою. Гапка тим часом з квасним видом заглянула до горщиків, у котрих були зостанки чорної кави і сметанки, і, вилivши їх у один горщик, долила праженого молока, кинула невеличкий шматок цукру і також поставила на кухню, а сама сіла на порозі і почала оббирати картоплю.

— А ти ж, Гапко, чому не снідаєш? — мовила пані, ледве-ледве жвякаючи зостанками зубів черствий хліб, розмочений у каві.

— Та я маю час! — відповіла Гапка. — Я не привикла так рано.

Пані Олімпія добре знала, що Гапка бреше, що вона не для себе злагодила отсю каву, а для старого Деменюка. Той старий мовчазливий дід, той строгий мораліст, котрий раз у раз колов Гапці очі її власною грішною молодістю, котрий спокійно, мов крізь сон, говорив їй такі речі, яких би вона не була ні від кого знесла і котрі не раз доводили її аж до сліз, був усе-таки слабою точкою в вигаслім Гапчинім серці. Гапка воліла сама недоїсти, недопити і недоспати, щоб тільки старому Деменюкові достарчити якнайбільше вигоди. Пані знала се добре, і їй захотілось пошпигати трохи Гапку в те слабе місце.

— А де твій Деменюк? — з усміхом запитала вона.

— Мій ? Чому мій? — живо відмовила Гапка.

— Ну, та певно, що твій! Хіба я не знаю, що ти для нього отсю каву лишаєш, а сама її пити не будеш?

Гапка аж поблідла на лиці. Картопля випала їй з руки, і вона, не рушаючися з місця, підвела звільна очі на паню з виразом такої злоби, що в пані Олімпії аж мороз пішов поза плечима.

— А ясній пані хіба кривда? — процідила вона.

— Та бог з тобою, Гапко! — вспокоювала її пані. — Хіба я тобі що кажу? Глядиш на мене так, мов з'їсти мене хочеш.

— А що ж ясна пані мене попрікають Деменюком?

— Та я не попрікаю. Тілько так, до слова прийшлось. А видиш, ти мене попрікнула о. Нестором, а я тобі нічого не мовила. Адже у нас обох подібне діло. Обі старих дідів доглядаємо.

— Що ви, пані! — з якимось переляком скрикнула Гапка, забувши навіть про звичайну титулятуру. — Хіба можна Деменюка порівнювати з тим ксьондзом?

— А чому ж би не можна?

— Гріх вам, ясна пані, і думати про таке. Деменюк — святий чоловік! Без крихти злоби. Чиста душа. Якби не він, то я певна, що весь отсей двір, усе село давно б запалися, в озеро б заклекотіли. Із-за нього нас пан-біг усіх на світі держить. А отой піп — прости господи гріха!.. Ні, що я буду говорити! Ясна пані ліпше знають, який він!

— Нічого злого про нього не знаю, — спокійно відмовила пані.

— Так? Ну, то... Та що ж, не моє діло говорити на нього. Як собі ясна пані знають.

Пані Олімпія тим часом скінчила снідання. Вона встала і, не говорячи більше нічого, поставила на тацю два імбрички, один зо сметанкою, а другий з чорною кавою, поклала кілька шматочків цукру на бляшану тарілочку, пригріту булку і пішла з тим усім до о. Нестора. Йдучи, вона думала про свої відносини до Гапки. Отся непринадна жінка, з віспуватим лицем, з вічними молитвами та прокляттями на устах, з заплямленою минувшиною, була все-таки одинока людина в її найближчім окруженні, з котрою вона могла говорити щиро, як жінка з жінкою, без тої злоби, що ворушилась у її серці на саму згадку про Параску, про Гадину, про пахтяра, про пастуха і інших її знайомих. Навіть старий Деменюк, хоч, по думці Гапки, святий чоловік, видавався пані Олімпії далеко не таким святим. А головно пані чула, що старий не любить її, вважає її злою і грішною, і для того не могла відноситися до

нього прямо й одверто. Та відки прийшла до того Гапка, що пані могла отак розмовляти, могла якось по-людськи, хоч і без особливої симпатії, відноситися до неї? Пані Олімпія і сама собі того не вміла вияснити.

"І що, властиво, отся Гапка? — думала вона, йдучи подвір'ям та ступаючи звільна і обережно з тацею. — І погана вона, і криклива та сварлива за трьох, а все-таки щось мене до неї тягне. Не думаю, щоб мені щиро служила. В тім пункті всі вони однакові, втопили б мене в ложці води. Ну, та в дрібницях я випробувала її — чесна. Не краде, бо не має для кого. Ну, та й пройшла неабияку школу. Бідна жінка! Якраз тридцять літ буде, як прийшла сюди молоденькою гарною дівчиною. Яка була гарна, весела, співуча, жартовлива! І ось що з нею зробила двірська служба. За сих 30 літ тілько раз відси віддалювалася — тоді, коли шандарі повели її скована до Львова, до криміналу. Відбувши кару, знов сюди вернула. Граф тоді вже був небіжчик. Упала мені до ніг... "Не відгонюйте мене, пані! — сказала крізь сльози. — Прийміть, дайте роботу, а то піду і втоплюся. Адже мені нема більше ніде світу, нема місця. До свого села вертати, до родичів, після того, що зо мною було, — краще вмерти. Тут я стратила свою молодість, свою добру славу, тут і жити, і вмирати буду!"

Пані Олімпія добре тямила сю сцену. Гапка не кидалась, не кричала, не докоряла ані їй, ані пам'яті небіжчика графа, тільки стояла близ порога і тихо плакала. Пані приняла її — і не пожалувала того. В тюрмі Гапка хоч стратила свою красу, перебувши тяжку віспу, та зате навчилася куховарства. Правда, там вона набрала також деяких негарних звичок, в тім числі й тих: голосно співати набожних пісень, іноді до пізньої ночі, і не менше голосно проклинати та лаятись. Лексикон прокльонів і лайок вона винесла пребагатий і, мабуть, ненастанно ще збагачувала його власною фантазією. Через оці звички проча служба дуже не любила Гапку і не називала її інакше, як тільки Чумою. Та пані інстинктово чула, що Гапка — одна з усеї двірні, відноситься до неї без ненависті а навіть зі співчуттям, що розуміє її важке положення, і хоч бурчить та клене, все-таки по-своєму дбає про неї і про її інтереси. І се

були ті таємні нитки, що сполучували тих двох жінок, так далеких від себе і суспільним становищем, і традицією, і життям, і характерами.

І Гапка по відході пані, оббираючи картоплю, також принялась по-свойому філософувати.

"І мара її зрозуміє, оту нашу графиню! Чи добра вона, чи лиха? По правді говорить чи бреше? Ніяк не зміркую. Здається, говорить часом як людина, а збоку глянеш — відьма якась. Адже ж я бачу, як вона ненавидить усіх! Навіть отого свого синочка коханого. Кажуть, що вовчиця таку має натуру, що іноді леститися буде, а в іншу пору кидається на чоловіка чи навіть на вовка і гризе та рве зубами. А до отсеї поганої руїни, до того скупиндряги-попа, то так припадає, як до рідного батька. І чого вона від нього надіється? Чи думає, що він свої гроші лишить їй і її марнотратникові-синові? О, сли так думає, то пуста її думка! Я міркую, що старий радше попалить свої банкноти та книжки шпаркасові, а їй не лишить нічого. І що вона мені бреше, що він їй платить за хату і страву, коли я добре знаю, що вже два роки вона держить його зовсім задурно. Господи! От іще люди бувають. Такий багатий чоловік, що міг би собі жити, як найстарший дідич, а він волить ось тут валятися, як якийсь старець, у нужденній комірчині, без ніякої вигоди, на ласці отсеї зруйнованої графині та її сина. Ні. Прости господи гріха, але таким людям не можна не клясти, щоб їх тяжке безголов'я вкрило!"

Сі побожні бажання та міркування, котрі вона розводила голосно, з жаром, немов розмовляючи з кимось і переконуючи якусь дуже забиту голову, перервала поява досить оригінальної фігури. Се був мужик около 35 літ, низького росту, худий та обшарпаний, з виразними слідами алкоголізму на набрезклім лиці, в невеличких, неприродно блискучих очах, котрими він раз у раз неспокійно водив сюди й туди. Він був у сорочці брудній та дірявій; хоч сьогодні була неділя. Поверх сорочки мав такий же брудний лейбик, а на голові старий солом'яний капелюх з поламаними та пообторганими крисами. Босими ногами він ішов так

тихо, як кіт, так що Гапка й не чула, коли він надійшов, і аж стрепенулася, коли його тінь раптом перед нею впала на землю.

— Агій! — скрикнула Гапка, раптом підводячи очі. — Чи се ти, проклятий Цвяше! Тьфу, пропадь до тристенного! А ти по яку зламану голову сюди приходиш?

— Ого! По зламану голову! — глупо всміхаючись, цідив Цвях, — А хто знає, може, я тут більше право маю, як ти.

— У болоті, в синім озері, певно, більше право маєш, ти, ледаре, ти, котюго! — сварилася Гапка, не покидаючи своєї роботи, та при тім раз у раз пильно позираючи на Цвяха, котрий, як говориться, мав неруш у руках — любив потягнути все, що лежало без догляду. Гапчина сварка йому зовсім не дошкуляла. Він сів на лавці, все однаково всміхаючись, і водив довкола своїми котячими очима.

— Ге, ге, ге! В болоті! Ой, брешеш, Гапко! Тут моє право! Тут моя вітцівщина! Адже ж признай сама, чи я не правдивіший дідич отсього двору, ніж той слинявий панич, той попович, що тепер, не знати з якої рації, називає себе графом Торським? Такий він граф Торський, як я твій чоловік, Гапко! Га? Чи не правду я кажу?

В Цвяхових очах при сих словах на хвилю блисла дика злоба і завзята ненависть. Та проблиск сей швидко щез і він знов почав по-давньому всміхатися.

— Та йди к нечистому з твоєю правдою! — крикнула Гапка. — Ото Соломона знайшов, щоб йому правду розсудив! Іди свого вітчища поганого про се питай!

— Еге, вітчища! Коли-бо йому доїхали кінця! Не бійся, він би мене не був так на жебри пустив, як собаку вигнав, як отся проклята відьма! Але я ще її запопаду в свої руки! Я ще їй дам себе знати!

І Цвях схопився з лавки і почав неспокійно не то ходити, не то кидатися по кухні, мов та сполохана птиця, що перхає в різні боки. Гапка також устала.

— І якої дідьчої матері ти сюди приходиш, ти, відміно людська, га?

— Бо так мені хочеться! — гнівно буркнув Цвях.

— А коли тобі хочеться, то йди до неї правдатися, а не до мене.

— До неї? Нібито до мачухи? О, ні, не хочу. Боюсь її! Вона відьма! Вона всю кров з мене виссе.

— Не мала б чим лакомитися, та твоєю кров'ю! Там, певно, більша половина тої поганої парухи.

— Ге, ге, ге! — всміявся Цвях. — Я її видів здалека, як від тебе йшла, несла каву свому давньому любасові! А, покарав їх бог обоє, але ще їх тяжче покарає за мою кривду! Іде і щось собі під носом воркоче. Певно, міркує, кому б сеї ночі кров виссати з серця. Адже ти знаєш, Гапко, що вона чужою кров'ю живе.

— Та йди геть, поганий язиче! — накинулася на нього Гапка. — Ще пані прийде та почує, що ти тут говориш...

— А ти, собача душа, боїшся й слухати правди! Ні, не піду, не вступлюся, хіба даш отих кільканадцять бульбів.

І Цвях, зупинившися раптом коло шаплика з картоплями, почав швидко обома жменями хапати картоплі і ховати їх поза обі пазухи.

— Ого! Я так і знала, що ти пасеш тими поганими очима, щоби що потягнути. Геть від картоплі, погана паро, геть!

І вона кинулася на Цвяха і почала видирати йому картоплю з рук і з-за пазухи.

— Але ж, Гапко, Гапцуню! Бійся бога! У мене жінка й діти... нині неділя... плачуть... нема що раз в рот вложити...

— Бо ти все пропив, собако!

— Бігме ж то, нема що раз укусити! — лебедів Цвях, шарпаючися з Гапкою і не пускаючи нахапаних картопель. — А у вас пречінь багато є!..

— Щоб тобі так багато віку було! — кричала Гапка, та все-таки згадка про голодну жінку і дітей Цвяхових зворушили трохи її серце, і вона попустила трохи його руки. Користаючи з сього, Цвях хопив іще кілька бараболь, а відтак прожогом кинувся до дверей.

— Бувай здорова ти, упирице, — крикнув до Гапки, — ти, худа собако, ти, копчене поліно, ти, вороняче горло! Дав би тобі бог ласку, щоб тебе на завтра осліпив, оглушив і онімив, мені на радість!

— А, ти, погана душе! — крикнула Гапка, вхопила поліно і кинулася за Цвяхом. Та сей, вискочивши з сіней, хильцем перебіг подвір'я, влетів до супротилежної стайні і за хвилю вишмигнув з неї тою самою дорогою, котрою недавно втікав Гадина перед панею Олімпією.

— А щоб тебе грім божий побив та поразив, щоб ти на місці мазею розіллявся! — кляла Гапка. — От іще чоловік! Потвора! І на яку кару господь бог таку худобу на землі держить? Ой, неспасенна душа того батька та й тої матері, що його такого виховали!

Гапка добре знала, що Цвях був нешлюбна дитина і що всі говорили, буцімто покійний граф Торський, у котрого служила його мати, мав його вродження на своїм сумлінні. Вона знала, що се була й правда, а коли б не вірила людській поговірці, то ненависть графині до Цвяха і його матері

була б її в тім упевнила. Та проте й сама вона не любила Цвяха, а особливо ненавиділа його за погане обходження з жінкою — доброю та тихою людиною.

"Господи! — міркувала вона, пораючися в кухні, — і десь то бог милосердний підведе першу-ліпшу жінку під таке пекло, під таку страшну кару, щоби жити з отаким чоловіком! Йой! Таже коли подумаю собі про долю тої бідної Марти, жінки отсього поганця, то моя власна щербата доля видаєсь мені раєм! Ось і нині! Неділя свята, людям радість, відпочивок, а у неї з дрібними дітьми нема що раз укусити! Йой! Таже я би сікла, вішала, залізом пекла такого чоловіка! А він, певно, нахапавши в мене бараболі, побіг з нею до коршми, не додому!"

Гапка, очевидно, добре знала Цвяхову натуру, бо й справді він, сміючись дурнувато та півголосом балакаючи сам до себе — все про ту "погану відьму" та "упирицю", — підтюпцем біг до коршми, щоб за нахапану у Гапки бараболю вижебрати у жида хоч чарку горілки. Правда, і в його уяві мигнув образ жінки — помарнілої, сумної та голодної, ситої хіба побоями та слізьми, образ двоїх дітей, що вже кілька день хіба тим жили, що їм з милосердя давали сусіда, в його серці ворухнувся порив — вернутися і занести їм хоч оці картоплі на обід. Але в його здеморалізованій душі добрий порив не міг удержатися довше, як вода на решеті. Він махнув рукою і засміявся.

— Нехай їх чорти беруть, про мене! Буду я ще ними турбуватися! Нехай ідуть так само на роздобутки, як я! А не хочуть, то най здихають! Я про них дбати не буду!

І вспокоївши таким способом своє сумління, він потяг до коршми.

А Гапка, виливши на Цвяхову голову повний верховатий ківш проклять і постановивши собі в душі відвідати по обіді Цвяхову жінку та занести їй і дітям деякі недоїдки з обіду, впала в дуже покутний настрій і,

пораючись коло печі, затягла якимось гробово плаксивим голосом стару аскетичну пісню:

Przed oczy twoje, panie,

Winy nasze składamy,

A karanie,

Które za nie odbieramy,

Wyrównywamy.

Kiedy nas karzesz-,

Prosimy cię, adyś się zmiłował,

A gdy się zmiłujesz.

Pobudzamy cię znowu

Abyś nam nie folgował*.

III

Вийшовши з кухні, пані Олімпія звільна і обережно, з тацею в руках пішла до нової офіцини, того невеличкого прибудівку, що врізувався в сад своїми білими стінами. А йдучи, вона пильно озирала все довкола, так пильно, немовби хотіла і найменшу дрібницю заховати в пам'яті.

Нова офіцина — се був невеличкий партеровий будиночок, мурований і критий гонтами, притулений безпосередньо до тої часті офіцини, в котрій містилася кухня. В тім будиночку були дві половини, розділені

невеличкими сіньми; в кождій половині був один обширніший покій з двома вікнами в сад і одна кухня з одним вікном на подвір'я. Одна половина тепер стояла порожня; тільки раз або два рази до року в ній пробував хто-небудь. У другій половині жив о. Нестор, і на сю власне половину, висунену геть у сад, обернена була вся увага пані Олімпії. Ось поблискує до сонця вікно, що освітлює кухню. Воно заслонене зеленою патичковою сторою і заперте. Та рама недобре пристає, — видко, долішня защіпка відірвана. Паркан, що відділює подвір'я від саду, не доходить до офіцини, так що перед вікном о. Нестора міститься ще малесенький огородець, обведений не дуже високими штахетами. В огородці колись саджено квітки, та від кількох літ ніхто до нього не доторкається. Грядки поросли буйною травою, попід штахетами розсілися широколисті лопухи і махають своїми гачковатими, сріблясто-рожевими головками повище штахет. Попід стіну поросла буйна хопта: полин, ластів'яче зілля та Чорнобиль пнуться одно поверх другого, зазирають у вікно кухні та пишаються до сонця своїми рясними листочками. Тільки в самім куті городця одинокий могучий соняшник вистрілив високо понад усю оту квітчасту та запахущу юрбу і, треплючи своїми широкими листочками в ранішнім вітрі, спровола силується накручувати свою тверду шию з величезним на ній цвітом туди, куди пливе сонце по безхмарім небі.

Двері до сіней нової офіцини були відчинені. Пані Олімпія знала добре, що о. Нестор щовечора, йдучи спати, сам зачиняє двері за собою на замок. Замок сей, новий, французький, сам о. Нестор купив пару літ тому назад у Львові і ключ від нього носив усе при собі. Коли двері відчинені, значить, певно, Деменюк уже збудив о. Нестора або хто-небудь другий прийшов до нього. Пані Олімпія на хвилину зупинилася в сінях, щоб послухати, чи і хто розмовляє з о. Нестором, а тим часом очі її окинули так само пильно і старанно нутро сіней, як пильно і старанно вона перед тим оглянула зверхній вид сеї офіцини. В сінях було пусто, тільки в однім куті стояла лавочка, котру часом увечір о. Нестор казав виносити в сад, коли хотів посидіти та подихати запахущим вечірнім холодком. Двері від другої, порожньої половини були замкнені; в них і досі стирчав ключ після того, як перед тижнем провітрювали покій. Пані

Олімпія без довшої застанови машинально витягла ключ із дверей і сховала його до кишені. В покої о. Нестора було тихо; тільки по хвилі пані почула плюскотання води — знак, що о. Нестор при помочі Деменюка вмивався. Не стукаючи до дверей, пані ввійшла досередини.

— Добрий день вам, отче! — сказала голосно, знаючи, що о. Нестор трохи недочуває. О. Нестор власне вмився і стояв з лицем, закритим рушником. Тремтячими руками він силувавсь утертися, та не міг сього зробити, поки Деменюк, поставивши набік коновку, не підійшов до нього і не обтер йому лице, голову і руки.

Всякому, хто б перший раз побачив невеличку, згорблену, поморщену та тремтячу фігуру о. Нестора, мимоволі насунулось би порівняння зі старим, зверху прив'ялим, а всередині хробачливим грибом. Так і здавалося, що ота жовта поморщена шкура тільки й держить кості без крихітки м'яса та крові, що оця велика сива голова з обголеним лицем і з густим ще, сивим волоссям наверха ось-ось злетить з толуба, — так неміцно держалась вона на довгій худій шиї. Худі, аж страшні, руки з довгими кістлявими пальцями, широкі колись, а тепер запалі груди, вихудлі ноги, обуті без панчіх у якісь старі та протоптані пантофлі, доповнювали образ о. Нестора. Він мав на собі тільки чорну камізельку поверх сорочки і такі ж штани; старенька реверенда, старанно вичищена Деменюком, висіла на кілочку коло дверей, що вели до покою.

— О, о, о! — прошамкав о. Нестор своїм беззубим ротом. — Ве... ве... вельможна пані самі!.. Та де ж таки... А я старий... не прогнівайтесь... адже бачите!..

І він, увесь тремтячи, почав кидатися то в сей, то в той бік, неясно почуваючи, що щось тут треба було зробити, та не знаючи, що власне.

— Але ж нічого, панотче, нічого! — вспокоювала його пані Олімпія. Та він не вспокоївся, метнувся к вікну і мало не перевернув мидницю з мильною водою, котрою тільки що вмивався, опісля рушив у противний

бік, де стояла велика шафа від убрання, та й там нічого не здобувши, почав без цілі лапати руками, мурмочучи щось таке незрозуміле не то сам до себе, не то до пані, що все ще стояла насеред кухні з тацею в руках.

Аж старий Деменюк вибавив о. Нестора з клопоту. Спокійно, не кваплячись, він ізняв з кілочка реверенду і, придержуючи неспокійного о. Нестора, надів її на нього. Аж тоді й о. Нестор успокоївся, немовби отся реверенда була для нього сталевим панциром, за котрим він чувся зовсім безпечним, а без котрого грозила йому нехибна загибель.

— Дуже... дуже перепрошаю, що пані добродійка так мене застають!..

— Але ж нічого не шкодить! — з усміхом повторила пані Олімпія.

— А... а... а... пані добродійка тут стоять та й стоять! Ото з мене роззява! Прошу ближче!

І о. Нестор трохи певнішим ходом поступив до дверей, що вели до його покою, відчинив їх і попросив паню Олімпію, щоб увійшла досередини.

— Я зараз! Я за... зараз буду на услуги пані добродійки! — промовив він, лишаючись ще на хвилю в кухні, щоб переговорити з Деменюком, що тим часом, підтягнувши стору і відчинивши вікно, вилляв прямо в огородець з мидниці воду і витирав мидницю якимось старим полотенцем.

— Так як кажете, Юрку? — гомонів о. Нестор. — Єгомость ваш, теперішній парох, не їхав учора нікуди?

— Ні, прошу єгомостя.

— Значить, сьогодні сам буде правити?

— Авжеж що сам.

— Ну, то й добре! А то він учора, знаєте... присилав до мене. "Я, — каже, — поїду до свояків, — не знаю, де там у нього які свояки, — то ви, отче Нестор, відправте за мене службу". Ну, я обіцяв — не для нього, а для божого слова. Але сьогодні чуюся таким якимось ослабленим... не знаю, як би я відправив ту святу службу.

— То, може, єгомость до утрені стануть?

— А так, так... до утрені піду. Зараз, тілько поснідаю. І так вона у вас не зараз ще зачнеться.

— Та вже би пора починати.

— Ну, то йдіть скажіть паламареві, нехай дзвонить, а я зараз... я не забавлю вийти.

Деменюк, уклонившися, пішов геть, а о. Нестор подався до свого покою. Пані Олімпія вже накрила столик, поставила на нім каву і булку, покраяну на тонкі рівні скибки, а сама стояла при вікні і тонула поглядом у темній зелені саду.

— Ах, пані добродійка... самі трудилися!.. — лепотів о. Нестор, мечучись то сюди, то туди по покою, немов силувався прибрати, усунути той нелад, який панував у кождім куточку. Та ніщо йому не удавалось, і вкінці, махнувши рукою, він сів при столику.

Пані Олімпія весь той час стояла обернена до нього плечима, дивлячись у сад. Вона хотіла показатись йому спокійною і рівнодушною, щоб тим і його вспокоїти. Аж коли він сів, вона звільна обернулася і промовила тоном, повним якоїсь материнської ласки:

— Але ж, панотченьку! Не робіть собі ніяких церемоній! Знаєте, що у нас усе попросту, по-домашньому. Ви мені не подивуєтесь, що сама вам несу снідання, — так якось випало... Ну, і я вам також не подивуюся. Що вже нам, старим, церемонитися! — додала з усміхом і махнула рукою.

— Але де ж таки!.. Щоб вельможна пані самі!.. — не переставав бентежитися о. Нестор. — Чи не було слуги ніякої?

— Ну, отче, покиньте вже се! Прошу, беріться до кави, а то зовсім застине!

І поки о. Нестор тремтячими руками мішав каву, ламав булку та мочив її в каві, щоб опісля могти, не кусаючи, проковтнути її, пані присунула собі крісло, сіла насупроти нього і балакала тим самим супокійним добродушним тоном.

— Адже ж нині неділя, — доброго апетиту, панотче! Надворі чудесно. Радість якась розлита скрізь у природі. От я й подумала, що треба б і вам, старому пустинникові, справити хоч невеличку радість. А тим часом здається, що мій прихід наробив вам більше клопоту.

— Але ж, ясна пані! — скрикнув о. Нестор. — Як же ж можете так думати? Їй-богу, я з радості... з утіхи... що ви...

З тої радості він упустив намочену булку на обрус а, лапаючи її, мало не перевернув чашку з кавою. Пані Олімпія допомогла йому дійти до ладу і, запросивши його, щоб снідав зовсім без женади, говорила далі:

— Се, властиво, я повинна б робити завсігди. Адже ви у нас не якийсь постоялець, а гість у домі. Навіть трохи більше — не правда, панотче?

І вона окинула о. Нестора лукаво всміхнутим поглядом, та коли сей знов зачав метушитися, вона жестом руки вспокоїла його.

— Я не хотіла вам сказати нічого прикрого. Мій боже, чи я ж маю право робити вам якісь докори та неприємності? Ви сто раз борше мали б право робити їх мені.

— І пощо? — поквапно перебив її о. Нестор. — Адже ж я хилюсь... хилюсь уже...

Він урвав, щоб не згадати про гріб, смерть і тим подібні речі, котрих на ділі боявся якимось диким забобонним страхом, і тільки по хвилі, зітхнувши, додав:

— Я молюсь... молюсь за себе, і за вас, і за всіх... за всіх...

— Свята душа ви, панотче! — говорила далі пані Олімпія з таким виразом, котрий аж надто ясно говорив, що її думки далекі були від усяких святих тем. — Ох, як горячо й я іноді молюсь! — додала, завертаючи набожно очі і зітхаючи з глибини легких. — Одна тілько молитва й скріпляє мене. Якби не вона, здається, іноді б руку на себе саму наложила.

— А най бог боронить! — скрикнув о. Нестор. — Що се вельможна пані говорять! Хіба можна про таке думати?

— Видно, що можна, коли думається. І навіть мимоволі на ум іде. Адже ж знаю, що се гріх! Так що ж, коли горе моє! Горе, мов повінь, окружає мене з усіх боків, грозиться залити з головою.

— Але яке ж се горе? — запитав, трохи нахмурившись, о. Нестор, докінчуючи пити каву. Він потроху вже й догадувався, куди гне ясна пані зі своєю розмовою, і, видимо, не рад був такому поворотові. Та пані Олімпія не вважала на той вираз неохоти, що пробіг по лицю о. Нестора.

— Хіба вам не звісне моє горе? Все воно одно, та все більшає. Адже ж знаєте? — додала, понижуючи голос. — Адась знов програв півтори тисячі в карти!

— Півтори тисячі! — скрикнув о. Нестор з таким виразом, мовби силувався своєю фантазією змірити і оцінити велич тої суми.

— Сцени мені робить... Замість що я мала б йому... — крізь сльози говорила пані Олімпія. — Як не заплачу, каже, до тижня, то в касині мене узнають за інфаміса, виключать...

— Се й давно б слід! І добре було б для нього! — воркотів о. Нестор. — І чого доброго він учиться в тім касині? Господи! Я б усе те касино розігнав! Адже се гніздо розпусти, содома якась! А вони, засліплені, вважають його основою свого шляхетського гонору.

— Так-то, панотче, так! — спокійніше мовила пані Олімпія. — Та все-таки нам, старим, не слід свої міркування накидувати молодежі. Молодіж мусить вишумітися. Молодіж потребує вражінь, емоцій...

— Добре, добре! Тільки ті вражіння і емоції не мусять бути такі дорогі та коштовні. Адже ж півтори тисячі за один вечір! А кілько то часу, і сили, і праці треба, щоб їх зібрати!

— Ой, правда, правда! — говорила пані. — Хіба ж я йому сього не говорю? Та що то поможе? Він не забув іще своїх віденських часів. А в додатку компанію собі підібрав...

— То-то й є! То-то й є! — підхопив о. Нестор. — Як то німці кажуть: Bö...böse Gesellschaften verderben gute Sitten*. А тут, на біду, Адасеві обичаї ніколи не були надто добрі. Не було що так дуже й псувати.

— Ні, панотче! Сього не говоріть! Се несправедливо. У Адася золоте серце, благородна душа. Я се знаю ліпше, ніж хто-небудь другий. З нього може вийти і, дасть біг, вийде ще дуже гарний чоловік.

— Дай боже! Дай боже! — півголосом промовив о. Нестор.

— І компанія його непогана. Противно, по доборі тої компанії, власне, найліпше можна пізнати його характер, його вироблений смак і дистинкцію. Обивательські діти, з дуже добрих домів, образовані, добре виховані. Правдива приємність з ними говорити.

— Тілько неприємність платити! — сердито буркнув о. Нестор.

Пані Олімпія довгим поглядом окинула його, поглядом, у котрім виразно малювалася погорда аристократичної натури до плебея і його плебейської логіки, котра всякі духові і товариські приємності і користі міряє і цінує на ціну грошей. Та вона перемогла себе, щоб не підпустити шпильки о. Несторові, і лагідним, трохи жалібним тоном говорила далі: — —

— Платити б ще нічого. Товариство, в котрім Адась обертається, вимагає того, щоб не дуже дорожити грішми. Впрочім, для Адасевої кар'єри се може бути дуже корисне... дуже корисне. Є навіть надія... Коли б тілько якийсь час іще нам продержатися.

О. Нестор сидів як на шпильках. Розмова на сю тему йому дуже не подобалась, ворушила в його душі щось недобре, неприязне. Під впливом того внутрішнього зворушення він оживився, випрямився. Голос його став певніший, рухи живі і різкі, в запалих старечих очах заблисли дві іскорки. Він знав уже з досвіду, чим скінчиться вся ота прелюдія. За час його десятилітнього побуту в дворі не раз уже йому доводилось її слухати. То Адась, то пані Олімпія вигравали її перед ним і завсігди кінчили покликом до його каси. Тільки той, хто знав усю безодню його скупості, а також правдивий характер його відносин до обоїх панства

Торських, міг би зміркувати, яку тяжку і безвихідну внутрішню боротьбу мусив переходити сей нещасний старець, на яку тортуру розпинали його оті просьби. Та досі жадання панства Торських були скромні, хоч і йшли звільна та постійно все вгору. Сто гульденів, двісті, п'ятсот, ну, тисячу (на висилку Адася до Відня до шляхетського інституту Theresianum) — се все були жертви або дрібні, або усправедливлені такою потребою, котру й тісноумний о. Нестор при деякім напруженні міг зрозуміти. Але тепер, очевидно, діло закроєне було на ширший розмір. Вже сама вступна вість про програні Адасем півтори тисячі казала сього догадуватись, а кінцеві слова пані Олімпії про те, що треба б їм (при такій Адасевій господарці) ще якийсь час продержатися, відслонювали перед його уявою широкий і дуже непринадний горизонт.

"Не дам нічого! Не дам ані цента!" — шибнуло в його голові, і він міцно зціпив свої беззубі вилиці, щоб тим закріпити свою постанову.

— Кажете, пані, — процідив нарешті, коли пані Олімпія зробила артистичну паузу і гляділа на нього меланхолійно солодкими очима, — що є якась надія? А що ж то за надія, коли вільно спитати?

— Ах, то делікатне діло! — горячо промовила пані Олімпія. — Секретне діло, котрого я не повинна б розголошувати. Ну, та вам, як старому приятелеві... — і вона, добре обчислюючи ефект кождого свого слова, через стіл простягла свою руку, не зовсім іще позбавлену красоти і еластичності, і м'яко стиснула нею костомахи, обтягнені поморщеним жовтим пергаментом, що становили руку о. Нестора. — Ви знаєте, який у мене Адась красавець, який приємний у товаристві, як уміє подобатись жінкам. Ох, я то давно говорила, що не наука, не знання, не служба, а красота і товариські таланти будуть основою його щастя. І, подумайте собі, одна молода княжна — фамілії не можу вам сказати — смертельно влюбилася в нього. Вродлива, , як ангел, а маюча... Ну, про те нема що й говорити. Досить сказати, перша партія на ввесь край.

— Ну, то дуже гарно! Дай боже щасливо!

— Певно, певно, що гарно; я з усього серця бажаю Адасеві поводження в тім ділі. Та все-таки власне се діло робить мені величезний клопіт.

— А то чому?

— Бачите, в нашім стані такі діла не уладжуються так шасть-прасть. Тут з обох боків ідуть довгі пертрактації, переговори, іноді навіть формальні шпіонування. Тут усе обдумується, важиться, обчислюється. І характери, і склонності та вподобання обоїх молодих, і їх життя, ступінь освіти та вся минувшина аналізуються з обох боків на фамілійних радах скрупулятно, і життя родичів, близьких свояків, і вся, так сказати, генеалогія підпадає під остру критику. Ну, та з тим усім я спокійна. Наш рід хоч не княжий, та все-таки ні стародавністю, ні традицією, ні блиском заслуг тамтому не уступить, а минувшина і прикмети Адася також не бояться критики.

Злобні іскорки живіше замиготіли в очах о. Нестора.

Пані Олімпія, чуючи їх погляд на своїм лиці, схилила очі і сильніше стисла руку о. Нестора.

— Ну, ні, — додала вона, відповідаючи немов на якийсь невисказаний ним закид, — про се не думайте! Так глибоко критика не буде входити. Та інша річ мене тривожить — фінансовий бік справи. Правда, тут критика другої сторони не мусить бути така остра, та все-таки... Прийдеться приймати і віддавати візити, — вже се одно, знаєте, що значить при теперішнім стані нашого маєтку. Кілько тут треба вложити, щоб привести до відповідного порядку помешкання, будинки, туалет, стіл і все, чого треба. Та бо на тім не досить. Треба показати, що Адась господарює, що вміє дбати о маєток, уміє адмініструвати своїм і чужим добром. Він власне почав на фільварку будувати гуральню...

— Чув я, чув про сю його фантазію! — буркнув о. Нестор.

— Чому ж се фантазія? Адже гуральня — одинокий промисл, котрий приносить честь шляхтичеві і дає певний дохід.

— Нехай і так! Але як же се він розпочинає будувати гуральню, не маючи в кишені грошей, а тут іще програє в додатку півтори тисячі? Хіба фантасти або безумі так роблять.

— Зовсім ні, панотче! Зрозумійте його ситуацію! Між товариством, в котрім він тепер обертається, є також брат його будущої богданки. Той брат грає в карти, закликає Адася — ну, годі ж хлопцеві відмовити, і Адась програє. Той самий брат буває іноді у Адася на фільварку в гостині — і нині, мабуть, буде — і знаючи, що Адась має думку про його сестру, пильно придивляється господарству і прислухується до господарських планів Адася. Що ж природнішого, як висунути на перший план збудування гуральні? Бачите тепер, що одно і друге стоїть в зв'язку, входить в план нашої — скажу так — кампанії. Коли б тілько продержатись з честю якийсь час, довести план до діла!

— Ну, так затягніть позичку!

— Не можна, панотче! Що вже там кажіть — маєтність наша невеличка, а вся вартість її, вся слава нашої економії перед постороннiми власне в тім лежить: гіпотека чиста! Се так, якби хто панночці сказав найкращий комплімент. Я вже що інше думала — продати ліс, хоча він також немала примана і окраса нашої маєтності. Та тепер продавати його — то значить кинути його зовсім у болото, позбутися його запівдармо. Тепер у дров'яній торговлі застій, ціни доброї нема, значить, продаючи його тепер, ми зараз би скомпрометували себе ще гірше, ніж затягаючи позичку. Всякий би казав: "Ого, мусило їх дуже притиснути, коли аж до такого нерозумного інтересу взялися". Може, взимі шанси поправляться, тоді, очевидно, я ліс продам і буду в стані очиститися від усіх зобов'язань...

Пані не договорила і оп'ять меланхолійно благаючим поглядом зависла на лиці о. Нестора. Та той мов не розумів, про що річ ішла. Він звільна шелевів губами, мов шепчучи щось без голосу. Голова його похилилася наперед, перегнулася трохи набік, немов він силувався ловити ухом якусь далеку таємну вість. В тій хвилі в повітрі загудів голос великого дзвона церковного, а зараз за ним заплакали й два менші дзвони:

— Бам-билю, бам-билю, бам-билю! бам! бам!

— А! Дзвонять на утреню! — сказав радісно о. Нестор і встав з крісла. — Даруйте, ясна пані, я мушу йти.

— Ну, а наше діло? — з виразом розчарування процідила пані Олімпія.

— Наше? То є, властиво, ваше діло! — сказав поспішно о. Нестор. — Що ж, щастибі, щастибі на все добре! Я не хочу несправедливо судити про Адася і бажаю йому всього доброго.

— О, я знаю се, знаю! — з уданим жаром промовила пані Олімпія. — Я знаю, що ви бажаєте йому добра і не відмовите своєї помочі, коли ходить о те, щоб те добро осягнути.

— Помочі? — з переляком видивився на неї о. Нестор. — Чим же я можу йому допомогти? Я старий чоловік. Коло панночок зроду-віку не вмів заскакувати...

— Ах, жартуєте, панотче! — весело скрикнула пані Олімпія, вставши також з місця і збираючи зі стола посуду і накриття. — Ну, та се діло важне. Ми ще про нього поговоримо, правда? Адже ж я думаю, що наша довголітня знайомість, наша приязнь дає мені право говорити з вами по щирості! Ну, ну, так до побачення! Ах, а ще одно, трохи не забула! Сьогодні оті молоді люди, що я про них згадувала, Адасеві товариші,

будуть у мене в гостині. Хочете, щоб я й вас запросила, щоб ви побачили, послухали їх?

— Мене? — оп'ять з переляком скрикнув о. Нестор. — А мене чого між молодих паничів? Що я для них за компанія? Ні, ні, дякую красненько!

— Ну, як думаєте. А були б побачили брата тої панночки, про котру я згадувала.

— Брата! А що мене той брат обходить? Ні вже! Я волю посидіти у себе спокійно або пройтися по саду!

— Воля ваша! До побачення, панотче!

І пані, забравши посуду і накриття, вийшла від о. Нестора. А той мовчки, та ненастанно порушуючи губами, почав збиратися до церкви.

IV

О. Нестор правив утреню дуже помалу. В речах обряду і богослуження він був педант. Кожду молитву читав чи співав звільна, виразно, не кваплячись і не ковтаючи слів, і того самого вимагав від дяків. Парох місцевий, наслідник о. Нестора, о. Крайник, молодий ще і дуже живого успособлення чоловік, прийшовши до церкви в півутрені, дуже нетерпився в закристії. Він був натще, і його ждала довга служба божа з проповіддю і акафістом, а о. Нестор по утрені буде вільний. О. Крайник недуже прихильно відносився до о. Нестора, хоча в очі йому чинився дуже покірним та послушним через те, що о. Нестор жив у дворі і, як мовиться, "мав плечі" у коляторки. Правда, о. Крайник досі не потребував протекції о. Нестора і духом чув, що в разі потреби о. Нестор не дуже б квапився йому допомогти, та все-таки він волів заховувати хоч про око людське приязні відносини до свого попередника, знаючи, що той бодай коли-не-коли виручить його в церкві, а хто знає, може, коли допоможе і де в чім іншім.

Уже була майже восьма година, коли о. Нестор ледво-не-ледво дочитав утреню. О. Крайник, не чекаючи, поки він усе скінчить, убрався в фелон і став у царських вратах до мирування; ся функція несла певний, хоч і невеличкий, дохід, і тут парох не давав другому виручуватися. Крім того, у о. Нестора дуже вже тряслися руки, щоб він міг братися за се утяжливе діло. Він і так, утомлений цілогодинною стоянкою при вівтарі, вийшовши в закристію, як був у фелоні і єпітрахілі, так і сів на м'якім, шкурою оббитім кріслі і довгу хвилю кашляв та важко віддихав, поки Деменюк, повертаючи та нахиляючи його, як автомата, знімав з нього богослужебні ризи.

— Га, га, старість не радість! — воркотів о. Нестор, важко хитаючи головою. — Не служать ноги... ані груди... ні! А проте слово боже... святе officium...* ні, ніколи не згоджуся на те, щоб отак питлювати, як ті наші молоді.

Сей докір, хоч загально сказаний, відносився, без сумніву, і до о. Крайника, котрий, по скінченім мируванні ставши на службу божу, ще заким о. Нестор добре видихався, добіг до Євангелії. О. Нестор, сидячи в кріслі, раз у раз хитав головою, немов дрімав, від часу до часу своїм старечим голосом підтягав ураз із дяками святі співи, та все уривав, коли дяки починали занадто швидко дробotіти, і оп'ять критично хитав головою.

Проповідь о. Крайник звичайно говорив не по Євангелію, а аж по закінченні служби, перед акафістом, і для того о. Нестор не дуже довго й ждати мусив на кінець властивого набоженства. Коли дяки відспівали "Буди ім'я господнє", він при помочі Деменюка встав, поправив на собі реверенду, перехрестився тричі і, взявши старий солом'яний бриль, прямо з закристії боковими дверми вийшов із церкви.

На цвинтарі було чимало народу, чоловіків і жінок з дітьми. Відповідно до старого, хоч і не дуже побожного звичаю більша часть вірних на час казання і акафісту виходила з церкви провітритись, дихнути свіжим повітрям, погрітися на сонічку та погуторити. Одні стояли

громадками коло дзвіниці, другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на дерев'яних хрестах та споминаючи небіжчиків, а найбільша часть сиділа здовж церковної стіни на відсонні, балакаючи про косовицю, про погоду або судячи сусід та сусідок.

Коли о. Нестор був іще парохом у Торках, він не раз остро виступав проти сього звичаю, казав перед казанням замикати двері церкви, щоб люди мусили слухати його наук. Тоді його поява на цвинтарі серед сих груп, святочно поприбираних та занятих сумирними, хоч зовсім не побожними розмовами, справила б була велику тривогу та замішанину. Але тепер вони вже не боялися о. Нестора. Новий парох, провадячи своє officium більше по-ремісницьки, байдужими очима глядів на сей народний звичай, а о. Нестор не вважав потрібним мішатися в його педагогічний метод і наганяти людей до церкви. От тим-то його поява на цвинтарі не справила ніякої тривоги. Противно, старі й малі почали підходити до нього, кланяючись чемно, і цілували його по руках.

О. Нестор, очевидно, рад був тим ознакам пошани, які показували йому селяни. Його пам'ять послабла вже: він тямив і знав по імені тільки старших своїх парафіян; молодших не міг пізнавати. Та проте він ласкаво всміхався до них, гладив їх по головах, запитував, чиї вони і як живеться їх родичам, а зі старшими радо вдавався в довші розмови. Треба додати, що й Деменюк, котрий не відступав його за весь той час, багато допомагав його пам'яті, нагадуючи йому імена і важніші події з життя кождого з тих людей, що підходили до нього.

Отак проводжений, о. Нестор вийшов за фіртку церковної огорожі. Случайно чи ні, досить, що він попав не в ту фіртку, що вела до двора, а в ту, що виходила на гостинець, при котрім по обох боках, потопаючи в густій зелені верб, лип та овочевих садків, розкинулось чимале село Торки. Зараз по другім боці гостинця, насупротив церкви, стояла "плебанія" — новий просторий будинок під гонтами, з двома коминами на дасі, з ганком до гостинця і з квітником перед ганком. Ся плебанія збудована була вже за о. Крайника, розуміється, коштом громади, котра дуже бідкалася, поносячи тягар конкуренції, та з жалем згадувала о.

Нестора, що більш як 30 літ прожив у старій плебанії, критій соломою та попідпираній з усіх боків дрюками. Але о. Крайник був молодий чоловік, з новою освітою і більшими вимогами, мав жінку і дітей, приймав гостей і ждав женихів для дочок, значить, не міг жити в старій, майже хлопській хаті.

О. Нестор, хоча сам задля старості і немочі зрікся парафії, все-таки по слабості людській рад був тому невдоволенню громади з нового пароха; часті нарікання громадян на тягарі конкуренції приймав з єзуїтською покорою, перекривлюючи голову набік та говорячи ув одно:

— Га, то трудна рада! Зато маєте молодого священика з їмостею, паничами і панночками! Ви думали, що все вам ваш старий піп буде! Ні, любі мої, треба й до молодих навикати!

Громада думала, що о. Нестор, бачачи неспроможність людей і великі кошти на будову нової плебанії, причиниться й від себе чим-небудь до покриття тих коштів. Всі тямили, що коли ще за його урядування будовано нову церков, він із власної кишені дав 3000 гульденів на будову, а потому ще 2000 на малюнки та закуплення різних церковних сосудів. Та сим разом громада перечислилася, бо о. Нестор не дав нічого. "Дім божий, — то зовсім інша річ, — мовив він до депутації, котра від громади прийшла була до нього, — але плебанія!.. Я жив у старій халабуді, а й тепер, як бачите, живу не краще... А хочете новому парохові палату будувати — га, воля ваша. Але я до сього не буду належати. Ще, може, скажете мені для його їмосці фортеп'яни справляти..."

Дивна натура людська! Хоча о. Нестор чув добре, що целібат звихнув ціле його життя, випхнув його зі звичайної людської колії, зробив відлюдком, приглушив його духові спосібності, то все-таки він не любив, не поважав жонатих попів, нерадо бував у них, а в новій плебанії, в домі о. Крайника, таки зовсім ніколи не був. Навіть у часі візитації митрополита він не дав склонитися, щоби переступити поріг нової плебанії. Щось немов відпихало його від неї, немов якимось противним, чужим для нього духом віяло від того ганку, обвитого густим диким

виноградом, від тих широких та ясних вікон з білими гачкованими фіранками та з вазониками цвітів на варцабах, від того квітника з пахучими бальзамінами, левконіями та цілими грядками резеди та високих мальв і георгіній. Відтам доносилися часто молоді свіжі голоси дітей о. Крайника: сріблистий сміх панночок, здоровий, металічний регіт паничів-студентів, гармонійні акорди фортеп'яна — бризки і хвилі того спокійного та багатого змінами, шумом родинного попівського життя, котре повинно б було випасти і йому на долю, та котре відібрала йому якась лиха чи добра доля. Не можна сказати, щоб о. Нестор, старий, згорблений та близький могили, завидував своєму молодшому наслідникові того родинного життя, щоб жалував своїх самотніх літ. Його серце давно вже зів'яло, його чуття надто були притуплені, щоб почувати зависть із-за таких речей.

Як одинокий відгук того неприхильного чуття являлася у нього якась їдка насмішка, коли проходив поуз нову плебанію, якесь критичне хитання головою і вперта нехіть переступити поріг сього заказаного обійстя.

— Таке-то! — проворкотів він і сим разом, проходячи гостинцем, не то сам до себе, не то до Деменюка. — Татуньо там у церкві слово боже править, а донечка он якої веселої на фортоплясах витинає. Еманципантка! Не бійся, до церкви не піде. Там саме хлопство!..

Деменюк нічого не відповів на сі слова. Вирісши змалку при церкві і при священиках, він привик шанувати кождого з них і не любив, коли якій духовній особі чим-небудь докоряли. А до духовних осіб він зачислював не тільки самих попів, але й їх рідню.

Аж коли минули плебанію і о. Нестор зовсім успокоївся, Деменюк порівнявся з ним зовсім і, цілуючи його в руку, сказав несміло:

— Я би отця духовного о щось просив.

— Ви, Юрку? — здивувався о. Нестор. — А то що такого?

— Та я не знаю... Може, то єгомостеві не в лад буде...

— А боже мій! Юрку! Говоріть-бо попросту!

— Та знають єгомость... Моя Маланка... ота, що в коваля служить...

— То ніби ваша дочка?

— Та так, так, дочка! Одиначка моя. Господи, тілько й усеї моєї рідні.

— Ну, і що ж з нею?

— Та недобре, прошу єгомостя. Дуже недобре.

— Захорувала?

— Е, ні, борони боже! Хоч, правду кажучи, якби захорувала, то, може б, мені не було тілько гризоти.

— Ну, а що ж? Пустилася на злу дорогу?

— Свят, свят, свят! А що то єгомость говорять! — аж зупинився з переляку Деменюк. — Хіба я на те свою дитину годував, і кохав, і в страсі божім виховував, щоб вона на злу дорогу пішла? Адже ж єгомость знають її!

— А знаю, знаю! Чесна дівчина, щира, роботяща...

— Е, що тото! Я її батько! Не хочу хвалитися, бо то не моя заслуга, а божа ласка. Але скажу по правді: то золото — не дівчина. Послушна,

працьовита, порядок любить, мене, старого, шанує, для господаря, як рідна дитина... Ні, на свою Маланку я ніколи не пожалуюся.

— Ну, так яка ж вам з нею гризота, Юрку?

— Така, прошу єгомостя, гризота, що цур їй та пек! Але почекайте, ще одно маю вам про неї сказати, нібито про мою Маланку... Знаєте, єгомость, що, крім доброго серця і здорових роботящих рук, дав їй господь і красоту. Не знаю, чи на щастя, чи на горе. Бо в біднім стані красота для дівчини рідко коли добро... Та чень то господь милосердний якось оберне. Бачите, сподобав собі її ковалів син, того-таки коваля, у котрого вона на службі.

— Максим, Максим ковалів, ага, ага, пригадую собі його.

— Той сам, прошу єгомостя. Гарний парубок, добрий, щирий і маючого батька син. Сподобав дівчину і батькові свому та й мені оповівся. Що ж, я хіба господу богу подякувати можу за таке добро — кращого зятя і придумати не міг би. Та й коваль не від того. Чесний чоловік, знаємося від молодих літ, за маєтком він не гонить, дитину мою пізнав добре і полюбив. Бачите, панотче, все так і складаєся, щоб до доброго кінця дійти.

— Та дай вам боже, Юрку! Дай боже вам і вашій дитині всього доброго. Хоч то з тим ковалем...

— Лиш одно лихо, прошу єгомостя, — перебив його Деменюк.

— А то яке?

— Та не знаю, як і сказати. Бачите, наш панич, пан Адась... Не знаю, що йому сталося, досить, що від якогось часу не дає Маланці спокою. Чи в полі, чи в саду, чи в лісі, чи на пасовищі — де тілько вона покажеся, так, щоб не при людях, зараз він коло неї і вродиться. І баламутить мені

дитину, прошу єгомостя, — от біда! Наговорює їй, щоб не йшла за Максима, щоб ішла до нього в службу, що він її зробить панею, візьме з собою до Львова, ожениться з нею і всякі такі дурниці. Дівчина вже і просилася у нього, і втікала, і всяко відповідала йому, а він усе своє товче. Якби то простий-парубок або який чужий, то вона б собі дала з ним раду. А то ж нашої дідички син, я у його матері служу, то бідна дитина боїться надто остро з ним обійтися, щоб, буває, і мені, і їй чим-небудь не пошкодив. Бо що йому? Хіба тяжко нам, бідним, досолити?

О. Нестор похнюпився і посумнів, слухаючи тої мови. Видно було, що вона дуже немило вразила його.

— Так чого ж ви хочете від мене? — спитав він нарешті.

— Або я знаю, чого й хотіти! — безрадно сказав Деменюк. — Я до єгомостя, як до рідного батька...

— Е, що там батька! — якось сукристо буркнув о. Нестор, котрого ся історія, очевидно, шкребла по серці. — Нехай дівчина пильнується, — що ж тут більше можна порадити?

— То-то й клопіт мій, — журливо говорив Деменюк. — Досі я хоч знав про підходи панича, та не боявся нічого. А тепер боюсь. Від кількох день щось сталося дівчині. Ходить як сама не своя. Раз весела, аж немов іскри від неї скачуть, то знов потім сумна, що й слова від неї не видобудеш. І годі зміркувати, що вона думає, чого хоче і що з нею дієся.

— То злий знак! То дуже злий знак, — сказав о. Нестор.

— Власне, власне! І я так думаю, — підхопив Деменюк. — І для того я хотів просити — тілько най єгомость не гніваються за мою смілість! — чи не схотіли би єгомость самі з нею переговорити?

— Сам?

— Ну, ні! Разом зо мною. Але, може би, єгомость ліпше промовили їй до серця, може би, вона сказала, що з нею сталося.

— Гм... Се можна... Поговоримо.

— О, велике спасибі єгомостеві! — сказав Деменюк, цілуючи кістляву руку о. Нестора. — Я знаю, вона єгомостя поважає і любить, як рідна дитина, і нічого перед єгомостем не утаїть. Отсе вже зараз будемо проти ковалевої хати, то я викличу її в садок та й поговоримо.

Лице Деменюка прояснилося, згорблена стать випростувалася при тих словах. Він мимоволі прискорював хід і випереджував о. Нестора, та по хвилі, похопившися, зупинявся серед дороги і дожидав старенького священика, щоб опісля ще раз і ще раз повторити те саме. О. Нестор ішов мовчки, тільки раз у раз шевелив губами, немов нечутно розмовляв з кимось незримим.

. Отак ідучи, вони по недовгім часі дійшли на кінець села. Остатня хата була ковалева. Вона стояла наліво від гостинця, обведена високим дощаним парканом з широкою брамою і містком до гостинця, мов якась фортеція, що сторожко глядить у безмежні поля, котрі зі сходу і полудня притикали тут до села. Тільки к півночі понад невеличкою болотянистою річкою Торівкою тяглися довгою крутою змією головаті верби серед лугових сіножатів, а далі, за сіножатями, піднімалось узгір'я, на котрім у вінку тополь стояв фільварок, де господарював панич Адась, а за фільварком, обмежуючи зовсім видокруг з того боку, дрімав могучий панський ліс.

Зараз насупротив хати-фортеції, направо від гостинця, без огорожі, тільки обкопана невеличким ровом, стояла зброївня села — кузня. Невеличка, гонтою побита, з навислим передом, спертим на чотирьох стовпах, вона в робучий день усе була отворена, вічно лунала веселим гомоном людей, іржанням коней, стуком молотів та різким металічним дзвенькотом ковала. Тут раз у раз, від ранку до пізньої ночі, сопів важкий

міх, прискав огонь у горнилі, скакали зиндри з-під могучих ударів молотами, скрипіло залізо, гризене пильниками, оберталося точило під дашком, кружляла чарка горілки між веселою робучою компанією, ішли розмови, жарти, оповідання, чергуючись з палкою енергійною працею. Се справді була зброївня села. Тут виковувались усі оті лемеші, зубці до борон, серпи, коси та заступи, що опісля як піонери людської культури мали йти в широкі простори піль, риючи, дроблячи, валячи лавою та підгризаючи буйну ростинність людям на пожиток. Тут кувались вози, тачки та теліжки, підковувались коні та людська обув, щоб тим легше могли поборювати трудності, які сама земля, самі оті простори кладуть чоловікові при переході з місця на місце. Та й дерева, ліси, каміння, річка і вітер — ніщо не було безпечне перед отим гніздом голосної, шумної, загарливої праці. Тут виковувано сокири і топори, що, виострені на точилі, блискали смертельною погрозою до того лісу, що ген там далеко на узгір'ї дрімав, мов темна хмара, тужливо шумлячи, немов сумуючи заздалегідь над своєю загибеллю, котрої насіння виковувала оця невеличка сільська кузня. Відси йшли в світ пили, свердли та долота, зладжені і виострені на те, щоб різати, лупати, вертіти та довбати зрубані трупи лісових велетнів, немов розжовувати їх залізними зубами людям на пожиток. Відси вийшли ті знаряди, що он там геть-геть унизу, за фільварком, де річка Торівка широким півокругом опоясує узгір'я, поклали поперек неї могучу греблю, зробили чималий став, побудували млин та запрягли оту саму річку, як другого сліпого Самсона, щоб задармо обертала його колеса. І вітрові грозилася кузня, бо з неї, а не відки, виходили знаряди, що на дальших сугорбах узгір'я, схованих за краєм видокруга, поставили цілий ряд здорових вітряків. Одним словом — оцей невеличкий будинок, спертий на чотирьох стовпах, як баба-яга на костилях, був великою і могучою силою, котрої впливи йшли широко і далеко навкруги, ширше і дальше, ніж західний вітер міг донести відгомін стуку молотів та дзвенькіт ковадла, що в ній розлягалися.

А душею тої зброївні, тої могучої та плодотворної сили, осередком веселої та працьовитої компанії, що тут день у день збиралася, був сам коваль торський Іван Гердер. Чудна мішанина, що вдаряла кождого в його назві, в тім сполученні руського ім'я з прізвищем знаменитого

німецького писателя, проявлялася в цілій вдачі, походженні і поглядах торського коваля. Його прадід був чистокровний німець, коваль, спроваджений з Саксонії ще дідом покійного графа Торського зараз в перших роках австрійського панування. Вже син того старого Гердера оженився з русинкою, дочкою одного заможного торського господаря, а наш Іван, хоч тямив про своє німецьке походження, вважав себе русином. Ще дід його покинув двір і осів у селі між господарями, хоч і не робив панщини; от тим-то й Іван Гердер почував себе зовсім мужиком, солідарним з рештою мужиків, і разом з ними стояв не то осторінь, не то в тихім ворогованні супроти двора. Була се приземкувата, корепаста та крепка постать. Густе довге волосся на голові, колись огнисторуде, почало вже сивіти, а великі довгі вуси, що закручувались аж за вуха, були білі, як сметана. Та проте Іван Гердер не мав іще й шістдесяти літ, а його голос, колір лиця, бистрота рухів виявляли в нім чоловіка незломної енергії, смілого та повного життєвої сили. Зі своєю великою круглою головою, здоровими зубами та міцними вилицями, з широкими плечима і мохнатими, звичайно при роботі аж по лікті позасукуваними та окоптілими руками — він подобав трохи на тих залізних баранів, котрими в старину штурмовано мури. Тій зверхній подобі, типово німецькій та з деякими Не менше типовими рисами українця, відповідала й вдача Івана Гердера. Здавалось, що вагання, нерішучість, слабість волі та розчарування були зовсім недоступні для його вдачі. Невтомимий робітник, він був притім і солідний, незвичайно совісний робітник. Всякі противності не то що не знеохочували його, а ще й підбивали до боротьби та до праці. Натура наскрізь войовнича, він, проте, був добрим сусідом, веселим товаришем, любив жартувати та сміятися, і його кузня завдячувала власне тому його талантові своє оживлення і многолюдність. Люди йшли до Гердерової кузні мов по свячену воду: щоб віддихнути якоюсь свіжішою духовою атмосферою, покріпитись, розвести душу. Коваль бував замолоду далеко по світі, був чоловік письменний, знав незлічиму силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх з таким виразом, з такою особистою закраскою, вмів до кождої нагоди підібрати відповідну повість, з кождої повісті розвести такі думки та виводи, що люди слухали його без голосу, тільки цілим лицем ясніючи, цілою душею всміхаючись та радіючи, хоч і самі не знали чого. їх душі, вбогі та прибиті

щоденним горем, та темнотою, та деморалізацією, чули в тім чоловіці живу течію власної думки, сильного характеру і живої своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радуватися, як молода ростина ясному та теплому сонцю весняному.

О. Нестор добре знав коваля Гердера ще з часів його молодості, та не любив його. Зачерствілій, хорій душі старого панотця було не до поезії здорових, хлопських натур. Він бачив у Гердері тільки одно — вільнодумця та єретика, та й то ще впертого, непоправного і войовничо настроєного, а затим подвійно небезпечного! І справді, найлюбішим полем думок, міркувань та мрій коваля Гердера, а притім полем, на котрім з усею силою проявлялася його войовнича натура, було поле релігії, церковщини, відносин попівства до народу. Хоча шкільна його освіта була дуже маленька, то все-таки він власною працею, читанням книжок і розмовами з різними людьми дійшов до таких думок, що геть-геть вибігали поза ті тісні рамці, в яких у нас немовби приписано, немовби богом самим установлено обертатися мужицькому розумові. Він виробив собі певний критицизм — спокійний, невизиваючий, та при тім і не трусливий та не уступчивий. Зі своїми єретичими поглядами він не ховався ані перед мужиками в кузні чи на ярмарку, ані перед самими попами. Правда, він так само критично відносився й до інших верстов та установ суспільних, загалом до всіх тих, котрих називав дармоїдами. І коли отак не раз у кузні, гримаючи могучим молотом о розпалене залізо, подразнений оповіданнями людей про різнородні кривди та утиски, коваль Гердер почне було зразу злегка, лагідно, напівіронічно, а дедалі з щораз більшим жаром та запалом перебирати різні болячки мужицького життя, різні недомагання мужицької думки, то голос його при тім стається міцний та дзвінкий, як наострена сталь, роздається чутно по́через стук молотів, стогнання міха, прискання іскор і скрип пильників і такими ж яркими, прискаючими іскрами западає в людські душі. Слухаєш його інколи в отій напівтемній кузні, що мала тільки одні двері, а ні одного вікна, і в уяві твоїй мимохіть встає картина широчезної дикої цілини, покритої буйною хоптою, лопушшям та кропивою. А по тій цілині якась таємна незрима рука веде плуг — нехитрий, звичайний хлопський плуг з добре насталеним блискучим лемешем і з таким же переднім

залізом, що, немов півмісяць, одним острим рогом впивається в землю. І йде той плуг звільна, важко та рівно і невпинно, скрипить інколи в твердому грунті, хрустить лемешем о камінці та недогнилі пеньки, але йде все далі і далі, підриває коріння хопти, ломить цілину, вивертає за собою товсту рівну скибу. З Гердерової кузні йшли такі плуги, клалися такі скиби не тільки по оцих справжніх непереглядних чорноземних полях довкола, але також по запущеній, занедбаній цілині народної думки, народного духу.

— Знаєте що, Юрку? — обізвався о. Нестор, зупинившися перед ворітьми ковалевої фортеції, і, знявши капелюх з голови, краткованою хусткою почав обтирати піт, що густими краплями повиступав на його лиці, карку і величезній лисині, котрою світилося все його тім'я. — Ніяково мені йти на обійстя сего єретика. Недавно я ганьбив його і заказав йому, що доки не поправиться, то я й слова до нього промовити не хочу, а, ввійшовши на його подвір'я, я міг би його здибати, а тоді вже, звісно, прийшлось би говорити. Так чи не ліпше б ось що зробити? Я ось тут зажду, на вулиці, а ви підіть та й викличте свою Маланку.

— Та ні, прошу єгомостя, — відмовив Деменюк. — Коваль ще у церкві, я його бачив. А по церкві він, певно, піде до ради громадської. Прошу, най уже єгомость ідуть! Зайдемо в садок, там є лавка, то можуть єгомость сісти. А я Маланку зараз покличу.

— Дуже б мені не хотілося... Ну, та вже нехай... Бо ти знаєш, який се чоловік, отой коваль. І як таких людей земля свята носить!.. — воркотів о. Нестор, дуже нерадо вступаючи в ковалеве обійстя.

— Та що ж, прошу єгомостя! Видкося, на щось і їх пан біг потребує, коли їх держить на світі та й ще дає їм силу, веселість, здоровля, маєток та й ще от таких дітей, як Максим.

— А... Максим... Максим ковалів... Се справді добра дитина, славний хлопець. Але не ковалева се заслуга, ні! І не думай, щоб усе отсе бог

йому давав за його заслугу. Ні, се тілько на пробу йому... та отямиться, чи скрушіє перед богом. До часу се все, Юрку, до часу! А мине час... не хочу пророкувати, але чую се... хто доживе, той побачить... Не може то бути, щоб бог не покарав такого грішника.

— Правду сказавши, прошу єгомостя, коваль дуже добрий і чесний чоловік, — несміло промовив Деменюк.

— Добрий і чесний! — скрикнув о. Нестор. — І ти се мовиш, Юрку? Як може бути добрим і чесним, хто в бога не вірує?

— І в бога він вірить, і молиться, се я добре знаю, — знов трібував сперечатися Деменюк, провадячи попід руку о. Нестора вузькою стежкою в садку, протоптаною серед високої трави, до лавки, що стояла під величезною розлогою грушею.

— Ні, ні! Не вірить він в бога! — змагався о. Нестор. — Бо якби вірив, то би слухав того, що бог приказує. А молиться тілько з гордощів, як той фарисей у Євангелії, щоб люди бачили.

Деменюк не змагався далі, але, посадивши о. Нестора на лавці в холодку, пішов до хати, щоб викликати Маланку. О. Нестор сидів, похиливши голову, руками опертий на паличці і без голосу шевелячи устами, немов в душі торочив і далі своє нарікання на ковалеву безбожність. Погляд його недвижно спочивав на одній луком зігнутій стебелинці, по котрій звільна та невпинно повзла товста зеленувата гусільниця, бажаючи добратися до сочистих листочків її цвітової корони, щоб її обгризти лакомими зубами.

"От так і по нас повзе та надвигається, що кому суджено!" — мигнуло в голові о. Нестора, і якась дрож пройшла по його тілі. Може, се було від холоду, що стояв у саду, від тої вогкості, насиченої запахом трав і цвітів, що клубилася в тіні вікових дерев; але о. Несторові зробилося моторошно. Душу його, зворушену розмовою про коваля, оця невинна

гусільниця збентежила ще дужче. Він витріщив широко очі і вдивлявся. Гусільниця, мов під лупою, росла в його очах, робилася здоровенною та могучою, заслонювала і садок, і хату, і все своїм товстючим зеленкуватим тілом, грозила зажерти не пару листочків марного цвітка, але всі думи, всі помисли, всі бажання о. Нестора.

— От так повзе та надвигається, що кому суджено! — шептав він, тремтячи всім тілом, обнятий якоюсь спертою атмосферою мрій та привидів, з котрої силувавсь отрястися та прокинутись, але не міг.

Нараз стрепенувся. Тут же над його вухом роздався дзвінкий, різкий дівочий голос, пронеслися слова:

— Чого єгомость від мене хочуть?

Се була Маланка. Бистро підійшовши до затопленого в мріях о. Нестора, вона стала прямо перед ним, висока, стрункa, у верхній половині облита ясним сонцем, а ногами потопаючи в тіні. Лице її, червоне, як калина, горіло здоровим рум'янцем, чорні очі палали якимось палким огнем, а рожеві губи, розняті при виголошуванні тих слів, просвічували до сонця, мов рубіни, коли о. Нестор, підвівши голову, поглянув на неї знизу вгору. Гарна була в отій білій сорочці, вишиваній на рукавах та на ковнірі, з отим червоним дешевеньким намистом на шиї, з отими важкими темно-каштановими косами, покладеними вінком довкола тім'я. Якоюсь свіжістю, здоровою та молодою силою пашіла вся її постать. О. Нестор мовчки дивився на неї, якусь хвилю не можучи отямитись, що йому з нею говорити і від чого починати.

— А... а... то ти, Маланко? Ото яка ти виросла... висока та гарна. Давненько я бачив тебе...

Маланка підійшла ближче і поцілувала о. Нестора в руку.

— Тато казали мені, що єгомость мають мені щось сказати? — промовила вона так само дзвінко і швидко і немов крихіточку сердито, як і попереду.

— Еге, так! Маю, маю... Але де ж твій тато? Де він подівся?

— Я дала їм троха пообідати, — мовила Маланка. — Бо там у вас, між великими панами, про нього, бідного, ніхто не дбає, чи їв він, чи ні.

— Ну, Маланко, сього не може ніхто казати. Твій тато ніколи мені не жалувався на те, щоб йому замало їсти давали.

— Чого ще єгомость захотіли! Щоб мій тато та жалувався! Адже ж він швидше з голоду згине, ніж би мав словом пожалуватися. Але його треба знати! Я знаю, що він голоден, по нім бачу, а проте ледво присилувала його, щоб дещо перекусив. Але говоріть, єгомость, чого вам треба від мене! Швидко мої господарі з церкви поприходять, то я не буду мати коли з вами балакати.

— Та то... я не від себе... то, властиво... — почав о. Нестор, видимо неприготований на таке пряме і різке питання.

— Щось вам, певне, тато говорили на мене! — перервала йому Маланка.

— Твій тато! На тебе! Маланко, бійся бога! Що ти говориш? Хіба ти не знаєш, що твій тато мало не молиться до тебе, так тебе любить?

— Е, любить, любить! — з нехіттю промовила дівчина. — А проте мучить мене своїми підозріннями та науками. Спокою мені не дає з тим вашим паничем. Раз щось я отак случайно сказала йому, що панич лазить за мною та навприкрюється мені — се ще навесні було — і відтоді тато, коли тілько здиблються зо мною, все тілько про панича мене розпитують, так немовби силоміць хотіли мене попхнути йому на шию.

— Бійся бога, Маланко! Як можеш ти таке говорити? — з переляком скрикнув о. Нестор.

— Я вже колись-то сказала їм: таточку, як забагато солі в борщ кидати, то пересолиться. Не мучте ви мене з тим паничем, бо, бігме, більше вам ані словечка нічого не скажу.

— Отож-то бачиш, дитино моя, — сказав лагідно о. Нестор. — Се власне стривожило твого тата. Він так тебе любить, так тобі бажає добра, так турбується та побивається? щоб ти була щаслива. А коли ти йому таке сказала, то що він мусив подумати собі про тебе? Мусив подумати: "Ов, тут щось погано, коли моя Маланка не хоче мені нічого сказати!"

— Але що ж я маю йому казати, коли панич давно про мене й гадки не має і не дивиться в той бік, де я є?

— Що? Гадки не має? Не дивиться? — аж скрикнув о. Нестор, а в його зачудуванні чути було й примішку нетаєної радості. — А не брешеш ти, Маланко?

— Ні, єгомость, не брешу! Чого маю брехати? — щиро відповіла Маланка, дивлячись о. Несторові прямо в очі.

— В такім разі... Ну, але чому ж ти се не сказала татові, щоб він так не гризся?

— Як не казала? Сто раз, не раз казала: таточку, та буде вже вам з тим паничем! Зачіпав мене, а тепер, коли я йому раз-другий відповіла, дав мені спокій. Коли-бо мої тато такі, прости господи гріха, як той кліщ. Як уп'ється в одно місце, то вже там довбає і шемрає, доки його силою не візьмеш. Усе собі мусять щось такого найти, щоб мали чим гризтися. І що ж я тому винна? Що на те пораджу? Така вже їх натура.

— Ну, та коли ти правду мовиш, коли панич справді тепер тобі не докучає...

— Але божуся вам, єгомость, що не докучає! — скрикнула Маланка, вся спалахнувши, мов найчервоніша рожа.

— Ну, то слава тобі господи! То й добре. Я вже заспокою твого тата.

— Зробіть се, єгомостику, зробіть! Нехай він не турбується мною. Я вже не дитина, одурити себе не дам, а куди мене моє серце тягне, туди піду, хоч би там не знати що! — додала рішучо і, ще раз поцілувавши його в руку, бігцем скочила до хати. — Ось уже мої господарі йдуть! — додала біжучи. — Бувайте здорові, єгомость!

Ще тільки мигнула на перелазі її червона спідниця та вишитий рукав — і вона щезла, а тільки дзвінкий сріблистий сміх залунав на ввесь садок, сміх такий голосний, аж наче спазматичний, що о. Нестор аж стрепенувся та озирнувся довкола. Той Маланчин сміх дуже щось йому не подобався.

— Чи се вона з мене сміється? Глузує, що одурила старого? — проворкотів він. — Ей, небого? Щоб тілько ти сама себе не одурила!

І він, невдоволений кінцем своєї розмови, піднявся з місця, щоб іти геть із сього садка, не дожидаючись повороту Деменюка, та вже побачив його коваль Гердер, що разом з жінкою і сином власне вертали з церкви. Коваль зуздрів його ще від брами тим всевидющим господарським оком, котре відразу пізнає, де котрий камінчик, де котре полінце не так лежить, як уперед лежало. Хвилю він не то що не міг пізнати о. Нестора, а не хотів вірити, щоб се був він. Перша жінка промовила до нього напошепки:

— Йой, чоловіче! А се що таке? Чогось старий єгомость у нас у саду сидить!

— Ну, так що ж! Сидить, то нехай сидить! Злого чень нічого не робить.

— А се що його до нас привело?

— Зараз будемо знати.

І вони всі троє звернули до фіртки, ввійшли до садка і стежкою попрямували до о. Нестора, котрий, змішаний трохи сею стрічею і бачачи себе безпомічним без Деменюка, Постоявши трохи, знов сів на лавці.

— Слава Ісусу Христу! — повітав Гердер о. Нестора, здалека знімаючи шапку.

— Слава навіки, — відповів о. Нестор.

Жінка ковалева і Максим підійшли ближче і поцілували панотця в руку. Коваль не чинив сього, тільки, всміхаючися, говорив звільна:

— Бачимо і очам своїм не віримо. Що за рідкі гості на нашім обійсті!

— Перепрошаю, що так самовільно... Та, властиво, я не сам, а з Деменюком... Тут мене просив з його дочкою поговорити...

— З Маланкою?

— А так. Знаєте, старий Деменюк дуже її любить, трясеться над нею. Ну, а там щось панич...

— Е, що там панич! — з виразом легковаження промовив коваль і махнув рукою. — Доки Маланка у мене і доки сама чесна, то не має чого боятися, хоч би й сто паничів до неї підходило.

— Ну, таточку, хіба ж так можна говорити? — вмішався Максим у розмову. — Доки Маланка чесна! Ви ж самі дуже добре знаєте, що вона чесна і на ніяку підмову не піде.

— Що було, то ми знаємо, о кілько знаємо, — строгим тоном сказав Гердер. — А що може бути, сього при жіноцькім роді, синочку, ніхто знати ані зміркувати не може.

— Ти все своє, Іване! — з несмілим докором вмішалася жінка. — Нібито вже жіноцький рід якийсь не людський, а пташиний, що перхає в різні боки, так що й не зміркуєш.

— Та певно, що перхає! І бог зна куди залетить, коли її в клітці не тримати. Та про Маланку, панотче, можете бути певні. У нас їй нічого злого не станеться.

— Та я вже говорив з нею, — сказав о. Нестор. — Вона також впевнювала мене, що її тато дармо турбується, що панич їй зовсім не докучає.

— Я з ним колись-то переговорив пару слів по-приятельськи, — сказав Максим. — Адже ми оба разом до школи ходили, знаємося. То він мені дав слово честі, що нічого злого против Маланки не задумує.

— Я також колись-то говорив з ним розумне слово, — сказав коваль. — Вже що я там йому сказав, то нехай поміж нами й лишиться, але я думаю, що він Маланці дасть спокій.

— Ну, коли так, то можу бути безпечний, — сказав о. Нестор. — А то, признатись вам, я по розмові з Маланкою не дуже був спокійний. Щось у ній самій змінилося. Якась така зробилася різка, недоступна, все так виглядає, мовби з чимось таїлася.

— Ні, ні, панотче, можете бути спокійні! — сказав коваль.

— То добре. То дуже добре! Спасибі вам! — промовив о. Нестор, простягаючи йому руку і встаючи з місця. Коваль не взяв простягнутої руки панотця, але, всміхаючись, сказав до нього:

— Та сидіть іще, панотче! Куди вам спішитися?

— Треба йти! Засидівся. Де тілько той Деменюк так довго бариться!

— А де ж він?

— Та там у вас у хаті. Певно, з дочкою балакає.

— Ідіть до хати, жінко, та й ти, Максиме! — сказав Гердер. — Як Деменюк переговорить, що має сказати Маланці, то нехай виходить сюди!

Жінка і Максим пішли до хати, а коваль став перед о. Нестором, котрий оп'ять сів на лавці.

— Не гнівайтеся, панотче, — сказав коваль, — що я не взяв вашої руки, котру ви подавали. Я чоловік одвертий і не хочу ні з чим критися. Я не розумію вас добре. Недавно ви ганьбили мене як єретика, невірного і проклятого, а тепер подаєте мені руку. То я не хотів дотиком своєї руки споганити вашу святість.

В остатніх словах Гердера хіба глухий недочувся б гіркого насміху. О. Нестор жалібно похитав головою.

— Ой, грішите ви, ковалю, тяжко грішите!

— Га, може бути, — сказав коваль. — Ви від того знавець, вам се ліпше видно, ніж мені, бо моє сумління спокійне.

— Спокійне? Не вірю сьому, ковалю! Як може бути спокійне сумлінє у чоловіка, що в бога не вірить, з усього святого сміється?

— Ей, єгомость, єгомость, — якимось немов благаючим а немов докірливим голосом промовив коваль, — як ви се можете отак спокійно говорити: не вірить в бога? Хто се вам сказав? Відки се знаєте? По чім так судите?

— По вашим ділам суджу, ковалю!

— То дуже кепська міра для такої річі, — спокійно відповів коваль. — Я видів колись, як у Львові вішали душогуба, що четверо людей забив. О, як він побожно хрестився і сповідався! Як плакав, цілуючи хрест! Той, певно, вірив в бога.

— Хто знає, може, він і швидше найде у бога відпуст своїх гріхів, ніж такі, що вперто обстають при своїй невірі, у котрих бог за кару заглушив навіть голос сумління! — грізно простуючись, промовив о. Нестор.

— Ну, єгомость, даруйте, але я мушу вам сказати, що й тут ви помилилися. Голос сумління у мене не заглушений. Коли часом трафиться — знаєте, чоловік усе чоловіком — чи то сказати щось не по правді, чи посваритися з ким, чи скривдити кого, то сумління мучить мене, спати мені не дає, поки того чоловіка не перепрошу, злого не направлю. Чи то значить, що сумління у мене заглушене? Але коли хтось встає і каже: "Мене слухайте! Я орудую словом божим, я маю власть в'язати і розв'язувати", а я бачу, що він такий же чоловік, як і я, що він звичайно навіть не знає, що в'яже і що розв'язує, то як я можу йому вірити, свою душу, своє сумління в його руки віддавати?

— Але ж він не від себе, а з божої волі се робить, а бог знає, що має в'язати, а що розв'язувати.

— То певне, що знає! — підхопив коваль. — І без попа знає. Так само я й без попа до бога трафлю.

— От і бачите! От і бачите! Які ви єретицькі слова говорите! Якби бог був хотів, щоб так було, як ви кажете, то був би не встановлював апостолів і учеників...

— Еге ж, еге! І попів, і деканів, і каноніків, і суфраганів, і митратів, і єпископів, і кардиналів, і пап, що хрест святий на пантофлях носять, — усе се сам бог власною особою повстановлював! Усе се своєю властю наділив! І виразно сказав: "Відтепер можете мене не знати і не слухати, а тільки огсих свячених та миром мазаних знайте та слухайте! Вони для вас нехай будуть і церквою, і релігією, і богом!"

— Хулиш, ковалю, бога ображуєш, от таке говорячи! — ледве промовив о. Нестор. — Ну, де ж се видано так говорити? Гріх тобі! Гріх смертельний!

— А вже чи гріх, чи два, але треба правду сказати! Ну, скажіть мені, чи не так у світі діється? Кілько-то з вас, посвячених осіб, має справді бога в серці? Почисліть їх на пальцях! А кілько є таких, що під довгою рясою носять захланність та гордощі?

— Не суди других! Не суди, ковалю, щоб сам під суд не попав!.

— Про се я спокійний, — відповів коваль. — Що бог зо мною схоче зробити, те й зробить, щоб тілько я своє діло добре робив. А ви, не бійсь, мене судите і кленете, не пізнавши ані мого серця, ані моєї віри, а самі ховаєтеся за євангельські слова: "не судите, да не судимі будете". Добре, не судіть і ви! Та яка тоді буде ваша наука? Та й яка вона була досі? Кілько літ ви навчали, і катехізували, і ганьбили, і наклонювали людей на все добро, а нині що в селі? Пройдіться, загляньте під оті стріхи, що там найдете? Що біда, розпука, се ще нічого. Наш чоловік до біди привик. Але яке п'янство, яке злодійство, які свари та лайки, в

громаді яка неправда та кривда, — чи ви маєте о тім поняття? Чи ви то чуєте, — здається, у вас сумління не заглушене? — що відповідь за всю оту погань, що так і кишить довкола вашого двора, спадає на вас?

— На мене? — з правдивим перестрахом зойкнув о. Нестор, мов важким обухом прибитий словами Гердера.

— Так, на вас, отче, і на подібних вам! Як же ви вчите людей?

— Адже й Христос говорив, що деяке сім'я мусить падати на камінь.

— Але Христос казав, що варт робітник своєї плати. А якої ж плати варт буде робітник, що все зерно розсіяв по камінню?

— Робимо, що можемо...

' — Скажіть виразно, що нічого не можете зробити. А я вам скажу, чому не можете.

— Цікаво знати.

— Не дуже вам цікаво буде, — з досадою промовив коваль. — Нема в вас того, що чуда творить, що дає життя, нема любові! Ваша мова, як кимвал, що бренькає, а ваша наука, як мідь, що гуркотить. Шуму багато, а добра нема.

О. Нестор чимраз більше подавався вниз при тих словах, немов ослабав, в'янув і горбився. Вони були мов острий ніж, що шпигонув його в серце. Перший раз сей єретик отак розговорився з ним, і перший раз він почув, що хтось безпощадно, різко загнув палець під його серце, заворушив у нім такі фібри, що, бачилось, зовсім уже були завмерли і заглухли. І справді, чим же було його звиш 30-літнє святе officium? Хоч він і не міг спіймати себе на невірстві та на єресях, то що ж з того? Хто зна, чи се не для того тільки, що ніколи о справах віри не думав глибше?

Хоч він совісно читав служби божі, утрені і акафісти, не пропускаючи в них ані одного слова, хоч совісно говорив проповіді, держав катехізації і поучав людей при всякій нагоді, то все-таки — він з безмірною гіркістю чув се в тій хвилі — робив се з обов'язку, як урядник з обов'язку укладає позви та декрети в справах, що його зовсім не обходять. Ані в діла віри, ані в діла моралі, ані в справу освіти народу він не вносив того огню, того всепожираючого запалу, котрий дає правдива любов до ідеалу, до тих бідних, темних, труждающихся і обремененних, що не раз, ідучи до церкви, чекають почути справді сердечне слово потіхи та відради, а потім, заким дійде до півслужби, винаходять собі народний звичай і на час проповіді виходять із церкви, щоб провітритись, погрітися на сонечку та побалакати з сусідами про ту ж саму свою нужду та гризоту, котру надармо раді б були розсіяти в церкві.

— Та й що то говорити? — мовив далі Гердер, хвилю помовчавши і нахиляючися до о. Нестора. — От і ви, єгомость... Бог мене покарай, коли я хочу вас осудити, але правда правдою лишиться. Ну, скажіть по правді, о що ви на парафії більше дбали: чи о душі своїх парафіян, чи о те, щоб якнайбільше грошей придбати, щоб у пані графині ласки не стратити?

— Ковалю! Досить тої розмови! — болючо, мов з-під ножа, скрикнув о. Нестор.

— Хіба ж то я вам новину кажу? Хіба ваше сумління тисячу разів на добу не говорить вам того самого? Правда, громада шанує вас за те, що ви менше дерли від свого попередника і від свого наслідника, але чи ж се заслуга? Громада шанує вас, що ви влегшили їй тягаря, давши 5000 ринських на церков, але чи ж ви думаєте тим бога підкупити? Відплатити свій гріх, тяжкий гріх, той, що ви стілько літ занедбали робити те, до чого були зобов'язані, занедбали любити своє духове стадо? Без любові ніяка робота, ніяка жертва нічого не варта. А коли є любов, то всяка робота, всяка жертва зовсім інакше виглядає, ніж коли вона є пустою формою.

Гердер був нині ще натще. В таку пору голос його робився різкий, слова летіли швидко і попадали в ціль, мов дрібний шріт. Тоді він не знав

ніяких зглядів, говорив що думав і що чув, не дивлячись, як се кому сподобається.

І тепер він виливав з душі те, що в ній давно вже було накипіло, зовсім не зважаючи, яке се враження робить на о. Нестора.

— Ей, ковалю! Іване! Чи ти не боїшся бога? — роздався нараз за його плечима лагідний докірливий голос. — І як ти можеш таке говорити? Ади!

Се був Деменюк, котрий, почувши в саду розмову о. Нестора з ковалем, наблизився помалу і мимоволі підслухав остатню промову Гердера. Зимний жах проняв старого церковника, і він ледве осмілився поглянути на о. Нестора. Той сидів на лавці зовсім згорблений, похнюплений, немов прибитий. Капелюх і палиця давно випали йому з рук, у котрих тепер він судорожно м'яв кратковану перкалеву хустку від носа. Уста його раз у раз порушувалися, зморшки на лиці і під очима зробилися якісь глибші, попідбігали синцями, а зі старечих очей котилися гіркі, грубі сльози і, пробігши по крутих заломах зморшків, падали на коліна. З грудей його від часу до часу роздавалося важке, мов дитяче, хлипання, перериване сухим кашлем.

— Єгомость? Господи боже мій! — скрикнув Деменюк, кидаючися до о. Нестора. — Що вам такого? Ви щось недужі? А я, дурний, там забалакався!..

— Нічого, нічого, Юрку, — ледве чутно прошептав о. Нестор, хусткою поспішно обтираючи сльози з лиця. — Слухайте, ковалю! Подайте мені руку! — додав він, силуючись устати з лавки.

Гердер був трохи змішаний тим несподіваним вибухом чуття у старого панотця. Він ніколи ще не видав його таким і навіть здумати собі не міг, щоб се було можливим. Та проте, бачачи тривогу Деменюка, він і сам було трохи перепудився і почав уже докоряти собі, що надто остро обійшовся зі старим, що не змовчав дечого. От тим-то він урадувався,

почувши, що панотець на нього не сердиться. Він живо подав йому руку і промовив лагідно:

— Нехай єгомость не сердяться за мої слова! Може, я й недобре міркую, але що міркую, того не люблю скривати.

— Добре, добре, ковалю! — ледве дишучи, промовляв о. Нестор. — Бог тобі за се заплатить... Я не серджусь... я вдячний тобі... хоч серце... серце в мене болить, коли чую... яка вдяка... за мої...

Голос його трясся і уривався щохвилі. Деменюк узяв його під руку і випровадив із саду.

— Бувайте здорові, ковалю! — сказав Деменюк. — Та перепрашаємо...

— Нема за що! — відмовив коваль, дивлячись за відходячими. — То я би повинен...

— Ні, ні, ні! Я тобі вдячний! Я тобі!.. — силувався голосніше скрикнути о. Нестор, та не докінчив, закашлявся.

Коваль важко зітхнув услід за ним, запер браму своєї фортеції і повільним кроком пішов до хати, де вже жінка і син давно ждали на нього з обідом.

V

— Отче Нестор! Отче Нестор! — закликала пані Олімпія, стоячи в порозі свого помешкання. О. Нестор, що власне з улиці попри руїну панського двора входив на подвір'я, стрепенувся і, не кажучи нічого, підійшов до неї.

— А я тут уже турбуюся. Обідати пора, а вас нема.

— Та... та... так... троха в селі був, між людьми.

— Та що, може, ввійдете до мене, то пообідаємо разом. У мене нині троха приспішено, — бачите, гостей надіюся на підвечірок.

— Та куди мені... разом з вельможною панею! — почав було о. Нестор, та пані Олімпія зупинила його енергічним жестом, узяла під руку і попровадила до своєї їдальні, толкуючи йому, що так буде ліпше, що тут не потребує стіснятися, що Параска йому услужить ліпше, ніж Деменюк, що, впрочім, сьогодні у них обід короткий.

Пані, бачилось, була в добрім успособленні, говорила, оповідала, навіть жартувала, — очевидно, їй бажалось ввести й о. Нестора в таке саме успособлення. Та він мовчав понуро, ікаючись і путаючись за кождим разом, коли йому прийшлось сказати яке слово. Вкінці пані Олімпія зауважила се.

— Та-бо я також! — сказала вона жартовливо, сідаючи коло нього, коли вже пообідали і зі стола поспрятувано. — Говорю вам се й те, що вас, може, й зовсім не обходить, а навіть не звертаю уваги на те, що ви якісь сумні та немов прибиті. Ну, панотче, скажіть, що вам таке?

— Мені! Але ж я... хіба ж я... Та мені, богу дякувати, нічого!

— Ні, не говоріть! По вас видно, що щось там є. Гризоту якусь маєте.

— Е, гризоту! — неохітно мовив о. Нестор, махнувши рукою. — Чи то о гризоту так тяжко? Чи то вона у нас, старих, така рідкість? Не стоїть і говорити!..

— Все-таки скажіть! — налягала пані Олімпія, рада, що найшла тему розмови, котра, очевидно, порушувала о. Нестора.

— Що ж, вельможна пані, — сказав о. Нестор, нараз випростовуючись і приймаючи певніший, майже врочистий тон. — Одна в мене гризота: смерть моя близька. Чую се, а нині, відправляючи святе officium, почув се так ясно, так виразно, немовби якийсь голос із-за плеча шепнув мені. Що ж, божа воля. Та от інша річ підійшла. Розмовляв я тут із одним чоловіком і дійшов до того, що я дуже недбало сповнював свій обов'язок, що на моїй душі буде багато несповненого, занедбаного. От що мене гризе.

— Ну, панотче, — почала якось нерішучо пані Олімпія, котра не надіялася такого обороту розмови, — се вже ви занадто. Хіба ж ви не навчали, не... не сповняли того?..

— Сповняв! Що я сповняв? І як я сповняв? — з болем скрикнув о. Нестор. — Якби тут були поставили машину, ав... автомата, то той би був так само сповняв... Відчитав би службу божу, відбув усякі обряди, виголосив проповідь по книжці. Хіба ж се можна назвати сповненням духовного обов'язку? А тим часом народ у селі темний, зопсуття страшенне, нужда, ворогування...

— Ей, панотче! І перед вами були священики, і обік вас є, а всі оті сумні речі всюди є між народом і ніхто собі із-за них не робить гризоти!

— Погубили сумління! — у важкій задумі сказав о. Нестор. — Еге! Бачу се добре! І в мене його не було, довгі літа не було. Аж отсе тепер, перед смертю, бог мені його вертає... на мою муку, та, може, й на добро. Адже ж мій обов'язок зовсім не такої роботи вимагав, як я робив!

— Один чоловік, отче Нестор, аби й що робив, усе-таки всеї біди та темноти з села не вижене.

— Але треба було хоч зачати. Треба було... Знаєте, пані, що мене найгірше мучить? Адже я навмисно, штучно погасив у своїм серці любов

до людей, до всього на світі! Через вас погасив, через дурну дитячу примху!

— А, дякую за комплімент! — з меланхолійним усміхом сказала пані Олімпія. — Значить, я була для вас дурною примхою!

— Звісно, що так! Авжеж! Я, простий попович, без роду, без становища, і міг думати, що ви, графська дочка, полюбите мене, будете моєю! Ну, хіба ж се не божевілля? А коли мені не вдалося, то я, замість наложити руку на своє життя, замість повіситися або втопитися, наложив руку на своє серце, відрізав себе від людей, від світу, від усякого живого діла! А що з того вийшло? Ворог людського роду, сатана, ні на що так пильно не чатує, як на такі, власне, душі. Коли в моїй погасло те оживляюче полум'я, він підсунув порохно, що світить, гниючи, підсунув мамону, До котрої прив'язалася моя темна душа. А закинувши мені сей аркан на шию, він вів мене ним чимраз далі в дебрі гріхів і огиди.

— Але ж, панотче! Що ви говорите? — скрикнула пані Олімпія, котрій сей оборот розмови і сей тон о. Нестора були зовсім не до ладу. — Ви, мабуть, хорі! Ви в гарячці!..

— Ой, хорий, хорий! — говорив о. Нестор. — Не тілом, тіло здорове. Але душа моя болить до глибини, тремтить, мов лист зів'ялий перед бурею. Чи ви, пані, ніколи не мали того чуття, що смерть зближається і може застати вас по саму шию в болоті гріхів? А може, ви не вірите в будуще життя, в суд і кару?

— Ах, отче! Покиньте сю розмову, прошу вас! Вона вас бентежить, може зашкодити вашому здоров'ю!

— Що там моє здоров'я! — прикро якось відповів о. Нестор. — Пізно тепер дбати про здоров'я, коли смерть за плечима. Але для душі моєї... для душі ся розмова може бути корисна... Чую, що вона уздоровлює мене. Адже ж подумайте самі, до чого довів мене нечистий! Тут, у селі,

душі, віддані мені в опіку, пропадають, гинуть, бажають хоч промінчика світла, умирають без того промінчика, без іскри любові і милосердя — чи ви розумієте, що се значить? А я об однім тільки дбаю, щоб гроші складати! Книжечки щадничі, імперіали, дукати, купони, льоси, курси... боже мій! Адже ж усе життя моє було ними заповнене! Адже ж їх підсунув мені ворог темний замість жінки, дітей, приятелів, праці і любові! А скажіть! І як же мені тепер умирати? Яким лицем стати перед судом страшного, справедливого судії?

— Отче, отче! — сказала пані Олімпія, добираючи найсердечнішого тону. — Не клевечіть на себе! Адже ж ви знаєте, на дні душі своєї знаєте, і я знаю, і бог знає, що се все неправда, що ви сказали! Адже ж ви любили! І ви не зійдете з сього світу безпотомно!

Вона простягла йому свою руку, гляділа ніжно, по-давньому в його лице. Та він увесь затремтів, мускули його лиця і уст задрóгали судорожно, а в очах видно було перестрах.

— Ах, пані! — ледве дишучи, шептав він, заходячися кашлем. — Покиньте се! Ради бога, покиньте! Не воруште тих згадок! Адже ж вони вбивають мене! Адже ж се мій найтяжчий упадок! Ви, може, не розумієте навіть усеї його глибини!..

— Упадок, до котрого веде любов, ніколи не може бути таким страшним гріхом перед лицем бога, котрий прецінь єсть бог любви! — врочисто, але якось холодно проголосила пані.

— Не хуліть, пані! Не ображуйте бога! — поспішно промовив о. Нестор, махаючи руками. — Адже не знаєте... Адже се чужоложство... Адже тут... боже, боже! Не дай мені вмерти, поки не спокутую хоч тисячної часті сього гріха! Поки не оплачу його, кров'ю своєю не окуплю його! Адже тут, пані, було щось ще страшніше, ще поганіше чужоложства!

— Ех, отче! — промовила пані Олімпія, нараз змінюючи тон, промовила холодно, різко, цинічно. — Що се вам знов у голову прийшло? Чого ви граєте передо мною комедію? Я її добре розумію, і вона не робить на мене ніякого враження. Всі оті викрики, охання, балакання про страшний гріх, друге, десяте, — все се дурниці. Лишіть се для пансіонерок і для акторів. Нам, старим, зовсім не випадає грати комедію. Застарі вже ми. Можемо говорити ясно, і виразно, і холодно, розумно. Адже знаєте добре, що Адась — ваш син і що ваш перший обов'язок — дбати про нього, запевнити його будущину. Чи гріх, чи два, що воно так сталося, се вже лишімо на божу волю, але я думаю, що обов'язок чесного чоловіка тут ясний і ніякими оханнями від нього викрутитися не можна.

Вона говорила се гризливо, трохи з притиском, та без пафосу. Та проте видно було по її лиці, що для сеї розмови зібрала всю силу свого духу, всю свою енергію. Як грач на одну карту, так вона поставила все на сю смілу пробу. Вона досі ніколи ще не трібувала говорити з о. Нестором таким тоном, але, бачачи тверду, неподатливу, майже тупу його натуру, добре чула, що колись треба буде й так із ним заговорити. Нагода трафилася швидше, ніж їй того бажалося, та дарма. Пані Олімпія бистро слідила, яке враження зроблять її слова на старого священика. Сама не знаючи, коли і як се сталося, вона встала зі свого місця і в випростуваній, напруженій, майже грізній поставі наблизилася до нього, в поставі вовчиці, що, певна своєї сили, наближується до ягняти, щоб його без боротьби пожерти.

О. Нестор весь закаменів. Як сидів у фотелі під вікном, прислоненим рулетою, згорблений, опертий ліктями о поруччя фотелю, так і закляк, задеревів. Навіть руки його, наставлені наперед, мов для оборони, з розпростертими пальцями, перестали тремтіти і виглядали мов дерев'яні. Дух у нім заперло. Широко витріщені очі вперті були з виразом смертельної тривоги в лице пані Олімпії. В тій жінці, що досі все являлася перед ним дамою, м'якою, ніжною, вищою істотою, він уперве тепер почув існування звіра, хижої бестії, що дрімає на дні душі кождого чоловіка, іноді ворушачися зовсім явно, а іноді ховаючися так глибоко, так

старанно, що хочеться вірити, що її там і зовсім нема. О. Нестор досі не завважав ніколи присутності того звіра в натурі пані Олімпії; тим більший був його перестрах в тій хвилі, коли побачив себе з ним око в око. Він чув, що є супротив неї безсильний, безпомічний, що від її ласки, від її доброї волі залежить пустити його живого або тут же розшарпати. Її спокійні рівні слова не обманювали його; холодний блиск її очей, тверді мускули, що, напружившися по обох її щоках, бігали по них, то наближаючися до кінців уст, то відскакуючи від них, зціплені уста і ті рішучі кроки показували, що зовсім не добра воля панує в душі тої жінки.

Довгу хвилю стояла мертва тиша в покої. Ті двоє людей стояли одно насупротив другого недвижні, непевні, з почуттям страху і ненависті в душах, не зводячи з себе очей, не сміючи навіть поворухнутися. Нараз відітхнули обоє. Хвиля напруження пройшла. Дикий звір в душі пані Олімпії сховався, руки о. Нестора оп'ять затремтіли, і уста судорожно скривилися, мов до плачу. Ледве дишучи зі зворушення, він промовив:

— Бог з вами, пані! Що... що се ви?

— Нічого! — якось неохітно буркнула пані і сіла. Якесь гірке розчарування, незвісно відки і для чого, почало заливати її душу.

— Кажете: обов'язок чесного чоловіка! Не викрутишся!.. Хіба ж я не сповняв сього обов'язку? Чи я викручувався від нього?

— Е, що ви сповняли! Тих кілька тисяч, що дали на Адасів побут у Відні.

— Кілька тисяч! Хіба ж се мало? Хіба тисячі по дорозі пішки ходять?

— При таких грошах, як ви маєте, се нічого не значить.

— При таких грошах! Та які ж там у мене гроші! — з перестрахом скрикнув о. Нестор, для котрого тема про кількість його грошей була, може, ще страшнішою від теми про смерть і страшний суд.

Ну, ну! Зо мною не потребуєте в піжмурки гратися! Я знаю добре, які ви гроші маєте, і кажу вам ясно і виразно, що вважаю ті гроші, всі, кілько їх є, за власність вашого і мойого сина.

Пані Олімпія сказала ті слова з крайнім напруженням, понуривши голову вниз, глухим голосом, мов не хотіла ані чути, ані бачити вражіння, яке вони зроблять на о. Нестора. Се була її остатня карта в тій смілій грі. Відкриваючи її, вона знала, що тут або пан, або пропав, що повороту для неї вже нема. І для того, висказавши їх, сама тепер мов задеревіла в німій ожиданці того, що скаже о. Нестор.

— Ніколи сього не буде! — вирвалось майже мимоволі з уст о. Нестора не внаслідок застанови, а немов голосна луна всього того чуття, яке він віддавна мав до Адася.

Пані Олімпія ще глибше похилила голову, немов і ждала такої відповіді, і ледве чутним голосом запитала:

— Чому?

— Тому... тому, що я не хочу і не дам!

— То не рація.

— Бог би мене подвійно покарав! Раз, за те, що ті гроші... адже се ціна моєї душі, мого життя! Адже се кров! Кров тисячів бідних людей, піт людський, котрий я нагромадив і котрий упаде на мою душу. Ні, не хочу сього! Зверну їм се, зверну все до остатнього гроша!

— Що се ви плетете? Кому звернете? — з погордою і затаєною лютістю говорила пані Олімпія, знов звільна випростовуючись. Та о. Нестор мов і не чув її.

— А по-друге, тому, що ваш Адась...

— Ваш, ваш! — скрикнула пані Олімпія.

— Що ваш Адась зовсім не такий чоловік, щоб я міг зі спокійним сумлінням віддати в його руки ті гроші.

. — Так кому ж ви їх віддасте?

— Я вже знаю кому! О, не бійтеся! Я вже знаю!

— Нікому їх не дасте! — твердо і різко замітила пані Олімпія. — Не маєте права! Вашому синові грозить банкротство, позбавлення всього маєтку, а ви з якимись фантастичними думками носитесь.

— О, мої гроші не вийдуть йому на добро! — злорадно скрикнув о. Нестор.

— Нехай вас про се голова не болить! — відрізала пані Олімпія. Звір у її нутрі почав знов ворушитися і гарчати.

— Позвольте, пані... ви тепер троха теє... троха роздразнені... чи невиспані... чи що. Може б, ми ліпше відложили сю розмову на інший час?

І о. Нестор, говорячи се, піднявся з фотелю і почав очима шукати свого капелюха і палиці, щоб вийти з сього покою, котрого притемнений простір і сперте, душне та гаряче повітря давили його, запирали йому віддих у груді, наповнювали його душу ще більшою тривогою. Та в тій хвилі на подвір'ї почувся туркіт легкого візка і голосний стук кінських

копит. Пані Олімпія поспішно виглянула крізь вікно, відхиляючи ролету, і радісно скрикнула:

— Ах, Адась!

А потім, обертаючися до о. Нестора, строгим, розказуючим тоном сказала:

— Ні, заждіть! Мусите розмовитися з Адасем! Що против нього маєте, скажіть йому в очі, а справу треба вияснити. Нехай хлопак дармо не надіється, коли нема чого.

— Але ж я... Та хіба я!.. — почав було ремонструвати о. Нестор, котрому сподівана стріча з Адасем була дуже немилою. Але пані Олімпія майже силою посадила його назад у фотель, шепнувши рішучо і енергічно:

— Не робіть комедії!

А відтак, ідучи до дверей і простираючи руки, скрикнула другий раз:

— Ах, Адась! Ну, що ж? Ти сам?

VI

— Добрий день мамі! — сказав Адась, поспішно входячи до покою. — Ах, і отець Нестор тут! Добрий день, добрий день!

І Адась подав руку о. Несторові, що, недвижний, блідий і немов остовпілий, сидів на кріслі. Адась навіть не дивився на нього, а привітавшися з ним, зараз, панським звичаєм, обернувся до нього плечима і почав розмовляти з матір'ю.

— Знає мама? Вчора в касині грали ми до третьої. Я виграв 50 гульденів, ну, розуміється, пустив їх зараз уночі з товаришами. Чудесна компанія була: Едзьо, і Долько, і Тадзьо, потому прийшли ще Фонсьо і Мілько. Чудесно провели ми ніч. Сьогодні всі п'ять будуть у мене на обіді, а потім у мами на гербаті.

— Як же ж се ти сам без них їдеш? Адже ж уже пора обідати, — промовила пані Олімпія, котрої лице роз'яснилося на вид сина і котра відразу, бачилось, усею душею ввійшла в круг його інтересів.

— Вони їдуть. Тілько я випередив їх, щоб могти на хвильку вступити до мами. Може, тут у мами з запасами не теє... То я там дещо накупив, зараз знесуть.

— Добрий мій! — півголосом сказала пані Олімпія, обіймаючи його голову і цілуючи його в чоло.

— Ну, що там! — сказав Адась, злегка відсторонюючи маму. — Нема про що й говорити. А як же ж тут мама жиє?

— Нічого, якось дихаємо. От ми тут власне з о. Нестором дещо про тебе балакали.

— Про мене? — здивувався Адась і, обернувшися на одній нозі, поглянув згори вниз на о. Нестора, що, видимо, затремтів, почувши, як названо його ім'я. — Що ж ви таке про мене балакали?

— Про твою будущину, синку. Адже ж ти знаєш, що о. Нестор — твій батько.

— Що мама дурниці говорить! — фукнув Адась.

— Ні, синку, не дурниці! Я вже давніше призналась тобі до сього гріха і тепер признаюсь при нім самім. Спитай його, коли хочеш. Гнівайся на

мене за се чи не гнівайся, а що сталося, те вже не відстанеться. Та представ собі, о. Нестор чується близьким смерті, а не хоче сповнити свого остатнього обов'язку зглядом тебе.

— А то якого?

— Не хоче тобі записати свого маєтку.

— Ну, отче, се дуже негарно з вашого боку. Коли я ваш син, то кому ж ближчому ви можете лишити свій маєток? І кому потрібнішому?

І Адась став перед о. Нестором, прибравши комічно поважний вид. Його невеличка фігурка з рідким уже, на дві половини розділеним і гладко прилизаним волоссям, невеличкими блідо-рудими вусиками, одягнена в модний гарнітур, з рубіновою шпилькою в краватці, виглядала мов з воску виліплена кукла. В сірих очах видно було втому, пересит життям і цинізм. На гладкому низькому чолі ніяка поважніша думка не лишила сліду, а на устах грав легкодушний усміх. Слова матері о тім, що о. Нестор є його батьком, не зробили на нього ніякого вражіння. Він підозрівав, що його мати грає сю комедію з тупоумним старцем в тій цілі, щоб склонити його до уложення заповіту на його користь, і для того взявся по-свойому піддержувати її роль.

— Ах, отче, якби ви знали, як я потребую грошей, багато грошей! — говорив він патетично. — Адже ж гляньте на мене! Я молодий, гарний, жити хочеться, гуляти хочеться... Коли йду вулицею, всі дівчата до мене всміхаються. Щастя, розкіш і радість з кождого вікна манять мене до себе. Музика, вино, карти, товариство... ну, чого ви так скривились? Певно, ви, яко старий целебс, того не розумієте. А все-таки не бійтесь! І ви в молодших літах потрафили дещо! Вже коли ви з моєю мамою дійшли до ладу...

О. Нестор не видержав. Ся цинічна бесіда молодого панича збентежила його душу, відкликнулась в ній усею силою обурення, на яке

тільки він був спосібний. Зірвався зі свого місця, випрямився перед Адасем, вищий від нього о цілу голову, і, хоч увесь тремтів, мов тростина на вітрі, крикнув, задихаючись:

— Мовчи, молокососе! Не смій так говорити про те, чого не розумієш! Не смій жартувати з матері і... і...

Та тут не стало в нього сили. Нерви взяли своє. Він оп'ять упав на крісло, похилив голову і, закриваючи лице долонями, захлипав, як дитина.

Адась стояв на місці. Цинічний усміх не щез з його лиця при тім вибуху о. Нестора, першім вибуху, який від давніх-давніх літ з ним притрафився.

— Ого-го! — мовив він насмішливо. — Шановний татко аж тепер пригадав собі, що має дитину, і хоче зо мною обходитися як з дитиною. Смію пригадати шановному таткові, що я вже давно повнолітній.

— Не клич мене татком! — сказав о. Нестор, перемігши трохи свій пароксизм.

— Чому ні? Коли се так, як мама мовить, то не маєте чого встидатися. Хіба я поганий син?

— Будь ти собі й найкращий, але я тебе не хочу знати!

— Е, так то зле не буде! — мовив Адась. — А втім, як Ваша воля. Поки живете, можете мене не знати, я о те не стою. Але при смерті раз тільки про мене згадайте, тоді, як будете робити свій заповіт.

— Ну, певно, що згадаю, — буркнув о. Нестор.

— І напишіть там пару слів.

— Певно, що напишу.

— Ну, а що напишете?

— Вже потому прочитаєш.

— Ні, я хочу тепер знати.

— А коли хочеш, так слухай. Із свого капіталу я зроблю фундацію для бідних. Для різних категорій: для хлопів, зруйнованих лихвою, для переступників, випущених із криміналу і позбавлених зарібку, для невлічимих хорих. Весь свій капітал на се оберну і додам у заповіті: "А коли б мій син, Адам Торський, або його потомки опинилися в котрій-небудь категорії тих бідняків, то перед усіми іншими мають мати першенство до запомоги".

— Щоб ви самі ще зійшли на неї, дорогий таточку! — скрикнув Адась. — Я надіюсь, що вам рука всхне, заким зможете написати такий заповіт.

— Як не зможу написати, то подиктую.

— Швидше занімієте.

— Вже я найду спосіб, щоб зробити те, що хочу. Але одно скажу тобі і твоїй матері: на спадок по мні не остріть собі зуби! Ніколи його не побачите!

— Побачимо, як воно буде! — промовила пані Олімпія, що весь час тої розмови між Адасем і о. Нестором сиділа при вікні, обернена до них плечима, а тепер знов обернулася лицем до о. Нестора.

Хвилю тривала понура мовчанка. Навіть Адась почув, що ціла та розмова була якась огидна, і перестав усміхатися. Шкаралуща чемної подоби, в котру ті троє людей досі старанно заховували свої властиві чуття, тепер, не знати для чого, раптом розскочилась, обпала і щезла і таєна досі ненависть, зажерливість та цинічна жадоба уживання чужим коштом виступила наверх. Серце о. Нестора ще щільніше замкнулося перед тими людьми, а заразом перший раз тепер в глибині його душі заворушилося те чуття, яке проймає подорожнього, що, вандруючи пустою лісовою стежкою, нараз попаде в середину вовчої тічки.

Та він потроху злякався й себе самого. Адже ж ті жорстокі брутальні тони, що вирвалися з його грудей при наляганнях пані і її сина, чи ж вони не були відгомоном його прив'язання до тих марних грошей, до тої непожиточної для нього мамони а ненависті до живих людей, близьких йому, зв'язаних з ним — нехай що тільки гріховними зв'язками? Тепер, після сеї розмови, зв'язки ті порвані, дальше супокійне життя його в сьому домі неможливе — се він ясно бачив і знов почував холодну тривогу дитини, котра серед ночі найдеться сама в густім лісі. Куди тепер подітися? До кого удатися? Кому повірити себе і той нещасний свій капітал, що чим далі, тим більше із скарбу ставався для нього тягарем, небезпекою? О. Нестор був так збентежений і зворушений до глибини душі, що не був в силі розміркувати над сими питаннями. Він почував тільки страх, небезпеку і непевність тут, де тепер находився, і другий раз, тремтячи і хапаючись, мов перелякана безпомічна дитина, встав з крісла і почав збиратися до відходу. Сим разом ані пані Олімпія, ані Адась не зупиняли його, не промовили до нього ані слова. Він вийшов, не прощаючись і не кланяючись, і потюпав до свого покою, де зараз щільно замкнувся, немов боячись, щоб зараз же за ним, в білий день, не прибігла сюди якась погоня.

А пані Олімпія і Адась ще хвилю мовчали. Вкінці Адась з плаксивим видом обернувся до матері.

— Що ж тут, властиво, сталося? Чого він так розгнівався?

— Не розумію, — холодно відповіла пані, — Щось сталося старому. Прийшов і почав говорити о своїй близькій смерті, о своїх гріхах, о покуті. Чортзна-що за дурниці! А мені зовсім не до того було. Розлютив мене натяком на те, що хоче записати свій маєток на якусь фундацію. Я почала йому як розумному чоловікові вияснювати, що його обов'язок є записати все тобі, а він — ні та й ні!

— І чого ж він так ненавидить мене?

— Хто його зміркує? Я думаю, що він не так тебе ненавидить, як гроші свої любить і боїться, що ти їх швидко розпустиш. Кілько разів я тобі говорила, Адасику, щоб ти при нім не надто показував свою панську натуру, удавав скромного, трудящого та дбаючого господаря.

— Ех, буду я перед старим ідіотом маскуватися та комедію грати! — скрикнув з огидливим жестом Адась.

— Ну, ось і бачиш, що з того вийшло. Тепер я вже й не знаю, що далі буде.

— А я не боюсь, — весело сказав Адась. — Коли він так любить свої гроші, то, певно, і до смерті не схоче розстатися з ними, не напише заповіту, і вони...

Тут урвав. Як колишній правник, він знав, що гроші ті ні в якім разі не стануть легально його власністю, тим більше, що перед судом годі йому буде покликатися на своє синівство, в котре і сам він не вірив.

— Ну, що вони? — запитала пані.

— Та що по закону перейдуть на скарб державний, а хіба невеличка часть піде на громаду.

— Е, се ще хто його знає, як буде! — промовила таємно пані, здвигаючи плечима. — Коли б тілько він справді не зробив заповіту без мого відома.

— Або коли б не схотів від мами геть випровадитися! — додав Адась. — Я щось так міркую, що він мами боїться дуже.

— Ні, про се не бійся! Вже я не буду дурна. Вміла його досі держати при собі, зумію вдержати й тепер. Чень то вже недовго буде. Та чорт з ним! Тобі пора їхати додому. Адже твої товариші леда хвиля тут будуть.

— Правда ваша! Пора їхати. Щоб чорт узяв дурного попа! Попсував мені весь гумор! Тьфу! Як він на мене визвірився! Точнісінько, мовби небіжчик із труни піднявся! Так до побачення з мамою!

— До побачення! — сказала пані Олімпія. — А прибувайте швидко, не дайте мені довго чекати!

Адась вийшов з маминого покою і, свищучи якусь мелодію, підхоплену в кафешантані, сів на свою повозку і поїхав.

А за хвилю по його виїзді з тих самих сіней тихесенько виповз Гадина, що там сидів у порожній бочці від капусти і підслухав усю розмову пані з о. Нестором і з сином. Виповзши на подвір'я, він нараз випростувався і, свищучи якусь пісню, пішов просто попід панині вікна, немов тільки що вернув відкись із села. Пані побачила його.

— І куди ти, погане насіння, волочишся? — скрикнула вона крізь вікно.

— В церкві був, — рівнодушно і спокійно відповів Гадина і йшов далі.

— Стій! Зачекай! — скрикнула пані, вихиляючись. — У церкві? Хіба тепер із церкви вертають?

— Троха по селу походив, поміж парубками.

— По селу? І чого тобі в селі потрібно?

— Адже ж нині в дворі роботи нема, то чень можна троха з людьми поговорити! — буркнув Гадина.

— Ах ти, огиднику! — лютилася пані. — З людьми поговорити! І які там люди схочуть говорити з такою худобиною? Ти, певно, в коршмі сидів!

— А що то пані мені гроші дали, щоби я мав з чим у коршмі сидіти? — з'їдливо відрубав Гадина, блиснувши на неї своїми чорними, як два углі, очима, аж пані Олімпія поблідла з лютості.

— О, не бійся! — скрикнула вона. — Знаю я, відки ти гроші береш?

— Відки? — понуро, але твердо огризнувся Гадина.

— І ще й питаєш! Небоже! Пам'ятай собі, що ти ще кримінал навідиш! Чуєш?

— Може, й навіджу, та чень дасть бог, що не сам.

— А се що має значити? Говори! — скрикнула пані.

— Нехай пані так голосно не кричать, бо я також дещо знаю!

— Що? Що? Що? — аж завищала пані Олімпія. — Що ти знаєш? Ну, скажи, що знаєш?

— Е, з вельможною панею багато би говорити, — грубо відповів Гадина, добре знаючи, що цвігнув її по болючому. — А я от голоден, а там, певно, вже без мене пообідали.

І, обернувшися плечима до пані, він пішов до кухні, де челядь справді вже вся сиділа при обіді, не думаючи чекати на нього. Гапка привітала його рясною лайкою, та він сього не слухав, але, вхопивши ложку, їв, що міг захопити. Тільки підігнавши трохи за другими, він відсапнув і озирнувся по товаристві. Тут був і старий Деменюк, і пастух від корів з підпасичем, і садівник зі своїм хлопцем, і Параска. Всі були, очевидно, голодні, бо не розмовляли нічого, тільки їли мовчки, сьорбаючи з великої миски яблучну зупу, на котру садівник дав яблук-падальниць, і закусуючи її чорним хлібом. Аж коли зупа скінчилася і Гапка принесла величезний баняк картоплі, а за нею Параска миску квасного молока, язики трохи розв'язалися.

— Що там таке сталося, Танаску? — запитав Деменюк, обертаючися до Гадини. — Чого се пані так на тебе розкричалася?

— Видно, що мене дуже любить, — сміючись сказав Гадина, вишкробуючи ложкою миску від зупи.

— Ну, але ти її, видно, ще ліпше любиш, — доповів садівник. — Ми вже тілько слухали: ти їй слово, а вона тобі десять, ти щораз тихіше, а вона щораз голосніше.

— Ну, так! Я все з процентом плачу, — не без гордості сказав Гадина, забираючися до картоплі. Картопля була в лушпинні, її треба було теребити, і се розгнівало його.

— Гапонько, матінко! — промовив він сердечно, обертаючися до Гапки.

— А що тобі, небоже? — відповіла та також лагідно, впадаючи в його тон.

— Дай тобі боже, щоб з тебе так ті ангели з ріжками по смерті шкуру лупили, як ми тепер оту святу бульбицю мусимо при обіді, лупити!

Загальний регіт був відповіддю на се побожне бажання.

— Ах ти, чортівське плем'я! — скрикнула Гапка. — Та за що ж ти мене так тяженько кленеш?

— Тяженько? Я хотів якнайделікатніше. А то за те, що нам отаку бульбицю в мундурі подаєш.

— Непотребе ти! — напустилася на нього Гапка, замахуючись здоровенною варишкою. — Адже як тебе заїду по гамалику, то світа божого не побачиш! Ти думаєш, що я не маю іншої роботи, як для тебе бульбу шкробати? А сам ти що нині весь ранок робив? Чому не прийшов та не пошкробав? А шкробало би тебе попід серце та по печінках, ти, худобо погана! А дивіть на нього!

Ледво-не-ледво вдалося Деменюкові втишити Гапку хоч настільки, що вона тільки потихо в закутці бурчала та вичитувала Гадині безконечні паремеї. А Гадина ані вухом не вів у той бік. Він сміявся, жартував з пані Олімпії, моргав до Параски, штуркав підпасича, трохи тумануватого хлопчика, оповідав про те, як Цвяха били під коршмою, і загалом був у дуже веселім настрої духу. А коли скінчився обід, він, виходячи, вщипнув Параску в рам'я і моргнув на неї значущо, а вийшовши на подвір'я, скрутився сюди-туди і, коли всі розійшлися, він шмигнув до возівні. За хвилю, крадучись, прийшла туди й Параска.

— Ну, що чувати? — шепнула вона.

— Чудесно, чудесно! — шептав радісно Гадина.

— Ну, що таке, говори!

— Знаєш, я підслухав розмову старої відьми з попом! Скажу тобі — чудо! Посварилися на забій!

— Ну! Що ти мовиш?

— Аж мені самому страшно було. Так і думалось, що вона кинеся на нього і задусить його на місці.

— Та за що?

— Не знаю вже, з чого їм пішло, бо початку розмови я не дослухав добре, але то знаю, що стара налягала на попа, щоби записав усі гроші на панича. "То ваш син", — каже. А він ні та й ні! Потому панич приїхав, знов удвох почали на нього налягати, аж старий розлютився і так крикнув на панича, що я й не думав, щоб він так потрафив кричати.

— Ну, і на чім же стало? — зацікавлена, питала Параска.

— Затявся старий. Усе одно товче: "Не запишу, бог би мене покарав. Хлопам роздам".

— О, о, о! Хлопам? Яким хлопам?

— Або я знаю! Потому казав, що на бідних запише, а паничеві ні та й ні.

— Ну, а стара що?

— А стара, як та ворона, все своє: "Отже ж, не запишеш нікому, тільки нам! Отже, наші будуть ті гроші!"

— Що ти мовиш? — скрикнула Параска, б'ючися об поли руками.

— Що чуєш.

— Що ж вона гадає з ним робити?

— Або я знаю. Та видно, що щось вони гадають, бо потому ще добру хвилю самі без попа розмовляли тихіше, так що я не міг чути.

— Ой, то щось може вийти погане! — зо страхом сказала Параска.

— Певна річ. Ота стара відьма до всього спосібна. Та вже я буду її добре пильнувати.

— Пильнуй, пильнуй, може, з того щось доброго і для нас вийде! — сказала Параска і незначно, мов миш діркою, вишмигнула з возівні. Гадина тільки що простяг руку, щоб її обняти, та її вже не було.

— Параско! — кликнув він стиха вслід за нею, та вона вже була далеко. Маркітний сам на себе і на неї, Гадина хвильку постояв, подумав, а далі поліз на підрю і, прогорнувши собі в сіні вигідне леговище, ляг спати.

Тим часом Адась, виїхавши від матері, погнав долі селом туди, куди недовго перед тим вертав о. Нестор по розмові з ковалем Гердером. Розмова з о. Нестором ще трохи млоїла його, мов оскомина на зубах, та швидко інші думки прогнали те прикре вражіння. Була се плитка, легкомисна і наскрізь змислова натура, у котрої фізичні імпульси переважали над духовими, чуття перемагали думку. Дбати про далеке будуще, укладати якісь хитрі плани — не було його ділом: він ловив момент, не дбаючи про те, щó той момент Сплодить і до якого кінця доведе. Життя було для нього тільки сумою змислових розкошів, тож полювання на ті розкоші було цілим змістом його змагань і заходів.

Порівнявшися з обійстям коваля Гердера, він почав їхати помаліше і просто брами три рази голосно луснув батогом. На подвір'ї загавкали пси, але з людей ніхто не обізвався, ніхто не виглянув на те лускання. Трохи маркітний, Адась поїхав дальше. Перед ним розкрилося широке безбережне поле, і його очі побігли по тім полю, мов бистрі шуліки, шукаючи за добичею. Он там серед високого жита що се таке мрієпохитується, червоне та повне? Чи то маківка така здорова? Ні, мабуть! Воно повзе, рушається межею, пробирається наперед до дороги. Адась повеселішав, радісно луснув батогом і вдарив по конях, котрі, чуючи запах знайомих піль і близькість стайні, форкаючи, помчалися стрілою. Ось уже близько та червона маківка. Видно виразно, що се не маківка, а дівоча голова, заквітчана та прибрана червоними та зеленими лентами. З-під тих квіток і лент роздається дзвінкий дівочий голос, ллється пісня, тужлива та притім якась кокетливо оживлена коломийка:

Била мене моя мати в четвер по вечері,

Щоби я ся не дивила в очі паничеві.

Ой бий мене, моя мати, хоч на смерть мя убий,

А я вийду на вулицю: "Паничу мій любий!"

Адась зупинив повозку супротив тої межі, по котрій ішла дівчина, і скрикнув радісно:

— Се ти, Маланко?

— Ні, — відгукнула Маланка і раптом потонула з головою у високім житі. Добру хвилю її не було видно, тільки чути було шелест жита, видно було, як воно розхилялося і хиталося там, де вона пробігла. Нараз Маланка, вся червона, як квітка, в білій сорочці і в червоній спідниці, вибігла з-поміж збіжжя, легко, мов серна, перескочила через рів придорожній і так же легко вискочила на повозку. Адась сидів наперед і

сам поганяв кіньми, і Маланка обхопила його ззаду руками за шию і покривала його лице, чоло, очі і волосся безумними, палкими поцілунками.

— Ну, досить того, досить! — промовив Адась, держачи в одній руці віжки, а в другій батіг і не можучи собі дати ради.

— Любий мій! Дорогий! Гарний! Квітко моя! Раю мій! — шептала Маланка, не перестаючи його цілувати. — Я так і знала, що ти сам їхатимеш, надіялась тебе!

— Їдь зо мною на фільварок! — мовив Адась, обнімаючи її одною рукою і цілуючи її гарячі малинові уста.

Добре! — промовила радісно дівчина, але зараз посумніла і додала: — Але хіба тілько на коротку хвильку.

— Чому? Адже нині неділя.

— Все одно, роботи багато.

— Е, плюнь на роботу! Дадуть собі ради і без тебе.

— Ні, любий мій! Я слуга. А до того ще — знаєш? Вони пильнують мене. Батько заказав остро, щоб я з тобою не видалася, а сьогодні приводив навіть старого єгомостя, щоб мене упоминав.

— Ого! — скрикнув Адась.

— Ну, та я пустила йому туману в очі, сказала, що про тебе й не думаю ані ти про мене. Та проте коваль і його син готові зараз похопитись, куди я пішла, хоч я випросилась на часинку до Гапки, тої, що в дворі.

— Не бійся, не похопляться!

Вони їхали ще якийсь час гостинцем, а потім звернули на польову дорогу, що вела до фільварку. На полі не було ані живої душі, тільки дозріваючі збіжжя шуміли і хвилювались у легкім вітрі та де-де пасмуга конюшини наповнювала повітря медовим запахом.

— Ну, годі! — скрикнула нараз Маланка і легко, ледве чутно зіскочила з повозки. — Далі я не поїду. Тут уже близько фільварок. Міг би мене хто побачити з тобою.

— Що? Ти хочеш геть іти? Покинути мене? — сумно, м'яко промовив Адась.

— Завтра побачимось.

— Ні! Слухай, Маласю! Іди отсею межею, ввійди в сад, там є діра в плоті, там тебе ніхто не побачить, а садом доберись до альтанки і там зажди на мене. Я тілько хвилечку, тілько коні наміщу і слугам розпоряджу, що мають робити. А потім вибіжу до тебе і проведу тебе до свого покою.

— Е, не хочу! Боюсь.

— Не бійся, моє серденько! Чого тобі боятись? Я так зроблю, що ніхто тебе не побачить. Пообідаємо разом, а потім підеш собі додому.

Надія — провести спокійно кілька хвиль разом з улюбленим паничем, обідати з ним, наговоритися з ним досита — була дуже понадлива для Маланки, і по короткім вагованні вона пристала. Не кажучи й слова більше, вона шмигнула в збіжжя і щезла в ньому, а панич, весело підсвистуючи, поїхав до фільварку.

VII

О. Нестор увесь трясся, мов у лихорадці.

"Так ось воно як! Ось що сидить на дні тої чемності та прихильності, тої старанності о моє здоров'я, тої безкорисної услужливості! Спекуляція на мій маєток! Цинізм! Безвстидна грубість! Боже, боже!"

Тремтяча рука довго не могла попасти з ключем у дірку, щоб відімкнути двері від покою, а відімкнувши двері, він добру ще хвилю мучився, поки витягнув ключ, устромив його з нутрішнього боку і на два спусти замкнув двері зсередини.

— Не чуюся тут безпечним! — мурмотів він, обзираючи, чи щільно позамикані вікна. — Не чуюся... ані на хвилю... Ану ж їм задовго стане чекати! Ану ж вони... Господи, рятуй мене!..

Хороблива уява, зворушена недавно перебутою сценою, бентежила всю його душу, паралізувала всі зостанки його енергії. Він дивився і не видів, пригадував і не тямив, метався то сюди, то туди, хапався за одно, друге й десяте, ані в чому не міг найти ладу, ні з чим не вмів дати собі ради. Бачив добре, що вікна не замикаються щільно, що в них бракує скоблів, що в однім збита шибка і одчинити його знадвору нема ніякої трудності; бачив се виразно в тій хвилі, як не раз уже перед тим, — тепер бачив се навіть докладніше, чув живіше всю небезпеку сеї обставини та, постоявши хвилю з витріщеними очима перед вікном, метнувся безтямно в другий бік, бо щось іншого звернула йому на ум збентежена уява.

— Адже ж все наверха, по шухлядах, по кишенях! — скрикнув він і, ледве передвигаючи ногами, дихаючи приспішено і нерівно, побіг до свого покою і почав судорожно відмикати шафи, висувати шухляди, виймати різні старі реверенди, штани, камізельки, кваплячись, шукаючи чогось і зараз же кидаючи все безладно на купу. Нараз знов зупинився. Крізь вікно, обернене до полудневого заходу, кидало сонце до його покою ясний сніп світла. Йому здавалося, що крізь се вікно хтось заглядає до його покою, цікаво слідить за всім, що він робить, їдовито

підсміюється з його безпомічного поспіху, з його безсильного шарпання. Він побіг до вікна, виглянув надвір — нікогісінько. Відійшов від вікна та тут же пригадав собі, що лишив його отворене.

— Боже мій, боже мій! — простогнав він, чуючи, що не може опанувати своєї тривоги і свого зворушення. А власне тепер йому треба би якнайбільше спокою і сили, щоб роздумати, розміркувати, що і як дальше почати з собою! Адже кожда хвиля опізнення грозить небезпекою. Він і так досі хто знає як глибоко залетів у западню через свою необережність, через недбальство, — ні, через сліпу віру в доброту і чесність тої жінки. Хто знає, які вона вже сіті на нього розставила! Хто знає, чи не навмисне, з обрахуванням вона вибухла сьогодні, визвірилась на нього з отсею звірячою фізіономією, щоби поразити його, спаралізувати його силу і спокій, зробити його безпомічним і безрадним у хвилі найбільшої небезпеки!

— Боже, боже! — стогнав о. Нестор, мало не плачучи і силкуючись, аж до болі в мізку силкуючись зібрати всі влади свого духу, спрягти в порядні ряди свої думки, запанувати над нервами, привернути рівновагу між постановами і вчинками. Він сів при отворенім вікні і почав вдивлятися в зелень дерев і синяву безхмарого неба. Свіже, тепле, запахуще повітря і вид широких, рівних, барвистих і спокійних площ трохи відсвіжили його нерви, навіяли на нього вспокоєння. Він почав дихати рівніше, повільніше; дрож уступила, і в голові почало прояснюватись.

— Ні, я ще не труп! — промурмотів він. — Я ще вам не anima vilis*, на котрій би ви могли робити свої досвіди! Я ще з вами поборюся! Може, то й ліпше, що ви так несподівано, так цинічно і безвстидно виявили свій апетит на моє добро! Злий демон, котрому ви служите, зробив собі з вас жарт — огидний жарт! Ви думали, що я відразу впаду, подамся, і візьмете мене в руки, і зробите зо мною, що схочете! Аж ні! Ні! ні, ні, ні! Я отямився! Ви шпигонули мене, а я прокинувся з тяжкого сну! Того мені й треба було! Спасибі, спасибі! Тепер я вже не сплю, тепер я добре чую і

бачу, де я і що зо мною робиться! Тепер я не дамся! Не дамся! Виведу вас у поле! Зажартую собі з вас іще гірше, ніж ви собі з мене жартували!

І, збираючи докупи всі свої сили, з певним острахом він стрібував встати. Боявся власної немічності, але врадувався дуже, коли побачив, що немічність та минула, що се перед хвилею був тільки наглий хвилевий напад, а не початок тяжчої хороби. Він чув себе легким і хоч поверхово спокійним. Чув, що може думати і виконувати свої думки. Мов блискавки, мигали в його голові різні плани, дикі, фантастичні, але за кождим услід бігла холодна розвага, ловила його на лету, розщипувала, мов пострілену птицю, і кидала вніveч. А за дикими і фантастичними планами, що були немов остатні ракети уступаючого зворушення і тривоги, пішли звільна поважніші, практичніші думки.

— Фундацію! Фундацію зроблю! Нехай хоч бідні люди мене добрим словом споминають! — Оті слова повторяв він, немов хотів витвердити їх напам'ять, цвяхом вбити в свою душу. І вже укладав собі, як він поїде до Львова, відшукає знайомого нотаріуса, спише заповіт. На душі його почало робитися легше, легше, свобідніше при самій думці, що його капітал не пропаде марно, не піде в руки неробів, котрі швидко зуміють промити йому очі. Але се вдоволення знов почало бліднути, розвіватися парою, а з темного хаосу вражінь виринали нові погрози. Поки то ще до Львова! Оце вже два роки, як він не був у Львові! Та й чи легко-то йому, старому, туди вибратися! Як і на кого лишити помешкання! Адже ж остатня його подорож пам'ятна йому — ой, і дуже пам'ятна тим, що його тоді обікрали. О. Нестор, звичаєм скупарів та загребигрошів, до тої міри опанований був страстю громадження, збирання та складання, що ніколи не міг дійти до того, щоб вести порядний спис своїх доходів і страт, щоб мати ясне виображення о тім, кілько він мав маєтку. Незлічиму силу разів він постановлював собі завтра зробити докладний рахунок, та все якийсь забобонний страх зупиняв його при виконуванні сього діла. Він ніколи не вийшов понад уложення спису номерів книжечок щадничих та цінних паперів; готових грошей: червінців, талярів і інших монет, що були у нього поскладані в різних купках та в різних криївках, він так ніколи й не міг дорахуватися до ладу. От тим-то і вийшло, що

коли під час його остатньої подорожі до Львова до його помешкання закрався злодій, о. Нестор тільки по розбитім вікні та зламанім замку в шафі доміркувався, що чиясь чужа рука господарювала в його хаті. Що і кілько забрав йому з хати сей непрошений гість, він докладно не міг дочислитися. Тільки по довшім слідженні і порівнюванні він переконався, що забрано йому шість книжечок щадничих вартості 6000 гульденів — а що понад се, то хіба бог один знає. О. Нестор нікому не признавався про розмір своєї шкоди, тільки одній пані Олімпії розповів про все просячи, щоб не розголошувала сього і заховала діло в секреті.

— Книжечки щадничі злодієві не придадуться ні на що, — говорив він. — У мене є нумери, і я ще нині телеграфічно завідомлю касу, що такі книжечки у мене вкрадено, — значить, вона їх нікому не виплатить, а коли хто зголоситься за їх виплатою, той сам себе віддасть у руки поліції. А що крім того вкрадено, се вже... — і о. Нестор махнув рукою, немов хотів сказати: бог з ним, з тим злодієм!

— Щось там дрібних грошей забрав, — додав о. Нестор, — здається, небагато, бо що там він у мене багато найде! Ну, та ще годинник срібний — старе клепало! Не варто задля того й крику підіймати. А вже найсмішніше те, що в додатку взяв чоботи, і то не старі, а нові! Га, га, га! Якби він знав!..

О. Нестор не доповів. Йому ніяково було признатися, що в старих, дірявих та заплісніліх чоботах він якраз тоді мав зложених пару тисяч самими дукатами, коли тим часом нові стояли порожнісінькі.

Пані Олімпія справді заховала в секреті оповідання о. Нестора про сю крадіж, та справа вийшла, потроху наверх без її вини. Власне ті нові чоботи видали злодія.

Одного дня, коли о. Нестор нічогісінько не надіявся, застукано до дверей його покою, а коли він отворив, побачив жандарма, котрий держав закованого в ланцюжки Цвяха. За жандармом стояв війт з

присяжним, а за ними ціла юрба народу. Присяжний мав у руках украдені у о. Нестора чоботи, котрі Цвях хотів було продати в місточку жидові та котрі видали його тим, що в нутрішній часті халяв вистебнуване було зеленою ниткою ім'я і прізвище О. Нестора. Цвях, яко неписьменний, не надіявся зради, але жид зараз пізнав, в чім діло, і віддав його в руки жандарма.

О. Нестор ще й досі без холодної дрожі не може спімнути про ті сцени, що тоді відбулися в його помешканні. Йому прийшлося при всіх людях признатися, що його обікрадено, подати номери щадничих книжечок, суму готівки (не знаючи її докладно, він подав якнайменшу, кількасот гульденів і опис годинника. Він дрижав увесь час переслухання, вився і путався далеко гірше від злодія, котрий ув одно божився, що, крім чобіт, не вкрав нічогісінько. І справді, докладна ревізія в помешканні Цвяха не виказала ніякого сліду крадежі, та проте його оповідання про сам факт тої крадежі було дуже фантастичне та неподібне до правди. Коли б вірити Цвяхові, то до крадежі сих нещасних чобіт він прийшов зовсім случайно і навіть невинно. Правда, він признав, що ніччю лазив попід вікна о. Нестора, і не міг вияснити, чого там шукав. А лазячи попід вікна, він нараз почув стук у покої. Скрикнув — і в тій хвилі якась фігура вискочила через отворене вікно, а побачивши його в траві, шпурнула на нього чобітьми так, що мало йому зап'ятками ока не вибила. І Цвях з плачем показував величезний синяк під оком. Та всі, хто чув се його оповідання, замість співчуття над такою його пригодою, тільки реготалися, а війт аж поклепав його по плечах і сказав:

— Ей, Цвяше, Цвяше. Та вже як берешся брехати, то хоч би щось дрібочку розумнішого видумав!

Цвях дістав від жандарма, що дістав "до признання", та не признався ні до чого. Його завели до Львова, посадили до кримінálу і засудили за сю крадіж на півтора року в'язниці. Він відсидів своє і вернув назад у село, та о. Несторові від сього ані раз не було легше. Щадничі книжечки пропали, як камінь у воді, готових грошей також неслідно було у Цвяхових руках, тільки годинник віднайшла львівська поліція у одного

золотника, котрий купив його яко старовину у одного жида, а той знов мав його купити у якогось проїжджого пана в Чернівцях. Тут нитка урвалася, і о. Нестор із цілої сеї пригоди, крім матеріальної страти, виніс іще й те пересвідчення, що здобув собі нового ворога — Цвяха, чоловіка, котрий не має що тратити і готов відважитись на всяке і найогидніше діло.

Від часу сеї пригоди, а особливо від часу повороту Цвяха з криміналу в село, о. Нестор позаводив різні осторожності, раз у раз видумував різні штуки, брався на різні способи, щоби перехитрити, ошукати та на хибну дорогу звести Сподіваних злодіїв. Він ненастанно переховував гроші в інші місця, ніколи не держав прикупі більших сум, мав кілька списів своїх цінних паперів і держав кождий спис у іншім місці, і то звичайно там, де би його найменше можна надіятися, позаводив різні секрети при замках шаф та шухляд у комоді, — одним словом, провадив формальну, дуже сложну стратегію против фіктивному ворогові. Ся стратегія наповнювала його вбоге старече існування, удержувала його мозок і нерви в ненастаннім русі і напруженні, хоча й не хоронила його грошей інколи від проникливих очей та хапчивих рук якого-небудь Гадини. Кілька разів трафлялося то Гадині, то декому іншому зі слуг підглянути криївки, де о. Нестор ховав гроші, — звичайно невеличкі квоти, кільканадцять або кількадесят гульденів. Звісно, сих грошей о. Нестор в такім разі не находив уже в криївці, та, крім моментальної прикрості, се не робило йому великої гризоти і він ніколи із-за тих грошей не робив крику, не збивав бучі, боячися зрадитись перед людьми, що має багато грошей, а не менше того боячись в разі відшукання злодія нажити собі в нім нового ворога. Тільки один Деменюк, пару разів найшовши случайно такі криївки з грішми в саду, мовчки відносив гроші о. Несторові, котрий так само мовчки, зо встидом приймав їх і переховував у інше, безпечніше місце.

Все се пригадував тепер о. Нестор то сидячи при вікні, то знов устаючи і укладаючи в голові смілий план, що має робити, щоб огородити себе від якоїсь гіршої пригоди, котра — він чув се цілою душею — грозила йому від тих людей, що його окружали. "Треба зробити все що можна! А поперед усього треба докладно обрахувати все що маю. Адже

се вже тепер не мої гроші! Се фундаційні гроші, котрими я завідую, тож мушу знати, чим я завідую і кілько від мене мають право жадати!"

Тепер уже ніяка забобонна тривога не спиняла його від роблення обрахунку. Та проте осторожність конечна! О. Нестор замкнув вікно і заслонив його полотняною фіранкою, а опісля почав із шухляд комода, із шафи, з кишенів убрання, з-поміж різних шпаргалів, з-під печі, із середини печі і з різних можливих і неможливих криївок видобувати збитки паперів, пакети, мішечки, скрутлі та рулони. Все се він клав на купу, на стіл, поки вкінці, втомлений і спотілий від ходження та лаження, і сам не впав на фотель коло стола, важко дишучи та стираючи піт із чола. Відітхнувши, він почав звільна, осторожно розв'язувати пакети, розвивати рулони, складати осібно, по категоріях, книжки щадничі, осібно облігації, осібно льоси, осібно акції, осібно дукати, осібно всякі інші монети. Весь стіл був заставлений тими паперовими та металевими батеріями — вид, якого би не один банкір позавидів сьому скромному, опущеному, нужденно одягненому старому священикові.

Розставивши все в порядку, о. Нестор узяв аркуш паперу і почав списувати — старанно, виразно і по порядку — кожду категорію тих цінних речей. Ся праця забрала йому доволі много часу; пройшли дві години, поки він списав усе і підвів суму всьому свойому маєткові. Почисливши все звільна, він прочитав остаточну цифру без голосу, тільки шевелячи безкровними тонкими губами. Прочитав і мов одеревів, не зводячи очей із паперу. Ще раз прочитав, а потім стрібував вимовити наголос ту цифру, немов очам своїм не вірив, щоб се могла бути правда.

— Дві... двісті п'ят... десят тисяч, — прошептав він півголосом і широко витріщені очі впер недвижно у пусту просторінь перед собою, — двісті п'ятдесят тисяч — чверть міліону! Ну, я ніколи не думав, щоб аж тілько того було! Ніколи не надіявся! Ніколи б був не повірив, якби мені се хтось інший сказав! А тим часом... так, не інакше! Рахунок зовсім вірний — цифри не брешуть! Он воно як! Он на що вони зуби острять!

І раптом знов тривожні думки, мов чорнохмари, поволоклися по горизонті його уяви.

"О, вона мусить догадуватись, мусить знати, кілько у мене грошей є! Може, не все знає, але догадується. Вже вона недаремно так довгі літа до мене прилещувалась, обсновувала мене незначно, мов павук тонкою павутиною, аж поки не зробила рабом, невольником, безпомічним і заразом такою пожаданою добичею! Боже, боже! Якими манівцями, якими крутими дорогами ти вів мене, в справедливім гніві своїм вів мене, поки не довів до пізнання мого впадку, мого нещастя!"

І він зажмурив очі, притаїв дух, весь углибився в своє нутро, у спомини, в минувше. Там десь глибоко в його мізку блисли, мов два огники, палкі очі графівни, панни Олімпії, зарисувалися її чудово гарні очерти лиця, губ, носа, запахли її золотисті кучері, котрих запах тоді так хапав його за душу. Та нині він здригнувся від тих споминок. Адже ж се був початок його нещастя! Се була та солодка отрута, котрої закоштувавши, він отруїв ціле своє життя. Від тої першої хвилі, коли оті блискучі очі зустрілися з його поглядом там, у графівській офіцині, переробленій на школу, ся женщина сталася прокляттям його життя, його фатальною звіздою, що причинила йому несказанну силу мук і терпіння, мов ржа залізо, згризла всі його молоді чуття і пориви, спаралізувала всі влади його душі, знівечила його спосібності, зв'язала його надії, вигризла, витравила все те, що чинило його правдивим чоловіком, заплюгавила його душу споминами грішних бажань і грішних учинків; — і все те,все те пощо? Для якої цілі? Зразу, певно, без цілі; тільки силою самого фаталізму, нерозривно зв'язаного з жіночою природою, а потім — ох, потім фаталізм став свідомим демонізмом! "Ся женщина — то мій злий дух, то демон-спокусник, що облесливими словами приведе чоловіка до упадку на те тілько, щоб насміятися над ним, втоптати його в болото, взяти його під ноги!"

О. Нестор усе ще сидів, опертий ліктями о стіл і затуливши долонями зажмурені очі. Він увесь тремтів, вдивляючися очима фантазії в ті несамовито блискучі очі графині Торської, котрі тепер ясніли перед ним,

ненастанно, вперто свердлуючи його до дна душі, так само, як свердлували його тоді, в фатальній хвилі його найтяжчого упадку.

"Демон! Демон! Демон! — вертіло в його голові. — Се не проста жінка, се справді відьма, — недаром люди по селі говорять про неї, що вона кров людську ссе! А хіба ж мою не виссала? Хіба мене не зв'ялила? Чи не готовиться з'їсти мене до решти! Господи, рятуй мене від злого духу! Поможи мені ще вирватися з сеї западні, щоб я міг хоч раз дихнути свобідно, про направу того, що я ухибив цілим своїм життям!"

І він знов схопився і з подвійною силою, з гарячковим поспіхом почав ховати свої гроші по різних кутках, у різні скритки. Ще не був готовий і до половини з сею роботою, коли, втім, голосне стукання до дверей його покою перервало тишу і збентежило його до решти. Він аж підскочив зо страху, бачачи багато куп паперів і грошей на столі, бачачи неможність поховати все те в одній хвилі, і не знав, що має діяти. Чи удати, що спить, і не відзиватися? Ану ж се хтось у злім; намірі приходить, а не чуючи йото голосу, осмілиться і влізе досередини? Адже поки б він міг докликатися помочі, то могло б бути запізно! Він рішився обізватися, вхопив із шафи простирало і кинув його, на стіл так, що воно накрило гроші, на простирало кинув подушку, потім стару реверенду.

"Скажу, що роблю троха порядок у покої, а впрочім, не позволю ні до чого доторкатися... Не впущу сюди, запру двері до сього покою... Коли хто чого потребує, най ввійде до кухні і там скаже..."

Тим часом стукання до дверей роздалося другий і третій раз, поки вкінці о. Нестор, поховавши важніші сліди свого заняття в покої, не зважився вийти до кухні, запираючи за собою покоєві двері.

— Ну, хто там? Хто там? — озвався він, коли стукання знов роздалося твердо, хоч і не надто міцно.

— Та то я, панотче!

— Що за я?

— Та я, Деменюк.

— А чого вам?

— Та може би єгомость отворили? Може, чого треба, то я би...

О. Нестор тим часом успокоївся. Голос Деменюка, котрого зразу серед зворушення не пізнав, був для нього мов холодна вода в спрагу, Деменюка одного він не боявся, хоч і перед ним не видавався ніколи зі свого багатства.

— Та й стукаєте ж ви, Юрку! — з лагідним докором мовив о. Нестор, коли Деменюк увійшов до кухні і поклонився йому. — Я трошечки задрімав, нараз чую, мов гармати гримають. Я аж перелякався, гадав, чи не революція яка в селі.

— Та перепрашаю єгомостя, — з заклопотанням сказав Деменюк. — Я не хотів, бггме, не хотів! Тілько — знають єгомость мою натуру... Так мені тота дівчинисько з голови не сходить... І так мене щось сими днями за серце тисне, все мені здається, що якусь велику біду пошле бог на мене.

— Ну, Деменюку! Гріх вам таке говорити! — відповів о. Нестор, хоча сам не менше Деменюка вірив у прочуття, сни і віщі знаки. — Не слід нам, грішним, забігати наперед у божі присуди. Що бог пошле, то пошле, то мусимо витерпіти.

— Та я против того нічого й не мовлю, прошу єгомостя. Вже як прийдеся витерпіти, то що й казати, його свята воля. Але я сам не знаю, що маю думати про Маланку. Зовсім дівчина змінилася за сих остатніх кілька неділь.

— Та не бійтеся, Юрку! Се вам так здається, а з нею нічого не сталося.

— Ей, єгомость! Я її знаю! Не та вона, що донедавна була! Щось там у ній кипить.

— Ну, ну, Юрку! Причинюєте собі самі гризоти, І то надармо. Маланка мені як на сповіді говорила... Вона передо мною ніколи не брехала...

— А тепер не вірте! От зараз переконаємось! Я тепер власне від коваля йду. Щось мов заманило мене піти і ще раз поглянути на неї. Приходжу — кажуть, нема. Вибігла зараз по обіді, казала, що до старого єгомостя йде.

— До мене?

— Так і є. Каже: "Єгомость казали мені прийти, щось мають зо мною говорити". І пішла. То я власне для того прийшов і збудив єгомостя, щоби спитатися...

— Але ж вона в мене не була! Я її й на очі не бачив, як тільки там, у ковалевім огороді.

— От і бачите! От і бачите! Біда моя з дівчиною та й біда! — не то проговорив, не то простогнав Деменюк.

— Ну, ну, Юрку, — се ще не така страшна біда. Могла піти десь між посестри, погуляти, побалакати...

— Та я то розумію, прошу єгомостя! — поспішно перебив Деменюк. — Все се може бути! Але пощо вона бреше? Се мене тривожить. Адже ж знаєте, як вона в мене вихована. Ніколи не брехала. Чи зле, чи добре, вона все мені було скаже, а вже так забріхуватись, се ніколи не було її звичаєм. Та й тепер нема потреби. Адже коваль держить її як рідну

дитину. Схоче погуляти чи між посестри піти, то він їй пречінь не боронить. Пощо брехати і ще й вас у брехню втягати?

О. Нестор потішав Деменюка як міг, хоча й видно було, що слова не плили йому просто з серця, з живого пересвідчення. Говорили уста, випускаючи звичайні утерті звороти, а думка тим часом шибнулась у інший бік, мов потопаючий, ухопилась за стебелину, що власне надплила по течії. І нараз він перемінився. Зі спокійного, напівсонного, охлялого він зробився оживлений, весь затремтів, почав поспішно кидатись і жестикулювати, живо, з поспіхом виговорюючи слова, що доторкались уже не Маланки, не Деменюка, але його власних гризот і клопотів.

— Та подумай, Юрку! Адже ж і я збрехав перед тобою! Аякже, прости господи гріха, — збрехав. Сказав, що ти розбудив мене зі сну, а то неправда. Куди мені до сну, Юрку! Горе мене притисло! Біда мені грозить, не приведи господи, яка біда!

— Що се таке єгомость видумують? — з лагідним докором спитав Деменюк, немов обертався до капризної і безпомічної дитини. — Яка біда?

— Ой, не видумую, Юрку, ні! Адже ж слухай, що мені нині сталося! Рано пані принесла мені сама каву. Я здивувався, але в серці у мене щось тьохнуло, немов шепнуло мені: стережись! І справді, сіла і почала розмову. Сюди-не-туди закидає, мов кіт довкола сала заходить, аж нарешті виїхала з тим, що її коханому синкові треба грошей, та й то багато грошей.

— Та чути, що панич думає женитись, та й то дуже багато.

— То, то, то! І вона мені про ту женитьбу товкла. Та я тому не вірю, Юрку! А там — нехай собі жениться, але я грошей не захотів дати. Ось вона при обіді вже прямо виїхала, що я повинен усі свої гроші записати їй і її синові.

— Так і сказала се?

— Сказала? — скрикнув о. Нестор. — Ні, не сказала, а кричала, грозила, звіром диким на мене напалась, вона і її чесний синок. Так-таки й кажуть обоє: "Сей маєток належиться і мусить бути наш, хоч ви собі й що міркуйте!"

— Ну, по селі пані графиня давно голосить, що ви записали паничеві весь свій маєток.

— Чи так? Ну, то я їй покажу, що завчасно се голосить. Слухай, Юрку! Я задумав обернути свої гроші на фундацію, щоби проценти з них ішли на бідних людей.

— Та се добре, але хто того допильнує по вашій голові?

— Як то хто? Намісництво. Я передам гроші до урядової каси з таким записом.

— Га, господи помагай! Певно, що се була би пам'ятка...

— Тілько знаєш, Юрку? Я тут не чуюся безпечним. Ані на хвилю не можу тут обезпечитись. Адже ж вони обоє, очевидно — знаєш? — І о. Нестор нахилився ближче до Деменюка і шептав йому майже до уха: — очевидно, вони чигають на мою смерть.

— Пек, запек! Най господь боронить! Се би вже була остатня річ! — скрикнув Деменюк.

— Ні, Юрку! — шептав далі о. Нестор. — Боюсь, що не остатня! Боюсь, що вони готові піти ще далі. Знаєш, донині я був би ні за що в світі не повірив сьому. Але тепер, коли почув їх слова, побачив оті дикі вирази в їх очах, ту звірячу кровожадність, безвстидну рівнодушність на людське

терпіння, — ой, Юрку! Не доведи боже більше бачити! Обридження бере до людської натури! То тепер я всього, всього можу надіятися від них.

— Господи боже! — скрикнув Деменюк і вдарився руками об поли, але по хвилі додав: — Ні, єгомость! Се не може бути. Се у вас слабість якась. Що вже як що можна закинути пані графині і паничеві, але щоб вони аж на щось подібного могли пуститися — ні! Сьому я ніколи не повірю! Се не може бути.

— Може чи не може, але я не чуюся тут безпечним. Я боюсь.

— Ну, чень вам удень нічого не станеся, а вночі, коли хочете, я можу ночувати коло вас, у кухні.

— Ні, ні, ні! — замахав руками о. Нестор, котрому при всім його страсі навіть до голови не прийшло допустити якогось постороннього чоловіка, навіть такого, як Деменюк, ночувати з ним разом у одній хаті. — Се ні на що! Се не поможе. Хіба ти можеш в разі що до чого дати мені захист?

— Ну, все-таки що два, то не один. Не всяке відважиться йти на двох, а на одного, та й ще такого, як ви, то зовсім інше діло.

— Ні, Юрку! Так воно не буде, так недобре! Ліпше я ось що! Знаєш, що я задумав?

— Ну, що таке?

О. Нестор знов прихилив уста близько уха Деменюка, хоч довкола не було ані живої душі і ніхто не міг їх чути, він шепнув ледве чутно з великим секретом:

— Утікати відси.

— Куди?

— Куди-будь. До першого-ліпшого хлопа, аби сю ніч переночувати. А завтра далі! Заберуся до Львова, а там я вже дам собі раду .

Деменюк недовірливо похитав головою.

— Нелегка буде справа! І у котрого хлопа ви можете чути себе безпечнішим, ніж тут? Хіба ви не знаєте наших людей?

— А у Гердера?

— Що, у Гердера? У коваля? — з зачудуванням скрикнув Деменюк. — Ви хотіли би перейти відси до Гердера?

— Ну, а якби так справді? Що думаєш, вигнав би мене з хати?

— Коваль? Гердер! А, боже борони! А ще якби дізнався, на яке діло ви думаєте обернути свої гроші! Та він би ваші руки і ноги цілував.

— Не було би так дуже й за що, бо пречінь він сам своєю нинішньою розмовою напхнув мене на сю думку. Так знаєш що, Юрку? Не тратьмо часу! Бігай до коваля і скажи йому, що я задумав. Запитай його чи прийме мене до себе на день, на два? А може, злякається пані графині, бо вона йому, певно, за се не подякує.

— Щодо сього будьте спокійні. Коваль Гердер не стоїть ні о чию ласку і не боїться нічийого гніву. Се я можу вам сказати, навіть не питавши його.

— Ну, а коли так, то ще ліпше. Іди і розпитай його. А скоро він пристане і винайде для мене десь якийсь кутик своїй хаті...

— Там у нього осібний покій найдеся, просторий, гарний, з осібним входом.

— Ще ліпше! Ще ліпше! Коли пристане, зараз роздобудь мені воза і коня, а нехай і пару коней, щоби завезли мої меблі і все моє добро на нову кватиру.

Деменюк, ще не можучи зовсім отямитися з диву, потюпав від о. Нестора. Він іще не вірив, щоб о. Нестор направду думав утікати зо двора, покидати паню Олімпію, не вірив, щоб його страх був оправданий і щоби графиня або її син справді могли мати якісь злі наміри, і він пішов, вагуючися, помалу, з таким виразом непевності;, що всякий стрічний, поглянувши на нього, мимоволі мусив подумати: а сьому чоловікові що такого?

Пані Олімпія і без того була цікава, що почне о. Нестор. По його відході вона почала трохи каятися свого вибуху і пильно, мов каня, стерегла зі свого покою за всім, що діялось на подвір'ї, не зводила ока з дверей офіцини, що вели до помешкання о. Нестора. Вона бачила, як Деменюк підійшов до тих дверей, як стукав добру хвилю, поки йому отворено, і перетерпіла страшенні муки цікавості і непевності, поки врешті дождалася того, що Деменюк оп'ять вийшов на подвір'я. Вона згори догадувалася, що там була мова про неї, що там раджено над чимось таким, про що їй конче треба було знати. Вид Деменюка, йога неспокійне лице і нетвердий хід допевнили її в тім, а заразом подали їй надію, що від сього чоловіка нетрудно буде дізнатися про все, коли тільки зручно взятися до діла. Вона знала добре чесну і прямодушну Деменюкову натуру і зміркувала відразу, що, б'ючи іменно в той бік, зможе найлегше дійти до цілі. Коли Деменюк переходив близ її вікон, вона відчинила кватирку і закликала його до себе. Деменюк зупинився, та не підходив близько, оп'ять завагувався, чи має йти до пані, чи ні.

— Ходіть, Деменюку, — ласкаво промовила пані, — маю вам дещо сказати.

— Та я би... Я зараз буду пані служити, тільки наперед мушу тут маленьке діло для єгомостя.

— Та нічого, нічого! Я вас довго не задержу, той діло ваше не втече. Ходіть, ходіть! Адже чень не боїтеся мене!

— Та що, ясневельможна пані!.. — заклопотано промовив Деменюк і рад-не-рад пішов до покою пані Олімпії.

— Представте собі мою гризоту, Деменюку! — почала пані Олімпія з таким щиросердечним і стурбованим видом, немовби мати розповідала про недужу дитину. — Не знаю, що таке сталося з єгомостем. Чи захорував щось, чи що таке? Взяв собі до голови, що я на його маєток напосідаюся, що жадаю від нього, щоб мені й мойому синові все записав, і бог іще там знає, що він повидумував. А я — бог мені свідком, що ніколи й не думала про се! І не знаю навіть, чи там о. Нестор має які маєтки. Тілько всього й знаю, що тоді, як його обікрали, то мені жалувався. Ну, та ви самі знаєте, тих грошей не віднайдено, а чи у нього більше є, їй-богу, не знаю. І я би мала лакомитися на чуже добро? Господи! Та й чи я сього потребую? Адже, богу дякувати, у мене й свого досить, є при чім віку дожити. А хоч би бог і те мені відібрав, то у мене два брати князі, на великих добрах сидять, великі пани, то прецінь при котрім-небудь можу притулитися. А сестра також за великим паном замужем і так раз у раз мене просить, щоб я покидала Торки, здала все в оренду і йшла до неї жити. Та я не хочу. Я привикла жити скромно, попросту, та на своїм. Та не з такого я роду, щоб мала на чуже лакомитися! І скажіть мені тепер, Деменюку, що я маю робити, як маю говорити з єгомостем, щоби йому вибити з голови тоту нехіть до мене? Чи то йому хто наговорив на мене, чи йому що приснилося, чи так просто, старість, — та я, їй же богу, не дала йому ані найменшої підстави до таких думок. Адже самі знаєте, бо на вашім свідомі робиться, чи я його не доглядаю, не опікуюся ним, не шаную його як свого рідного? А він ось як мені платить! Ось якими підозріннями мені віддячується!..

Невдержимим потоком плили слова з уст пані Олімпії. Вона уложила собі наперед ту промову і добувала всіх своїх сил, щоб віддати, відіграти її по всім правилам акторської штуки, упередити всі заміти Деменюка, порушити всі його добрі чуття, зробити його зовсім безоружним. І справді, старий стояв при тих словах, мов під градом, не знаючи, що робити, не можучи здобутися на ніяку самостійну думку, і дав нестися сьому бурхливому потокові. А коли при остатніх словах пані Олімпія, немовбито зворушена і збентежена до дна душі, піднесла хусточку до очей і почала буцімто обтирати сльози, то Деменюк був би присяг, що справді о. Нестор пересолив у своїй боязні, що скомпонував собі якусь небезпеку і дармо тільки мучиться тим витвором своєї власної хорої голови.

— Та нехай пані графиня не беруть собі того так дуже до серця, — промовив він, силуючись успокоїти її, — наші єгомость старенькі, вони мають свої різні дивацтва. Я думаю, що се у них не надовго.

— Та я не гніваюся ані не жалуюся, — промовила знов тоном сердечної прихильності пані Олімпія. — Господи! Мені про себе зовсім байдуже! Я тілько боюся, щоби самого о. Нестора ота боязнь не попхнула до якого нерозважного кроку. Адже ж знаєте самі, він, як дитина, безрадний, безпомічний, хто не хоче, той його обдурить, обікраде або й так у живі очі обдере. Ще поки у мене сидить, то так йому здається, що то все нічого. А він і сам не знає, кілько-то я натурбуюся та напильнуюся, щоби йому не сталося якої злої пригоди. От і тоді, коли його обікрали — та й бог знає, чи справді обікрали? Хіба він уміє сказати, кілько у нього чого є? Каже, що позабирали щадничі книжечки, а потім почав списувати, вишукувати зі своїх сховків, і показалося, що всі книжечки у нього. А кілько я мала неприємності, та клопотів, та тяганини!..

— Та я то й сам казав єгомостеві, що вони дармо собі самі страху додають,почав звільна цідити Деменюк, зворушений оповіданням пані. — А вони ні та й ні! Ані слухати не хочуть.

— От то-то й є! Завізьме собі щось у голову...

— Вони все одно: "Боюсь я тої пані! Не можу тут обезпечитися".

— Бачите, бачите! Десять літ жиє безпечно, ніякої пригоди не дізнав, а тепер раптом не може обезпечитися! Чи ж то чоловік при здоровім розумі буде таке говорити?

— І мені також так здавалося, що вони щось нездорові. Ні з сього ні з того кажуть мені йти до коваля — знають пані, до Гердера, отам на кінці села — і просити його, щоб їх приняв до себе в комірне.

— От як! — скрикнула пані. — Так він задумав від мене втікати! Та й ще куди, до того єретика, до Гердера! Ну, панотченьку, — вже ви собі робіть що хочете і говоріть що знаєте, а я на се не позволю!

Пані промовила се таким твердим, рішучим голосом, далеким від тої жалібної та лагідної сердечності, якою говорила досі, що Деменюк аж стрепенувся. Тільки тепер він почув, що о. Нестор не зовсім такий дурний та хорий, лякаючися сеї женщини, і що вона під маскою добродушності та щирості справді криє якісь інші замисли. Та поки ще він розміркував, що йому далі робити, пані Олімпія майже силою випхала його за двері, замкнула свій покій і побігла прямо до помешкання о. Нестора. Деменюк стояв на подвір'ї мов остовпілий. Він чув, що провинився супроти панотця, зрадивши перед панею його намір вибратися від неї. Йому страшно прикро і встидно було того, що так себе дав провести пані Олімпії, та тепер він уже й зовсім не знав, що діяти. Чи йти до коваля і говорити йому те, що казав о. Нестор, чи зачекати, на чім скінчиться розмова з ним пані Олімпії. По добрій хвилі він рішився вкінці заждати і непевним кроком, вагуючись та озираючись, почав звільна наближатися оп'ять до помешкання о. Нестора. На подвір'ї не було нікого. Якась непереможна сила тягла Деменюка до дверей офіцини, що вели до покою о. Нестора, та, з другого боку, йому встидно було підслухувати, що там говориться.

А о. Нестор, відправивши Деменюка, вспокоєний трохи, взявся далі до своєї роботи — переховувати гроші. Вже був майже готовий із сею роботою, коли почув, що двері з сіней до його кухні відчиняються. Він перелякався і тільки тепер пригадав собі, що, виправляючи Деменюка, в поспіху забув замкнути двері на ключ. Запхавши в кишеню решту грошей і списи цінних паперів, він поспішив до дверей покою, щоб побачити, хто там увійшов; швидкі кроки, що перемірювали кухню, прямуючи до його дверей, збудили в нім якесь недобре прочуття. Та поки ще зміг отямитися, двері його покою отворилися зо скрипом і в них показалася постать пані Олімпії. Очі її блищали ще дужче, ніж звичайно, лице палало від швидкого ходу і внутрішнього зворушення, а на стиснених енергічних устах висіли громи.

— Панотче, панотче! — промовила вона, не вітаючись і не здороваючись. — Що се ви задумуєте?

— Га! Що се? То ви, пані? — лепотів переляканий о. Нестор, ухопившися за ручку крісла і стаючи так, щоб те крісло було між ним і панею.

— О, ви вже й не пізнаєте мене! — промовила пані Олімпія, холодно всміхаючись, і, не ждучи на запросини о. Нестора, сіла при столику і почала розглядатися по покою.

— Ну, що, вибираєтесь від мене? — випалила нараз.

О. Нестор увесь затремтів, його тонкі старечі губи поблідли мов полотно, в горлі дух йому заперло, і він не міг нічого відповісти.

— Слухайте, отче! — строго і рішучо говорила пані. — Не робіть дурниць! Не шукайте собі біди на здорову голову! Чи я на те десять літ доглядала вас, пантрувала, як малої дитини, як свого рідного, щоб ви тепер робили мені такий скандал? Та чи ви знаєте, що ваша втека від мене — так, втека, бо кождий скаже, що добровільно від мене до того

єретика-коваля ви не перейшли — що ваша втека від мене заріже мене в людській опінії! Що се буде тяжкий удар для мене і для мого сина! Що се дасть злим язикам причину до найрізніших байок і спліток! І невже я вам така ненависна та обридла, що ви волієте жити у першого-ліпшого хлопа, сказати попросту, десь під плотом, ніж у мене?

О. Нестор увесь тремтів при тих словах, скорчився, мов зів'ялий лист, і ледве міг держатися дрижачими руками за ручку крісла, щоб не впасти на землю. Пані Олімпія, бачачи його заклопотання, почала тепер лагідніше.

— Ні, панотче, се негарно з вашого боку! Се невдячність! Адже ж я на ваш маєток не напосідаюся! Не хочете записати його Адасеві — воля ваша. Я вас не силую. Але того скандалу мені не робіть! Я розумію, вам треба би більшого достатку, стараннішого призеру, ніж тут маєте. Дуже жалую, що мої маєткові відносини не дозволяють мені дати вам його. Але в такім разі вам не слід утікати від мене до хлопа, бо там і того не будете мати, що у мене. Коли хочете, то переберіться до Львова. Я вам сього не бороню. Противно, готова все зробити для вас, допоможу вам винайти помешкання, прислугу... Там будете мати все, чого вам треба. Я не хочу, щоб ви втікали, мов із розбійницької ями, з дому тої, котра вас... котру ви колись...

Пані Олімпія не докінчила. Її власні слова зворушили її глибоко. Вона заплакала і почала хусточкою втирати сльози з очей.

— Але ж, ясневе... ве... ве... — почав о. Нестор, гикаючись та ледве вимовляючи слова, але пані Олімпія різким жестом руки заставила його мовчати.

— Мовчіть! — скрикнула вона крізь сльози. — Ви недобрий чоловік! Невдячний чоловік! Для якоїсь примхи зранити глибоко жіноче серце, причинити болю і униження женщині, котра вас... котра супроти вас... котра від вас сього не заслужила, — се у вас нічого! Ну, скажіть на

милість, чи бачив хто таке? Втікати від мене! І куди? До Гердера! Що вам таке Гердер? Чим він вам близький? Чим заслужив собі на ваше довір'я? Ну, говоріть! Скажіть! Може би, й я від нього навчилася тої штуки.

О. Нестор почав, оп'ять путаючись та гикаючись, говорити щось, звинятися та перепрошати. Пані Олімпія хвилю слухала його лепотання, а потім знов перебила його мову.

— Ну, досить сього, отче Нестор! Досить! Подайте мені руку! Забудьмо про се! Я не така зла, як ви о мні думаєте. Але й ви мусите викинути з душі всякі упередження до мене! Ну, де ж се хто бачив, щоб так зо мною поступати, а?

О. Нестор якось знехотя, вагуючись, подав їй свою руку, котру вона м'яко стиснула і, не випускаючи зі своєї руки, говорила далі:

— Значить, між нами згода? Чи як? Зістаєтесь у мене, бодай доки вам не винайду теплого кутка у Львові... Ну, проясніть же чоло! Перестаньте хмуритись! Сядьте ось тут коло мене!

І пані Олімпія посадила його майже насилу на кріслі коло себе і знов узяла його руку в свою долоню.

— Господи, і отак подумати, що така доля чекала нас обоє! Га, отче? Якби нам хто був се пророкував тоді, коли ми — тямите — перший раз цілувались з вами там, у імпровізованій школі в офіцині мого тата! Або тоді, коли я заховалась у корчах жасмину, а ви в задумі йшли доріжкою, а я вискочила і кинулась вам на рамена, і затулила очі, і перелякала вас, а потім мусила поцілуями знов приводити до притомності! Чи тямите се все? Правда, нині, згадуючи про ті золоті хвилі, здається, що се якісь повісті з "Тисячі і одної ночі", якісь відомості з іншого світу, яснішого, чистішого, кращого, ніж наш!

— І пощо... пощо ясна пані се згадують? — ледве прошептав о. Нестор, злегка видобувши від неї свою руку і закриваючи лице долонями. — Обоє ми грішили... Своєю любвою нарушили природні границі... І за те тяжку кару приняли...

— Ні, ні, ні! Не говоріть сього! — з жаром промовила пані Олімпія. — Не може се бути! Наша любов не була грішна. Бог не поклав жадних природних границь між людьми! Се ви яко священик найліпше повинні знати. Але я одно знаю: ви занадто в самоті жиєте. Вам треба троха більше розривок, товариства. Ні, отче, не відвертайтеся! Вже коли згода між нами, то мусите для мене се зробити. Я вас тут не лишу самого. Там до мене зараз прийде син з товариством на гербату. Ходіть! Розірветесь троха, відсвіжитесь видом молодих людей, побалакаємо!

О. Нестор хотів щось ремонструвати, але пані Олімпія не дала йому нічого говорити. Її злобний і понурий настрій перемінився в оживлену веселість. Вона помогла о. Несторові перебратися в нову реверенду і майже силоміць, не випускаючи його з рук, потягла його з собою, сама позамикавши його покої і сама поклавши йому ключі до кишені. А коли вийшли на подвір'я отак у парі, побачив їх Деменюк, що ждав коло дверей. Бачачи радісне лице пані Олімпії і о. Нестора в новій реверенді, він зрозумів, що про переносини нема й мови, і мовчки пішов у сад.

VIII

В салоні пані Олімпії говір, брязкіт вилок та ножів об тарілки, голосні вибухи сміху, то знов чути чиюсь голоснішу промову, переривану окликами одобрення або заперечення.

Товариство зібралося трохи численніше, ніж думав Адась. Крім Едзя Чапського, брата будущої Адасевої нареченої, та ще трьох молодих обивательчуків, з котрих один, пан Тадей Розвадинський, був товаришем Адася з віденського Терезіанум, другий, Альфонс Дзєржикрай, здобув власне у Відні докторат прав і готовився на політичну кар'єру, а третій,

пан Еміль Доленга, не скінчивши гімназії, проживав у багатого батька і тільки періодично приїжджав до Львова, щоб подихати міським повітрям, — приїхав ще молодший брат Едзя, що власне скінчив рільничу школу в Дублянах, далі пан Калясантий, звісний у обивательських кругах тільки під сим іменем, котре в додатку навіть не було його власне, а мало характеризувати тільки його вірменське походження, мужчина статний, підсадкуватий, літ 35, добрий знавець коней і кінського спорту, котрий нараз почув охоту до писательства і журналістики і оце вже від року помагав кермувати опінією в однім шляхетсько-демократичнім щоденнім письмі. До сеї чисто шляхетської компанії пристав доволі несподівано ще один плебей, та такий, звісно, котрого присутність ані крихти не женувала товариства. Се був один із ліпших львівських адвокатів, і хоча його родова назва Васонг дуже ясно говорила про його хлопське походження, то проте з постави і вигляду був він найповніший елегант і джентльмен, а з переконань чистої крові аристократ.

Пані Олімпія серед сього товариства чулася вповні щасливого і свобідною. Зразу її хазяйське серце трохи було защеміло на вид тих трьох фіакрів, котрими причвалали гості: вона боялася, чи вистане їй чим угостити їх як слід. Та се тривало тільки хвилю. Коротка розмова з Гапкою — і план кампанії був уложений. Тепер гостина кінчилася, і пані виділа, що її гості зовсім вдоволені. Той вид підніс іще, побільшив її радість, що плила з самого почуття близькості своїх людей, з почуття рівнорядної благородної компанії. А до того ж її материнське серце радувалося на вид Адася, котрий в тій компанії був зовсім свій чоловік, поводився з усіми як з рівними, а з деким навіть (напр., з Дублянчиком і д-ром Васонгом) як старший і вищий і у всіх, очевидно, мав пошану і щиру симпатію.

Тільки один о. Нестор серед сеї компанії сидів, як ворона між павами. Після першого представлення, при котрім усі гості за чергою подавали йому руку, дехто промовив до нього пару слів, а потім усі його покинули, він засів собі в куток софи і там не то дрімав, не то над чимось думав, зложивши рукн на колінах і ненастанно без голосу шевелячи безкровними губами. Пані Олімпія кілька разів підходила до нього, сідала

при нім, заговорювала то про се, то проте, — він відповідав їй чемно, але з місця не рушався, до компанії не мішався і в загальній розмові не приймав участі. "Що вже мені, старому! — мовив він, махаючи рукою. — Що я їм можу сказати такого, чого вони... теє-то... Прошу вельможної пані мною не турбуватися... Я вже собі... так собі... послухаю... дуже цікаво..."

Та пані Олімпії хотілося, мабуть, чогось більше. Вона по якімось часі підійшла до нього з Едзем Чапським, котрому, мабуть, наговорила дещо про о. Нестора, та сей молодий джентльмен, очевидно, не мав великої охоти входити в якусь глибшу знайомість зі старим, мовчазливим попом і, сказавши кілька банальних фраз про гарну околицю і стародавній сад при торецькому дворі, polecił się, т. є. полетів до свого товариства.

Та проте присутність мовчазливого і ніби дрімаючого о. Нестора не псувала гармонії і доброго настрою товариства. Всі були в веселім настрої вже по приїзді, а випивши по чарочці лікеру, щоб сполоскати дорожну куряву (хоча сим разом, їдучи з Адасевого фільварку, де вже вперед пообідали, до двора, не дуже-то багато її й налипались), а потім по чашечці чорної кави, сиділи якийсь час у салоні при відчинених вікнах та віддихали. Надворі стояла жара. Була третя година, пора, коли навіть у саду нелегко найти добру тінь; в салоні, де продувало крізь розчинені вікна і двері, було холодніше. Розмова зразу була трохи лінива. Гості більше курили, дехто гойдався в кріслі, опершись ліктями о поруччя та пускаючи клуби диму. Тільки пані Олімпія шниряла сюди й туди, то щось наказуючи прислузі, то звертаючи на щось увагу Адася, то поправляючи щось на столику або заводячи якусь розмову з сим або тим із товариства. В товаристві всі були їй знайомі, крім молодого Дублянчика. Звісно, що коло Едзя і Дублянчика вона найбільше припадала як коло братів тої, з котрою й вона бажала бачити свого сина в парі не менше самого Адася. Як віртуоз, перебираючи, мов віднехотя, пальцями по клавішах, уміє видобути з них завсігди гармонійні звуки, так і вона, снуючись поміж гістьми, оживлюючи своїм рухом, своєю присутністю ціле товариство, вміла все-таки непостережено, завсігди в відповідній хвилі підходити до обох паничів Чапських, уміла кождому в делікатній і,

здавалось, зовсім наївній, ненаміреній формі не то сказати, не то піддати таку думку, таке виображення про себе, про Адася, про їх вдачу, уподобання, стан маєтковий і т. д., які їй видавалися для її цілі відповідними і в їх очах найкориснішими. З молодим Дублянчиком вона почала було говорити про тутешні врожаї, та, покмітивши, що його далеко більше інтересує полювання, принялась розписувати йому багатство дичини в лісі її сина та розповідати про ловецькі пригоди свого покійного мужа. Старший Чапський був більше практичний. Він проявляв, по думці своїх родичів, правдивий геній фінансовий, кінчив якусь вищу школу торговельну у Відні і служив тепер при однім львівськім банку — не з потреби, а для вправи в банкових ділах, хоча, звісно, побирав за се добру плату. Він інтересувався всячиною: і економічним побутом селян та сусідніх дідичів, і натуральним багатством землі, і домашніми промислами, і відносинами кредитовими. З ним розмовляти було для пані Олімпії доволі трудно, тож вона звичайно старалася переводити розмову з Едзем на інші теми, розпитуючи його зручно про їх фамілійні відносини. Панства Чапських вона колись знала, з його матір'ю була навіть у приязні, та довго літ не мала приємності з ними бачитись... "Нещастя родинні... довголітня слабість графа небіжчика... виховання сина... журба о ведення господарства, та й так проминули мої літа! — мовила вона зітхаючи. — Ах, як би я рада побачити ще раз вашу маму! Що за красавиця була! А яке серце золоте!" — додала сердечним голосом пані Олімпія. "

Едзьо сказав, що мама його з Люсею в сих днях мають бути у Львові, то чому ж би й пані графиня не могла приїхати? Се ж зовсім недалеко і, певно, не зробить пані ніякої різниці в господарстві! Пані Олімпія приняла сю відомість з великою радістю і дала слово, що "певно-певнісінько приїде, щоб уцілувати дорогу Мільцю і її прекрасну донечку, — О, я чула, що донечка в маму вдалася, що всіх чарує своєю красотою, що проявляє незвичайні спосібності! Ні, вже хоч би там що, а я мушу поїхати, відновити так дорогу для мене знайомість!" Пан Едвард, хоч економіст і фінансист, був формально очарований тою сердечною щирістю і тою глибиною благородного чуття, яку проявила пані Олімпія.

Та звільна розмова в салоні ставалася живішою, голоснішою і загальнішою. Два найстарші і найповажніші з-поміж присутніх панів (звісно, не числячи д-ра Васонга, котрий в таких товариствах ніколи не виривався на чільну роль і сій скромності в значній часті завдячував свою популярність у аристократичних сферах) звели розмову на сю дорогу; довкола них громадилося звільна все більше цікавих, котрі інколи втручували й свої уваги, поки вкінці всі присутні в салоні не прилучилися до сього кружка. Розуміється, крім о. Нестора, на котрого тепер справді вже ніхто не звертав уваги і котрий спокійно сидів собі в своїм кутику, похитуючи головою та шевелячи губами і немов жуючи щось своїм беззубим ротом.

— Я завсігди стою на становищі народнім! — з пафосом та без пересадної гарячості голосив пан Калясантий, ходячи здовж по салоні попід руку з д-ром Альфонсом Дзержикраєм. — Уважаю се за свій святий обов'язок стояти на такім становищі. Поза становищем народним, на грунті космополітизму, нема для нас спасенія. Пропадемо, щезнемо безслідно!

— Се дуже гарно з вашого боку, — мовив д-р Альфонс, — і я думаю, що на тім пункті кождий мислячий чоловік з вами згодиться. Та все-таки те народне становище треба б троха докладніше пояснити. А то як же се? Адже й "Towarzystwo Demokratyczne" в р. 1846 голосило те саме, що стоїть на становищі народнім, а тайком організувало різню шляхти. Голословне кидання такого широкого терміна має в собі багато небезпечного, і се власне я вважаю хибою тої газети, при котрій ви працюєте.

— Смію запевнити пана доктора, що помиляєтесь. Я готов зараз завтра предложити вам скілько хочете нумерів газети і показати в них статті, де докладно вияснюється, як ми розуміємо народне становище.

— Не смію твердити, щоб такого вияснення в вашій газеті не було, — крий боже! Мусить бути, що се я такий недбалий читець, що не міг сього ніколи дочитатися, — не без іронії мовив д-р Альфонс.

— Я також мушу признатися до того самого гріха! — додав Едзьо Чапський. Се до живого діткнуло п. Калясантого, немовби хтось устромив йому за пазуху пучок кропиви, — так він кинувся і, тяжко сапаючи, сів охляп на м'якім кріслі.

— Ну, панове, — скрикнув він патетично, — се вже з вас якась сторонничість говорить. Для того, що моя часопись... — в патетичнім запалі він любив говорити "моя часопись", хоч не був її властителем ані редактором, а тільки звичайним співробітником і слухачі його добре знали о тім, — має демократичну вивіску...

— Скажіть радше: демократизм на вивісці! — шпигонув Едзьо.

— Вивішений демократизм, — додав Дублянчик.

— Прошу, панове! — поважно і з докором скрикнув п. Калясантий. — Я не дав вам причини до того, щоб ви жартували надо мною! Дуже прошу! Тут справа поважна. Для того, що моя часопись має демократичну вивіску, ви вважаєте себе в праві глядіти на неї крізь партійні окуляри, не розбираючи ближче, яка, властиво, суть її провідних ідей. Скажу одверто — се не є властива дорога! Се не по-обивательськи! Се навіть не патріотично, бо, виступаючи против такої газети, спиняється заразом хід тих ідей, котрі вона хоче, ширити, і котрі також я, я, мої панове, як мене всі тут знаєте, цілковито приймаю за свої.

— Отсе, власне, інтересно! Власне, цікаво! — радісно скрикнув д-р Альфонс, сідаючи також на кріслі насупротив Калясантого. — Прецінь раз маємо перед собою чоловіка, котрий сміло і явно говорить, що поділяє вповні ідеї і тенденції газети, — значить, зможе і, певно, схоче й нас усіх познайомити з тими ідеями, втаємничити нас в них, коли просте читання тих друкованих слів і речень, котрими день, у день заповнена ся газета, зовсім до сього не вистарчає.

— Пан доктор усе ще зволять іронізувати, — якось жалібно сказав п. Калясантий. — Я сим оружжям не воюю, на іронію іронією не буду відповідати. Приступлю прямо до річі. Страшить вас демократизм моєї газети...

— Але ж не страшить! Чого нам його боятися?

— Ну, антипатичний вам мовлячи загально. Адже ж так? Але кілько ж то разів ми вияснювали, що сей демократизм в нашім розумінні від демагогізму далекий, як небо від землі! Ми демократи і думаємо, що при кінці XIX віку кождий розумний і чесний чоловік мусить бути демократом.

— Спасибі за комплімент! — сказав їдко д-р Альфонс, кланяючись Калясантому. — Значить, в такім разі я, що з гордістю називаю себе аристократом не тілько з уродження, але і з переконань, по-вашому, буду нерозумним і нечесним, чоловіком.

— Тілько терпцю, докторе! Тілько терпцю! Тілько порозуміймося! Вислухайте мене, а тоді робіть свої уваги. Коли я згадав про демократизм, то я згори зазначив, що його не слід мішати з демагогізмом. Здається, непотрібно б і толкувати, а треба, бо в остатніх часах у нас аж надто часто мішають одно з другим. Адже ж недавно ще в Варшаві появилась була людова "демократична" газета, котра як свій основний постулат до суспільності ставила "podporządkowanie wszelkich interesów interesom chłopskim"*. Се значить — шляхта, міщани, патріотизм, література, наука — все набік! Хлоп іде! На престіл з хлопом! "Я не вмію ні читати, ні писати, а мене хотять на польського круля обібрати!" Тямите сю казку? Отсе звалося у нас демократизмом, правдивим, патентованим демократизмом, а на ділі се прецінь ніщо інше, як брутальний, простісінький демагогізм, охлократія з усею її огидою, прибрана в метафізичну фразу.

— Ну, однако! Пан Калясантий остро виражається! — замітив Едзьо.

— Слухай, Кайцю, — промовив Тадзьо, котрий досі мовчки Сидів і курив сигаро за сигаром та прислухувався в різні боки розговорам, поки вкінці остатній не прилучився до нашої купки, — бачу певний регрес у твоїх манерах. Пам'ятаєш, у віденському Джокей-клубі ти інакше говорив, Ти був повний джентльмен. А тепер — fi donc! Впадаєш у пафос! Гарячишся! Аргументуєш! Ні, як бачу, газетярська компанія сплебеїзувала тебе, ось що!

— Друже мій, — відповів п. Калясантий, — твоя критика щира і з доброго серця пливе, але даруй, що я поки що не зверну на неї уваги. Звісно, чоловік жиє, то й мусить з різних печів хліб їсти. На все свій час. Був час на Джокей-клуб, на турф, на перегони і кінські касина, — тепер прийшов час на що інше. І у тебе те саме буде.

— О, Тадик уже й тепер за чим іншим озирається! — промовив пан Еміль. — Знаєте, він насерйо підготовує собі грунт для кандидування до сойму з курії більших посілостів у Н-ському повіті! І вже має шанси.

— А, гратулюємо! гратулюємо! — роздалися оклики з усіх боків.

— Передчасно, други мої, передчасно! — з гумористичною повагою промовив Тадзьо.

— А знаєш, Тадик! Ідея! Адже між нами тут є аж чотири твої будущі виборці. А в цілім окрузі, здається, всіх виборців 24. Значить, маєш тут перед собою шосту часть свого виборчого округу. Ну, що? Скористай з нагоди! Скаптуй нас для своєї кандидатури! Спропагуй нас для своїх ідей! Виложи перед нами своє політичне credo! Адже кандидатську промову вже маєш готову і, бодай в головних зарисах, умієш її напам'ять.

— Справді, ідея! Славно! — озвалися голоси, Ну-ко, Тадик, вилізай з кандидатською промовою! Витовкмачуй своє profession de foi!*

Тадзьо виступив насередину і випрямився.

— Панове! Я не від того. Тілько застерігаюсь... Мілько не розуміє мене: я кандидатських промов не укладаю і не вчуся. Profession de foi — добре! Але коли foi, то foi. Віра, то віра. Коли вірите в те, в що я вірю, то вибирайте мене, а не вірите — воля ваша. Але аргументів від мене не жадайте. Віра не потребує аргументів. Най дурні та ограничені голови бавляться аргументами. Між розумними людьми вони непотрібні. Риштування непотрібне при готовій будівлі.

— Браво, Тадик, браво! Зачинаєш бути філософом! — скрикнув Адась.

— І то власне тоді, коли відкинув логіку! — злобно додав Калясантий.

— Моє profession de foi коротке і ясне: я шляхтич, рільник і поляк. Значить, політика моя мусить бути шляхетська, аграрійна і польська. Чи маю виясняти, що заключається в кождім із тих постулатів?

— Можеш не мучитися, — втрутив п. Калясантий. — Се ще в XVIII віці вияснили тарговичани.

— Тарговичани! — з сарказмом повторив Тадзьо. — То не джентльменський маневр, Кайцю! Назву сю окричали, кождий при сьому слові думає собі бог зна що злого, зраду, продажність, підлоту... А за тим шумом пустого слова тратиться властивий змисл річі. Чи тарговичани хотіли того самого, що я хочу, чи розуміли так само нашу справу, як я розумію, сього ані я не знаю, ані ти не знаєш, ані ніхто з нас не знає. А таким словом ти тілько полошиш уяву слухачів і не даєш їх розумові нічогісінько.

— Браво, Тадик! Бравіссімо! — загукали паничі.

— Але ж се безсумнівний парламентарний талант!

— Ов, Кайцю! Зрізав тебе!

— О, здрібніла наша нація! — промовив Едзьо крізь ніс, персифлюючи вірменський виговір. — Пан Калясантий-дід, як їхав чвіркою, то носом браму відчиняв, а пан Калясантий-внук дає собі ніс натягати на старі літа!

— Ах, Едзю! — трошки сердито промовив пан Калясантий. — Ти, певно, думаєш, що ти сказав щось дуже нового і дотепного.

— О, зовсім ні! Але й старі дотепи можуть не раз добре характеризувати наше молоде покоління.

— Годі вам, годі! — почулися голоси. — Дайте скінчити Тадзеві!

— Мені ніщо й кінчити! — мовив Тадзьо, сідаючи. — Коли говорю: шляхетська політика, то розумію се не так, щоб шляхта мала всю політику визискувати на свою користь. І овшім, най користають і інші стани, але під одним услів'ям: тілько через шляхту! Тілько з рук шляхти мусять вони приймати всякі добрі встанови, всякі пільги, всякі користі. Тілько від шляхти повинні виходити всякі внески в тім дусі. Коли нешляхтич поставить якийсь внесок, що йде до загального добра, шляхта повинна або вбити його взароді, відкинути a limine*, або адоптувати, підняти на своїх руках, пустити в світ під своєю фірмою. Всі верстви повинні привикнути до того, щоб уважати шляхту за свого опікуна, добродія, за одинокий політично дозрілий і сильний елемент, за одиноку силу, котра спосібна до дійсної, позитивної політичної роботи.

Знов роздалися брава, тим разом уже зовсім не іронічні і не жартовливі, а д-р Альфонс гаряче стиснув руку свого будущого товариша по політиці.

— Слухай, Тадзю! — сказав він. — Мій комплімент! Я досі не знав тебе.

— Надіюсь, що пізнаємось, — промовив Тадзьо, кланяючись і стискаючи його руку. — А коли я рільник і хочу вести політику аграрійну, то що се значить? Чи се значить, щоб у нас міст зовсім не було? Фабрик не було? Промислу не було? Противно! Розвій міст, і промислу, і фабрик пожаданий для нас, але не пожадана перевага тих елементів. Я рільник, значить, я консерватист в справах політичних і суспільних. А консерватист, се ще не значить безоглядний прихильник status quo*. Ні, тілько прихильник основ, основних принципів того ладу, в котрім шляхта є справді шляхтою, є чолом, є основою суспільності! Міста, промисл, фабрики — се супроти нас елементи революційні, а радше деструкційні, і для того ми мусимо держати їх кріпко в означених для них рамах, прикроювати їх розвій так, щоб він ішов рівнорядно з нашими інтересами, але не підкопував їх.

— А як гадаєш, друже, — запитав нараз Калясантий, — що буде трудніше: чи винайдення формули для такої політики, чи квадратура круга?

— Зовсім ні! Зовсім се не таке трудне завдання! — спокійно відповів Тадзьо. — Тілько не треба кермуватися ніякими доктринами, ніякими теоріями, а йти за фактами, опиратися на фактах, вести політику реальну. Впрочім, що тут говорити? Власне таку, а не іншу політику диктує нам "наша третя основна догма — польськість. Ми мусимо винайти формулу такої політики, бо інакше нам грозить загибель як народові. Міста, промисл, фабрики — нехай і так, що в польських руках, а все-таки се сили космополітичні. Національність в них — то тілько зверхній полиск. Не містами, не фабриками, не конторами стоїть польськість, а шляхтою. В одній шляхті заховався і живе той дух польський — вольний, лицарський, тривкий і незнищимий, котрого не знищили ані розбори, ані повстання, ні теорії демагогів, ані переслідування. Той дух виплодив польську літературу, польську штуку, але найсильніше, найкраще він проявив себе в польській політиці XIX віку.

— Чудесно! Чудесно! — шептала пані Олімпія, котра, сидячи в фотелі під вікном, з великим вдоволенням слухала сеї промови.

— Ну, Тадик! — скрикнув Едзьо. — Маєш наші голоси. Іди, нехай тебе бог благословить!

— А я не можу зовсім згодитися на твої дедукції, — промовив пан — Калясантий.

— Наша нація завсігди протестує! — оп'ять промовив крізь ніс Едзьо.

— А, розумію! Тадзьо перервав твою промову! Бідний Кайцьо! Ну, та се нічого не шкодить. Можеш тепер скінчити.

— А може, забув, що мав сказати? — промовив Мілько.

— Перепрошаю! Я ніколи нічого не забуваю. А що Тадзьо перервав мене, се навіть ліпше. Навіть ліпше для мене, бо буду міг яркіше висказати свої погляди.

— Чи також кандидуєш з ними? — перебив д-р Альфонс.

— Зовсім ні! Коли вияснюю свої погляди, то не для жадного інтересу, а для того, що їх маю! Що недармо жив на світі, а додумався до чогось, а се, мої панове, не кождий може про себе сказати.

— Очевидно, йому здається, що говорить до своїх товаришів редакційних! — злобно замітив Адась. — Поцтивий Кайцьо!

— Демократизм, мої панове, — докторальним тоном розпочав пан Калясантий, — се, по моїй думці, скріплення, ублагороднення цілого народу. Так, демос — то не он той хлоп лишень, не робітник лишень, не водонос лишень, не урядник лишень, — то весь загал, весь народ, крім

хіба пануючої династії. А що у нас, поляків, пануючої династії своєї нема, то можна сміло сказати, що ми наскрізь демократична нація, що ми всі демократи.

— Welche Wendung durch Gottes Fügung!* — здивувався наївно Дублянчик, але пан Калясантий, не перериваючи своїх виводів, тягнув далі:

— Що наш демос не є одностайна, безформна маса, рівно вимішене тісто, з котрого хто які хоче, такі коники може ліпити, се чей же розуміється само собою. За нами тисячолітня історія, і вона не пройшла для нас дармо. Ми не є демос примітивний, ми висококультурна нація з розгалуженими, зрізницьованими національними і суспільними елементами. Наш демократизм поступовий, а не регресивний! Він не домагається від нас, щоб ми знівечили всі здобутки нашого 1000-літнього розвою, стовкмачили в одну масу те, що зрізницювалося відповідно до різних функцій суспільно-політичних. Ні, наш демократизм не каже нам товкти в одній ступі і цвіт, і пень, і коріння нашого гарного національного дерева. Що цвіт — то цвіт, що пень — то пень, що корінь — то корінь. Демократизм каже нам обіймати все те з однаковою любвою, але без предилекцій, без ілюзій, що направимо будову дерева, коли обрубаємо з нього гілляки, потопчемо весь цвіт, обпалимо все листя.

— Якийсь ботанічний демократизм! — жартував Едзьо.

— То не ботаніка, пане Чапський; а тим менше — річ, придатна до жартів, — відрізав п. Калясантий. — Тут власне варто б подумати. Наш демократизм не перепиняє нам власне бачити управлення серед польського народу шляхти яко вельми важного, історично конечного і суспільно зовсім живучого чинника. Що більше, наш демократизм каже нам прямо бачити в шляхті найважніший, рішаючий чинник польського народного життя, основу польської суспільності. Бо спитаюсь вас тілько, чим була би нині польська нація без шляхти? Хто знав би, хто тямив би про Польщу на світі, якби: сини польської шляхти не зросили півкулі земної своєю кров'ю, не перебігли вдовж і вшир усіх країв Європи, не

заповнили всіх кутів світу своїми жалями, і скаргами, і піснями, і тугою, і надіями? Якби шляхта польська не рвалась раз у раз до відродження вітчини, не конспірувала, не дипломатизувала, не гибла в Сибіру та в казематах, не руйнувалася повстаннями і тисячними добровільними жертвами? Отсе наш демократизм, отсе правдивий, характерний польський демократизм!

— Дуже гарні слова, братику, дуже гарні! — промовив Тадзьо, плещучи Калясантого по плечі, — та тілько, будь ласкав, скажи нам, чи всі твої товариші-демократи почуваються до тих самих думок?

— Всі чи не всі, але є й такі.

— То-то, що не тілько не всі, але можна сказати, що більша часть їх зовсім інакше думає.

— Позволю собі сьому заперечити! — живо перебив п. Калясантий. — Власне в остатніх часах настав основний зворот в поглядах. Не тілько демократи, але навіть соціал-демократи — се насіння, наскрізь космополітичне і зразу вороже польському патріотизмові, тепер чимраз більше рішучо стають у ряди польських патріотів. А се, мої панове, колосальна побіда власне нашої ідеї, нашого розуміння демократизму. Бо, по моїй думці, се певне, що хто раз стане польським патріотом, той, думаючи логічно, не може бути ворогом польської шляхти, а коли тілько раз почне її толерувати, то швидко мусить дійти до того, що признає її чільне, кермуюче і основне становище в польськім народі.

Тут демократично-шляхетські виводи п. Калясантого були перервані появою Гапки і Гадини, котрі на обширних тацях несли чашки чаю, горнятка сметанки, цукор, булки, свіже масло і всякі прибори, потрібні для підвечірку. Не забуто й про ром та вино. Пані Олімпія зараз метнулась застелювати стіл і уставляти все в порядку. Гапка і Гадина прислугували їй. Впрочім, і самі гості без усяких церемоній і лишніх запросин самі приставляли собі крісла, сідали, де кому було до вподоби,

брали собі, що кому смакувало. Се вже так віддавна тут було заведено: свобідне товариство, без примусу, без церемоній, немов зовсім кавалерське: хоча тут була й дама, то вона також любила сю свободу і сама чулася при ній свобідною.

Під час підвечірку розмова не то що не втихла, але стала загальнішою, живішою, більше гамірливою, хоч розприслася на кілька купок. Пані Олімпія взяла під свою опіку о. Нестора, сама подала йому склянку чаю з вином, сама розкроїла булку, помазала її маслом, сама навіть принесла маленький,з горіхового дерева, столик, на котрім поставила все перед о. Нестором, і пильно услугувала йому під час підвечірку. При тім і сама підвечіркувала і вміла се робити так зручно, що її майже материнська опіка над о. Нестором не так дуже впадала в очі, тим більше, що весь час пані Олімпія вела полушептом якусь живу розмову з о. Нестором. Вона розпитувала його, як йому подобався Едзьо і його брат, а коли о. Нестор відповів їй ні те ні се, почала широко оповідати йому про їх матір, про їх дім, їх багатство, про красоту і посаг панночки, що мала зістати її невісткою, не забуваючи додати й того, що, по її думці, дім її і Адасів фільварок на обох паничів зробили добре вражіння. О. Нестор слухав усе те рівнодушно, хитав головою та голосно сьорбав чай із чашки; видно було, що думки його не слідять за ходом слів пані Олімпії, а тривожна хмара, що час від часу набігала на його чоло, свідчила, що його уява, мов ластівка довкола гнізда, кружить і літає довкола його покоїку, де він лишив незамкнене вікно від саду і непохованих дещо цінних паперів та готових грошей.

Пані Олімпія бачила се дуже добре, але їй байдуже було про турботи о. Нестора, їй хотілось мати його тут, між гістьми, і задля того вона готова була знести і його незручність та безпомічність, і його неввагу. План її був дуже простий і натуральний. Вона хотіла показати своїм гостям у своїм домі скромну та тиху ідилію, гармонійне життя матері з сином і з старим духовним, знавшим її мужа, потроху другом її дому. Дехто з гостей, особливо д-р Васонг, знав, впрочім, що пані графиня доволі діяльно опікується о. Нестором, помагає йому локувати його капітали і зводити рахунки; кілька таких справ, а особливо справа

вкрадених і пропавших книжечок щадничих переходили через його руки, хоча, звісно, він не знав докладно суми маєтку о. Нестора і цінив його не більше, як на яких-небудь десять або п'ятнадцять тисяч. Знаючи добре маєткові відносини пані Олімпії і Адася, він підозрівав, що пані графиня тому панькається з тим "старим полуідіотом", що надіється чогось по його смерті, та, звісно, сі всі думки він ховав для себе, а коли молодий Дублянчик, замітивши таку делікатну дбалість пані о о. Нестора, завів про се розмову з д-ром Васонгом, той пустився перед ним гарячими словами величати щирість, доброту та великодушність пані Олімпії, котра, мовляв, причинює собі труду і заходу з сим старцем, головно шануючи пам'ять свого мужа, котрий з о. Нестором був у великій приязні. А коли Дублянчик згадав про маєток о. Нестора, про котрий десь щось зачув, д-р Васонг з видом знавця сказав, що се міфологія, що маєток той зводиться до кількох тисяч гульденів — очевидна річ, що для пані графині, одної з заможніших обивательок в сьому повіті, сестри двох графів Лісовицьких, що числяться до перших магнатів у краї, з котрих один є від часу конституційної ери маршалком сусіднього повіту, послом до сойму і до ради державної і шамбеляном цісарським, а другий — ну, се звісний мільйонер гр. Станіслав Лісовицький, а сестра її є за паном Краснобродським, також багатим поміщиком, — значить, для пані графині сей мізерний капіталик бідного попа не може становити ніякої принади, ніякого мотиву до оказування йому такої доброти. Тільки вроджене благородство душі, вроджена ангельська доброта може піднестися до того ступня саможертви. "О, я знаю паню графиню досить давно і можу вам сказати, що се ідеальна женщина! Правдивий тип старопольської матрони. Погляньте лишень, як скромно, ощадно вона жиє! Котра пані у нас, маючи такі засоби, як вона, згодилась би так жити? І для чого? Одиноко тільки з любови для сина, котрому хоче лишити батьківську фортуну повну, ненарушену, заховану в цілості як дорогий клейнод! О, пане, я маю найглибше поважання для сеї женщини!"

Молодий Дублянчик приймав усі ті слова радісно, віруючим серцем. Мати поручила йому виразно розглянути самому, розвідати ближче відносини Адася і його матері, а оповідання д-ра Васонга прямо

зворушило його чутливе серце. Під впливом того оповідання він почав звільна перефарбовувати цілий образ, котрий утворив собі був про Торки з перших вражінь і деяких случайно зачутих оповідань, особливо їдкого на язик пана Калясантого. Все почало тепер перефарбовуватися на рожеве: з бідності, котрої не міг не завважити панич, виросли у достатку, ставала тепер умисна скромність і ощадність, з неладу — безпретензіональність, з комедії — щирість і невимушена сердечність. Навіть та погана руїна на місці правдивого двора, оті опалені купи румовища, порослі кропивою та бозом, що раз у раз, немов лице мерця, зазирали крізь вікна до салонику, видались йому тепер родовою шановною реліквією. Розставшися з д-ром Васонгом, він вийшов із салону на подвір'я, а відтам у сад, щоби в тіні дерев подихати свіжим, запахущим повітрям. Переходячи попри стайню, в котрій нині рано пані підслухала була розмову Гадини з Параскою, він почув там також якийсь шелест у соломі і різкий, не то болючий, не то ласкавий крик Параски. Молодеча цікавість заставила його заглянути до стайні, та в тій хвилі очі його якось припадково обернулися до супротилежної офіцини, де находилося помешкання о. Нестора. Молодий панич, звісно, не знав сього і тим більше здивувався, коли побачив, що в сінях тої офіцини мигнула знайома йому фігура Адася і моментально сховалася за дверми, котрі швиденько замкнулися. Сей вид остудив його цікавість щодо дівочого викрику в стайні, і він звільна, нерішучо пішов у сад, голосно скрипнувши фірткою та брязнувши клямкою.

В салоні тим часом скінчилося пиття чаю, зі стола поспрятувано, гості одні курили, другі переглядали альбоми або сиділи на кріслах та канапах. Розмова йшла свобідна, різнобарвна і легка, поки п. Калясантий з Тадзем і д-ром Альфонсом оп'ять не звели її на політичну тему.

— Все те дуже гарно, Кайцю, що ти нам говорив, — сказав Тадзьо, звільна цідячи слово по слові і пускаючи клуби диму з сигара, — якби не одна твоя хиба, дуже важна хиба!

— Яка? — скрикнув пан Калясантий.

— Доктринерство, любий мій, доктринерство. Пристрасть до пустих слів. Заслонювання практичних справ і відносин такими словами. Говориш: демократизм, а виявляєш погляди, против котрих і ми нічого не маємо. При чім же тут демократизм чи загалом який-небудь "изм"? Говориш: народне становище, а потім додаєш: поступ, XIX вік. Пощо тих фраз?

— Ну, Тадзю! Так дуже лишні вони не є, — промовив пан Калясантий.

— Не тілько лишні, але прямо шкідливі. Бо в них криється підхлібство для певних елементів, котрі супроти нас є прямо елементами перевороту. Бо йдучи з такими словами в табор людей, котрі в них вірять, ти прямо робиш сам себе якимсь Валленродом, а се значить деморалізуєш сам себе.

— Ну, сього вже занадто!

— А я вповні годжуся з Тадзем, — промовив Едзьо Чапський. — І я також хотів звернути твою увагу на деякі суперечності в твоїх поглядах. Ти нам тут говориш про поступ XIX віку. Даруй, брате, але я мушу на той поступ дивитися дуже скептично.

— Ну, се можна, та все-таки треба признати...

— Нічого я не признаю! — різко мовив Едзьо. — Що маю признавати? Залізниці? Телеграфи? Машини? Коли мірилом поступу візьмемо те, що для чоловіка найвище, найцінніше — його особисте щастя і вдоволення, то я скажу, що XIX вік виявляє не поступ, а регрес. Ніколи різниці і противенства між сильними і слабими, багатими і бідними, ситими і голодними, освіченими і темними не були такі страшні та болючі. Головно: болючі. Ми зм'якли, збабіли, зробилися чуткими та нервовими, а наш вік з усіх боків валить на нас таке, що тілько дразнить наші нерви, заострює, а не гартує їх. І коли дехто скаже, що давніші віки не були щасливіші, то я йому скажу, що грубо помиляється. Може, в них не було

того, що б ми тепер назвали щастям, — се так, се признаю. Та було щось інше: було наївне розуміння щастя і наївна, дітська віра в можність, близькість того щастя. А отсього-то іменно у нас нема. Ми виострили розум, як бритву, і поперед усього підрізали ним власну наївність і віру. Само поняття щастя ми покраяли, пошматкували, розаналізували хімічно так, що з нього нічого не лишилося. Ну, а тоді, звісно, прийшов розум і сказав: ніякого щастя нема і бути не може. Що чоловік його бажає? Е, се для дійсності не указ. Я можу бажати — сховати місяць до кишені, та що з того? От те бажання щастя, з одного боку, невигасле, але ще скріплене, вирафіноване, заострене, а з другого боку, ота абсолютна невіра в можність щастя — се й є той внутрішній розрив, котрим усі ми хоруємо. В першій половині сього віку Гейне сказав: "Der grosse Riss des Jahrhunderts ist durch mein Herz gegangen"*. Нині той розрив поглибився і захопив усі наші серця. Чи се знак поступу, знак поліпшення відносин? Ні, не можу сьому вірити!

— Тілько без пафосу, любчику, тілько без пафосу! — процідив звільна п. Тадей. — Чого ж гарячитися? Der grosse Riss des Jahrhunderts не перепиняє тобі добре їсти, добре травити, пенсію получати і любуватися всіми дарами божими.

— Се все тілько зверхня маска щастя, але не щастя. Та й що то за щастя! І для такого щастя варто було людськості тисячі літ працювати, мучитись, кров лити і терпіти! Спасибі за ласку!

Едзьо зробив зрезигновану і згірдну міну. Потім оживився і почав оп'ять спокійніше.

— Або і наш мужик! Яке добро принесла йому славлена цивілізаційна праця XIX віку, лібералізм, знесення панщини, рівноправність, конституція і всі оті глупі новочасні видумки? Чи в суті діла він скористав що-небудь? Думаю, що ніхто з вас не заперечить мені, коли скажу, що не то що не скористав, але дійшов прямо на край руїни. Мужик є елемент консервативний — не з предилекції, не з темноти, але з конечності. Він мусить бути консервативним або перестане бути самим собою. Сього

вимагає сама природа його заняття, його соціальної функції. І що ж? Навіть найзавзятіші ліберали і соціалісти бачать нині, що тільки в панщизнянім стані він властиво був тим, чим повинен бути. Вирвавши його з того стану, силою випхнувши його з батьківської опіки пана і пхнувши його в космополітичну товкітню конкуренції інтересів економічних і переворотових ідей, панове ліберали випхнули його з границь його природи. Виперли ріку з її натурального ложиська, а потому дивуються, що часть її заливає поля, друга часть напоює багна та мочари, третя підриває дороги, а нема кому гнати млинів та носити кораблів. Хотіли зробити мужика поступовим, цивілізованим, рівноправним і з жахом бачать тепер, що з нього робиться пролетарій або дрібний буржуа, лихвар або червоний революціонер, що він тратить основи релігійні з серця, тратить віру батьків, скидає батьківську одежу, цурається своєї мови, своїх пісень, обрядів та звичаїв і масами, мов сарана, кидається бігти за море, до Росії, в світ за очі. Але ж се прямісінькі наслідки ліберальної господарки, ліберальних ідей, і треба бути таким сліпорожденним та недогадливим, як панове ліберали і демократи всяких відтінків, — він з притиском підніс те слово "всяких", — щоби сього не бачити.

Пан Калясантий почув шпильку.

— Так що ж, по-твойому? — запитав він. — Чого треба для нашого мужика? Чи маємо завернути його назад, у блаженну пристань панщини з усіми її добродійствами?

— От бачиш, що ти вже зовсім перейшов на газетярський розум, брате Кайцю! — мовив Едзьо. — Коли я не можу засмакувати в лібералізмі, так, по-твойому, я вже панщини хочу. Се ще не логіка! Певно, воно б ліпше було для нашого мужика вернутись оп'ять під крила свого природного опікуна, а навіть з народного погляду ліпше б йому було не тратити своїх питомих старих прикмет для нових цивілізаційних набутків, не раз дуже сумнівної вартості. Та що з того! Я знаю, що колеса історії назад не вертаються, хоча рівночасно знаю й те, що вони не раз попадають у блудний безконечник і по довгім блуканні вертають назад

на те місце, відки вперед вийшли. Отже, по моїй думці, і тепер вони котяться в такім блуднім безконечнику, а наша річ, річ мислячих людей, політиків і праводавців — направити те зле, що досі від самого 1848 року, а почасти ще й перед тим наробили нерозумні доктринери, а то й прямо ворожі нам елементи. Адже ж і без завертання панщини праводавець має тисячі способів, щоби привернути шляхті ту натуральну опіку над мужиком, яка їй з природи і з традиції історичної належиться!

— Ну, против сього я нічого не маю, — промовив пан Калясантий, — і думаю, що іменно се й є основна, провідна думка нашого автономічного праводавства, оскільки тісні рами того праводавства позволяють тій думці уявитися на ділі. І того будь певний, що власне ми, демократи народові, кождий крок на тій дорозі вітаємо і будемо вітати з найбільшою радістю і до його виконання завсігди готові помагати.

— Ну, признаюся, що оскільки мене тішить твоя заява, остільки смутить те, що між демократами досі мало я стрічав людей, котрі б хотіли не то що поділяти, але хоча ближче зрозуміти сю думку.

— Для мене се зовсім ясне, — промовив д-р Альфонс. — І не тілько ясне, а іменно потішаюче. Бо яка різниця між нашим демократом і консерватистом? Майже завсігди така, що консерватист — чоловік практичний, близький народу, репрезентант певних, ясно означених інтересів, а демократ — доктринер, ідеолог, Prinzipienreiter*, у котрого замість знання діла є ідеї, нахапані з книжок, замість розваги — запал, замість інтересів загальних — широкі фрази. І то власне в них потішає мене, бо хто між ними є щирий і розумний, той, приставлений до практичної роботи, швидше чи пізніше мусить вилічитися з демократичної фразеології і перейти до нас. Іменно існування таких демократів і оті їх метаморфози — се в моїх очах найкращий доказ безпідставності у нас демократизму в європейськім значінні того слова.

— А конечності демократизму в тім значінні, як я його виложив, — тріумфально скрикнув п. Калясантий.

— Нехай тобі й так! — сміючись, згодився д-р Альфонс. Аристократ і демократ подали собі руки. Загальне браво роздалось на вид сеї згоди. Всі весело заговорили, заходили по салоні, бачачи такий щасливий кінець сього словесного турніру. Навіть скромний, а на дні душі скептичний д-р Васонг розігрівся і попросив о голос. Усі замовкли, більша часть зібраних обступила довкола бесідника.

— Я би й не забирав голос, — промовив він повагом, — бо до meritum* розбираної тут справи не маю що так нового додати. Але мене склонює до сього інша річ. Не тямлю вже, як се ми нині попали на сю політичну тему, та я дуже рад, що таку дразливу і важну тему обговорено тут так спокійно, обережно та зріло. І хто се говорив? Чи старці, посріблені сивизною, загартовані важкими досвідами життя? Ні, се молоді люди, репрезентанти світлої і благородної молодежі, що ще тілько лагодяться вступити на поле практичної діяльності. Без підхлібства, панове, без компліментів, але моє серце росте, коли слухаю ваших промов, вникаю в ваші думки. Не пережила свого віку, не скінчила Своєї ролі та верства, котра має таку молодіж! І щасливий народ, котрого провід та молодіж з часом мусить обняти! Вірте мені, панове, мені, що стикаюся з різними верствами суспільними і з природи моєї професії мушу входити в найтайніші скритки і пружини їх ділання, їх змагань і інтересів! Вірте мені, коли вам скажу, що з-між усіх верстов нашої суспільності все-таки найбільшу суму чесноти, інтелігенції, спосібності, благородного і не раз піднеслого способу думання я находжу в нашій шляхті. Не ідеалізую її, бачу її хиби, та хто ж на світі без хиб? Але я порівнюю суму її добрих прикмет з сумою хиб і бачу на боці перших величезну перевагу. Порівнюю суму її добрих прикмет з сумою таких же прикмет у інших верствах, і бачу ще більшу перевагу. Тут сказано було слово, котре я з цілої душі мушу повторити, піднести і скріпити, я, хлопський син: шляхта — то основа нашої суспільності, то її крепкий пень, пишна корона, запахущий цвіт і спілий плід. Без шляхти наша суспільність не існувала б, ми були б безсильною жертвою наїзду. Наші мужики і маломіщани — то тілько коріння, дуже потрібні і пожиточні часті ростини, але все ж таки такі, котрі тілько в глибині землі, в тиші і темноті можуть відповідно сповняти свою суспільну функцію. Що, крім шляхти, підноситься або силуєсь

піднестися у нас понад стан мужицький, — се або та кора дерева, що криє собою його благородну серцевину і хоронить її перед ворожими впливами внішніх обставин, або попросту паразити. І нехай хто що хоче говорить про підкопання, руїну, упадок, дегенерацію шляхти, я, опираючись на живім досвіді, запевнюю вас: неправда се! Не може се бути! Хоч ворожі обставини, ворожі впливи новочасного лібералізму і капіталізму поробили декуди болючі щерби і виломи в тім нашім народнім клейноді, то душі його, суті його, його серцевини вони не рушили. Вона здорова і сильна і — надіймось! — швидко зможе залічити, вирівняти понесені шкоди. І головно: вона знає, повинна і мусить знати, всім єстеством чути, що вона є основою всеї суспільності, що в її руках, на її плечах спочиває вся будущина польського народу, і се мусить їй додати сили, витривалості і відваги до праці.

Ся промова талановитого адвоката викликала правдивий ентузіазм серед зібраних. Пані Олімпія перша горячо стиснула його руку, прочі почали цілуватися з ним, хоча, звісно, не без певної протекційності, котрої д-р Васонг удавав, що не замічає.

Та нараз ся шумна радісна сцена була перервана досить несподіваним, хоч, здавалось, досить натуральним способом. О. Нестор, про котрого, бачилось, усі цілковито забули, почав якось нервово і тривожно оглядатися довкола себе, мацати руками, видавати якісь глухі носові звуки, далі встав і, шепчучи щось без голосу, поспішно направився до дверей.

— Куди ви, панотче? — ласкаво запитала пані Олімпія, підійшовши до нього і беручи його попід руку.

— Та... так собі... Прошу не безпокоїтись... Я тілько на хвилю...

І, добуваючи всіх сил, немов гнаний якоюсь внутрішньою силою, він вийшов із салону.

Всім гостям зробилося якось дуже ніяково. їм було прикро за паню дому, а їй за гостей. Усі приняли сю виходку старого попа за знак простацтва, притупленого почуття делікатності і браку доброго виховання. Пані Олімпія оглянула гостей, очима благаючи дарувати старому немічному чоловікові сю неделікатність. По хвилевій мовчанці вона промовила, немов нав'язуючи до тої мовчазливої просьби:

— Бідний старий! Що вже діяти, треба від нього не одно знести. Але при тім золоте серце! Представте собі, панове: має невеличкий капіталець і думає зробити з нього фундацію для бідних. Я, звісно, піддержую в нім сю думку і надіюсь, що вона дійде до ладу. Не легка то річ. Знаєте, старий чоловік, а говорити з ним прямо о тім, щоби зробив тестамент, якось не випадає. Ну, та я не трачу надії.

— Отсе вам, панове, новий примір того, що я говорив, — мовив далі д-р Васонг. — Се вже тілько такий близький знайомий пані графині, як я, може вам сказати, кілько дійсної абнегації, материнської печаливості, і щирості, і справді обивательської далекоглядності живе під отсим дахом, уявляється в тім зворушуючім образі старого знемощілого пароха і обивательки, що, шануючи його приязнь до її покійного мужа, бере на себе труд — зовсім безкорисно заходити, доглядати і пильнувати його. І, прошу панів, сей образ, крім чисто людського значіння, має й іншу, політичну вагу. Адже сей старий, немічний, здитинілий руський піп — чи ж то не вірний образ того руського питання, котре такою важкою раною ятриться в нашім народнім тілі? Дитиняча розумом, капризна, без виховання, без манер Русь ота все-таки має добрі благородні задатки в душі; при добрій принуці, терпливості і систематичнім приводі вона може послужити для добра загалу. Та ось тут, панове, на примірі нашої шановної господині ви повинні вчитися, як треба підходити до розв'язки сього дразливого питання. Нехай собі русини капризуються, нехай кидаються, кричать про рівноправність, шумлять про свої мнимі кривди! Ми будьмо розумніші від них, думаймо за них, дбаймо за них, не випускаймо їх зі своєї опіки, не переставаймо робити їм добро, а певно...

Не докінчив. Двері від салону отворилися з лускотом, і в них показався о. Нестор — блідий як стіна, тремтячий, ледве живий зо страху. Він порушував ротом, махав руками, — видно, хотів кричати, хотів щось страшне виявити, та не міг видобути голосу з горла. Пані Олімпія, що весь час його неприсутності була неспокійна, то виходила до сіней, то заглядала в вікно, то щось шептала з Адасем, котрий власне задиханий прибіг відкись із саду, тепер прожогом кинулася до нього з піднятими руками, так немовби хотіла заткати йому рот в разі, якби хотів крикнути.

— Бійтеся бога, отче! — мовила вона з дійсною тривогою. — Вам що таке? Що сталося? Сідайте ось тут! Господи, ви зовсім як самі не свої! Нате напийтеся води!

О. Нестор нетерпливо замахав руками, та проте сів і напився води. Його тривога трохи немов охолола, і він не крикнув, а тільки промовив майже шептом до пані Олімпії, котра сіла при нім так, що заслонила його від гостей, котрі таким робом зовсім не могли чути їх розмови. По пані Олімпії видно було, що й вона не менше зворушена і стривожена від о. Нестора.

— Ах, пані, — стогнав о. Нестор. — Нещастя!. Я... десь... загубив...

— Що? Що ви загубили?

— Ключ! Ключ!

— Який ключ?

— Від мого помешкання.

— Ключ від вашого помешкання? Адже ж, ідучи сюда, ви замкнули помешкання і взяли ключ із собою?

— То-то й є! І мені так здавалося, і я сидів спокійний. Аж нараз перед хвилею мацаю до кишені: нема ключа. Щось мене мов пальцем ткнуло. Я пішов до свого помешкання....

— Але ж, отче! — перебила його пані Олімпія, що, вся смертельно бліда і холодна, слухала його шептаного оповідання. — Що ви видумуєте! А дивіть лишень, онде на софі ваш ключ лежить!

— Що? Мій ключ? — скрикнув о. Нестор. — Не може бути! Я ж перед виходом шукав його докладно!

Пані Олімпія замість відповіді витягла ключ із кутика софи, де він був запхався під подушку, певно, випавши о. Несторові з кишені під час сидження, і подала його переляканому о. Несторові. Той узяв його тремтячою рукою і довго дивився на нього, немов не вірячи власним очам.

— Не може бути! Не може бути! — шептав він. — Я ж добре шукав, а головно, я бачив...

Та пані Олімпія вже не дослухувалась, що він бачив.

У салоні йшла метушня. Адась пригадав гостям, що пора забиратися на фільварок, де їх ждуть з вечерею, і всі повставали і почали прощатися з господинею дому.

— А я, Адасику, дякую тобі за вечерю, — мовив д-р Васонг. — Не час мені гаятись. Діла! Мушу прямо відси поспішати до Львова.

— Га, не смію задержувати пана меценаса, знаючи, що у пана час дорогий, — з делікатною резигнацією мовив Адась.

— А може, ще дехто з панів схоче поїхати зо мною? — обернувся д-р Васонг з запитом до товариства. Оба брати Чапські зголосилися бути його товаришами.

— Отсе й чудесно! — мовив д-р Васонг. — Сядемо всі на одного фіакра.

— О, не маєте потреби тіснитися! — скрикнув Адась, котрий уперед уже надармо просив обох Чапських, щоби лишилися на вечерю, і котрого вони дуже перепросили, вимовляючися тим, що вже нині ніччю може приїхати їх мати і дуже б їй було прикро, якби їх не застала у Львові. — Можете, панове, взяти два фіакри. А котрі панове лишаються, з тих часть, може, схоче пішки полем проспацеруватися відси до фільварку. Се близенько, тепер уже холодніє, вітрець подихає від лісу — чудесно тепер у полі.

— О, ми всі йдемо! Всі йдемо! — закричали гості.

— А по вечері я відвезу всіх гостей своїх повозом до Львова, — додав Адась.

На тім і стало. Всі гості попрощалися і вийшли. Адась поцілував маму в руку і шепнув їй до уха пару уриваних слів, а потім прожогом побіг на подвір'я, щоби провадити гостей через подвір'я в сад, відки йшли стежка на луку, далі на польову дорогу, через місток, а опісля піднімалася доволі круто, звиваючися тонесенькою гадюкою поперек буйного пшеничного лану, поперек другого лану з картоплями до фільварку.

Д-р Васонг лишився в салоні остатній, крутився, немов забув або згубив щось, а очима пильнував паню Олімпію і навіть украдком давав їй якісь знаки.

— Панове Чапські, — сказав він до обох паничів, що ждали на нього в дверях салону, — прошу йти і сідати, я зараз виходжу. Я ще маю словечко...

Паничі, не дослухуючи, пішли до фіакрів, що стояли близько виїздової брами, і, не відпрягаючи коней, пасли їх по травниках. А д-р Васонг, лишившися з панею Олімпією сам у салоні, наблизився до неї і почав полушептом:

— Прошу вельможної пані, я хотів...

— Пст... перепрошаю! — шепнула пані і озирнулася, шукаючи когось очима. Очевидно, вона шукала о. Нестора, але його не було в салоні.

— Ах! — промовила вона якось нетерпливо, а потім, обертаючись до д-ра Васонга, говорила до нього:

— Ну, прошу пана меценаса, чим можу служити?

— Перепрошаю... Може, то неделікатно з мого боку... але я маю поручення, виразне поручення з виділу шляхетського касину представити вельможній пані справу пана графа Адама. Хоча він і повнолітній, та все-таки... виділ, уважаючи на його ім'я, на його знамениту сім'ю, не хотів поступати з ним відразу беззглядно... Знають вельможна пані, яка се неприємна історія...

Меценас м'явся на місці, та пані Олімпія слухала його досить нетерпливо, очевидно, думка її занята була чимось зовсім іншим.

— Не знаю, коханий меценасе, чи добре розумію вас, о що тут ходить? — сказала вона, усміхом маскуючи свою нетерпливість.

— Думаю, що пан Адам сказав пані графині о тім гоноровім довзі, о тих трьох тисячах гульденів, з котрими він залягає. Реченець умовленої

сплати вже минув. Після регуляміну виділ повинен був уже вивісити його ім'я на чорній таблиці, але я, знаючи, як неприємно було би се пані графині і ще декому, просив а навіть формально поручився...

— Спасибі вам, пане меценасе, щире спасибі ! — промовила пані, стискаючи руку д-ра Васонга. — Знаю вашу щирість і доброту. А щодо того довгу, будьте зовсім спокійні. Думаю, що Адась завтра сплатить його.

— Завтра? — здивувався д-р Васонг, котрий знав добре грошеві клопоти графині і Адася, що ще нині по дорозі, не знаючи о його делікатній місії, жалувався перед ним, що не має грошей на жнива.

— Так, завтра! — коротко і рішучо промовила графиня. — Adieu*, коханий меценасе! Щасливої дороги!

"І відки се вони думають до завтра роздобути таку суму грошей? — міркував д-р Васонг, сідаючи на фіакра. — Бо щоби сей старий скупиндряга так для неї розщедрився, се трудно припустити. Ну, та побачимо, побачимо!"

Ще гості не зовсім щезли з виду, ще в саду чути було гомін відходячих, а при брамі ще лагодилися до їзди фіакри, коли пані Олімпія від д-ра Васонга прямо полетіла до офіцини, де жив о. Нестор. Вона відразу, як тільки відвернулася від остатнього гостя, зробилася немов зовсім не та. Щез її маєстатичний спокій, щезла свобода і веселість. Лице облила блідість, тонкі губи розхилилися і тремтіли нервово, по всім тілі пробігала якась холодна дрож. Страшенна нетерплячка гнала її, смертельна тривога, щоб сподівана буря не захопила ще відходячих гостей, щоби ся гарна гостина не скінчилася скандалом. Вона формально бігла до дверей офіцини. І мала щастя. Ще хвилина, і було б запізно. В сінях офіцини вона лицем до лиця зустрілася, мало що чолом об чоло не вдарилася з о. Нестором. Сей був зовсім мов безумний, пищав, кричав, ламав руки, стогнав із глибини душі.

— Боже мій! Отче Нестор! Що вам таке? Що сталося? — скрикнула пані Олімпія ніби нехотячи, а проте твердо і рішучо загороджуючи йому вихід на подвір'я.

— Пропав я! Пропав! — стогнав о. Нестор. — Обікрали мене!

— Та хто? Як? Коли? — вся тремтячи, допитувалась пані.

— Ах, пустіть мене! Нехай кричу гвалт! Нехай збігаються люди! Се не може бути! Кілька хвиль тому... В білий день... Адже ж се нечуване...

О. Нестор задихався, уривав слова, упадав під ваготою страшної новини так, що ледве держався на ногах.

Пані Олімпія, хоч сама, видимо, перелякана і до глибини душі збентежена сею новиною, взяла його за руки і лагідно впровадила оп'ять до його покою, посадила на канапі і сама сіла насупротив нього. Тільки тоді почала говорити — лагідно, стиха, розумно і спокійно, немов уколисуючи до сну переполошену нічним привидом дитину.

— Бійтеся бога, отче! Не робіть скандалу! В вашім власнім інтересі так ліпше буде. Розкажіть докладно, що сталося? Поміркуємо разом, що робити. Не бійтеся! Се ж не може бути, щоб так середу́дня в моїм домі...

— А от же видно, що може бути! — перебив їй о. Нестор. — І як се сталося, я й досі не розумію. Ще сидячи отам у вас, у салоні, я пригадав собі, що лишив вікно незамкнене. Приперте зсередини, та незащеплене. Щось мов пхнуло мене. Дай, думаю, піду та защеплю. Стереженого бог стереже. Підходжу до помешкання — двері, оті, сінешні, защеплені зсередини. Господи, се що значить? Я глянув на вікно свого передпокою — заперте і зсередини заслонене фіранкою. А тямлю добре, що коли ми обоє виходили, то фіранка була відслонена. Я так і обімлів на ногах. Поспішаю щодуху у фіртку, та в сад, та довкола офіцини, щоб заглянути крізь отсе вікно, але з-за вугла чую стук у моїм покою, брязкіт замка. Я

до вікна — воно також заперте зсередини і заслонене моєю реверендою. Щодуху вертаю назад, приходжу до дверей — заперті. Трібую їх — незамкнені. Входжу в сіни, до дверей свого покою — замкнені. Я до кишені, за ключем — нема ключа. Тоді я, мов одурілий, пішов до салону, а там-ви дали мені ключ. Що про се думати, га? Чудо якесь чи пряме злодійство? І чиє?

— Отче коханий! Не спішіться посуджувати нікого! — говорила пані Олімпія, котра з дрожжю в тілі слухала сього оповідання. — Я нічогісінько не знаю, крім того, що по вашім приході побачила ключ на софі. Ну, але що ж далі?

— Діставши від вас ключ, я зараз поспішив сюди. На перший погляд усе було в порядку, замки цілі, все на своїм місці, тілько ось тут у шухляді грошей нема.

— А ви певно тут їх лишили?

— Тілько що перед приїздом гостей я перечислив їх і списав на карточці паперу. Хотів сховати, та ви прийшли і я лишив їх отут.

— І багато їх було?

— П'я... п'ять...

— П'ятдесят ринських?

— Е, де там! — скрикнув о. Нестор. — П'я... п'я...

Його уста немов не годні були вимовити суму.

— П'ять сот?

— Ні, п'ять тисяч! Ось глядіть! Ось картка! Картку лишив, цінні папери лишив, тільки готівку взяв.

— То ніхто інший не зробив, як тільки Цвях! — по короткім розмислі спокійно і рішучо промовила пані Олімпія.

— Цвях?

О. Нестор механічно повторив се ім'я, але рівночасно витріщився на паяю своїми поблеклими очима.

— Певнісінько він! Гапка ще рано сказала мені, що він був тут ранісінько і нахвалявся перед нею, що з вами порахується.

— І чому ж мені па... пані сього не сказали?

— Я вас не хотіла страшити. Впрочім, я казала Гадині пильнувати за ним. Ну, та хто такого злодія упильнує? Певно, підглянув, що вікно в вашім покою незащеплене, та й скористав з нагоди.

— Але як же він міг замкнути сінешні двері зсередини?

— Ну, отче! Се вже мусила бути ілюзія. Двері були тілько защеплені, а вам здавалося, що вони замкнені зсередини: в перестраху ви не могли їх відразу отворити, а отому, певно, й не трібували вже.

О. Нестор оп'ять видивився на неї довгим, дитинячо безпомічним та довірливим поглядом. Здавалось, що він готов повірити словам пані Олімпії.

— Але вікно? Коли Цвях вліз ним досередини, то пощо б його замикав ізсередини?

— Ну, але тепер, як ви ввійшли, воно було замкнене зсередини чи ні?

— Не знаю. Прошу поглянути.

Пані Олімпія підійшла до вікна. Воно справді було заслонене якоюсь старою реверендою і защеплене зсередини, та пані Олімпія одним зручним рухом відімкнула його і отворила дополовини.

— От і бачите! — сказала вона. — Я так і знала! Воно тепер отворене. Все тут ясне. Злодій вліз вікном, замкнув його за собою і заслонив, щоб ніхто знадвору не бачив, що він робить усередині, а, упоравшись, виліз оп'ять тим вікном і, розуміється, не міг уже замкнути його за собою.

— Але що ж то брязкало замками і скрипіло ключами власне тоді, коли я стояв отут коло вікна?

— І се може бути ваш привид. Хіба що би злодій мав другий ключ. Та се трудно припустити. Ну, та в усякім разі слухайте моєї ради. Я вам раджу, як рідна сестра. Будьте тихо! Не робіть крику. Я тим часом дам знати до війта, до жандармів, і ще сеї ночі, сього вечора вони зненацька зроблять ревізію у Цвяха. Будьте певні, що завтра ваші гроші віднайдуться.

— Ах! Ве... ве... вельможна пані! Які ви ласкаві! Які ви добрі! Нехай вам бог за... заплатить за...

— Годі, годі! — скромно мовила пані Олімпія. — Тілько будьте спокійні! Я йду і зараз усе зроблю, що треба. П'ять тисяч — се сума! Се великі гроші. Вони не сміють пропасти. Ну, прощавайте, отче! Господи, як мені прикро, що вас у моїм домі таке нещастя спіткало!

І вона вийшла. Тут же при сінешніх дверях їй зустрівся Гадина, котрий не то підслухував у сінях їх розмову, не то щось там запрятував на подвір'ї просто дверей. Побачивши його, пані Олімпія окинула його

таким лютим поглядом, немовби він зарізав її найлюбішу дитину, а потім, підхиляючи двері до покою о. Нестора і підносячи голос так, щоб і Гадина міг чути, вона кликнула:

— А замикайтеся добре, панотче! Майтеся на бачності! Добраніч, добраніч!

IX

Вечоріло. Рожевий блиск залляв увесь захід неба. Довкола стояла тиша. В торецькім дворі по відході гостей було пусто, глухо, тихо, мов у гробі. Тінь від офіцини звільна заливала подвір'я. Десь-колись у вершках лип перекликалися ворони.

Пані Олімпія ходила по саду. Її душа була збентежена, і вона шукала найгустіших закутків, найтемнішого сутінку, щоб бути самою. Та неспокій доганяв її й там, не давав їй сидіти ані стояти на місці, гнав її далі. Садівник, сидячи в своїй солом'яній будці під розлогою яблунею і пихкаючи люльку, слідив її очима, як вона, мов мара, мигалась то тут, то там по гущавині, входила чогось між корчі малини, між молоді вишні, що своїми тонкими гілками били її по лиці та хапали за волосся, то знов, чогось немов пильно шукаючи, йшла між улії, що становили колись славну торецьку пасіку, а тепер стояли без пчіл, зазирала під острішки, засувала руку в затварі, водила очима довкола, немов не тямлячи, що робить і чого шукає, — перехрестився, сплюнув і шепнув сам до себе:

— Знов снується, як манія!

Він уже від якогось часу покмітив оте "снування" у пані і почував перед нею якийсь острах, тим більше, що пані кілька разів переходила попри нього, навіть оглядала його будку, та проте, здавалось, не замічала його зовсім або вважала якоюсь неживою колодою і ніколи не мовила до нього ані слова. Садівникові дивне було й те, що звичайно

тільки вечорами нападало паню таке снування, а вдень, поза садом, вона була зовсім спокійна, тямуща і говірлива.

"Щось-то в тім мусить бути! — міркував собі садівник, водячи очима за панею, що в своїй чорній сукні, мов чорна хмара, без шуму та хрускоту тут і там мелькала поміж деревами, то виринаючи, то пропадаючи в вечірнім сумерку. — Чи вона чогось шукає, чи то слабість яка у неї? Та якби шукала, то вже би раз найшла або би ще кому казала шукати. Ні, мабуть, се така планіта на неї заходить. Адже кажуть, що є такі люди... Як на нього така планіта зайде, то все покине, жінку й дітей забуде і йде в світ, сам не знає чого й куди. Але диво, що її завсігди в тім саду така планіта нападає. Певно, якась недобра душа наслала на неї".

Пані тим часом вийшла з густого молоднику. Вже роса падала. Її прунельові черевики, ті самі, що мала на собі при гостях, зовсім промокли. Долішній край сукні також був мокрий і бив її вогким та холодним по ногах, та вона мов і не тямила, і не чула сього. Раз у раз озираючись, нипаючи, надслухуючи, вона пішла в глиб саду, між старі дерева, туди, де сад, вихилюючися к півночі, розкидався по плоскогорі, злегка наклоненій до сіножаті. В вершках дерев почали соловії виводити свої трелі. З дупла старої липи крикнула сова. Легенький вітерець похитав гілками, — се було мов остатнє зітхання конаючого дня. Пані Олімпія стрепенулася і зупинилась на хвилю.

Про що вона думала? Коли б хто був став перед нею в тій хвилі і завдав їй таке питання, вона, певно, була б видивилась на нього зчудуваними очима та не найшла б відповіді. Вона ні про що не думала, хоча, проте, її мозок працював, її нерви не могли вспокоїтись. Мов у годиннику, в котрім попсується котвиця, пружина без перешкоди починає розвиватися, всередині йде шум, молотки починають прискорено бити, дзвоники дзвонять, колісця крутяться, ваги з шумом посуваються вниз, доки енергія механізму не вичерпається — от так було і в її душі в хвилях отих вечірніх самотніх прогулок по саду. Котвиця її волі, сильна і ціпка задня, нараз робилася мов глиняна, тратила свою силу, пропадала зовсім, і в голові невдержимо починали шуміти та

пересуватися без ладу, без зв'язку тисячні вражіння, думки, образи гарячкової уяви, привиди, виплоджені всіми гарячими та несповненими бажаннями, ошуканими надіями її життя. Вони плили бурливою пестрою течією, нічого по собі не лишаючи, крім болю голови і прискореного биття серця. Надаремно думка силувалася ловити на лету сей або той образ, придивитися йому, прослідити його зв'язок з іншими. Нові напливаючі хвилі того потоку швидко поривали з собою, затоплювали той один образ, на його місце насували десятки нових — сумних, веселих, ненависних, рівнодушних, заповнювали ними весь кругозір, затіснювали всю атмосферу на те тільки, щоби в слідуючій хвилі оп'ять змінити все, затемнити старі а наперед висунути нові картини.

Була се дійсно якась слабість. Пані Олімпія зразу не звертала на неї уваги, тим більше, що симптоми її зразу були майже незначні. Але тепер напади сеї слабості за кождим разом були дужчі, довші. Вони заповідалися завсігди якоюсь таємного тривогою; в груді починало не ставати повітря, віддих робився частіший. В такім разі пані ні за що не могла видержати в покої, не могла всидіти ані встоятись на однім місці. Звичайно йшла в сад, і хоча сумерк та холод саду не вспокоював її, то все-таки тут вона якось найлегше, незамітно для нікого могла перебути напад своєї нервової немочі, ходячи, "снуючись", як мовляв садівник, не раз годину або й дві поміж деревами.

Ось вона на хвилину зупинилася на полянці. Знає, що довше хвилини не постоїть, що зараз мусить іти далі. Зирнула вверх; крізь густу сітку конарів і гілляк дерев видно шматок ярко-рожевого неба. Де-де прозирають зорі. Довга, рівна, тонка хмарка, мов гладко вичесане пасмо м'якого прядива, зависла якраз надії головою. Зирнула вниз: довкола понурою стіною стоять сумерки попід розлогими деревами, літають світляки, мов золоті іскорки. Та ні! Отут, у найтемнішім місці, роз'яснюється. Якесь бліде-бліде світло розливається. Се не світло, а висока жіноча постать, уся в білому, з розпущеним на плечах чорним волоссям, З замкненими очима, іде звільна, мірно, з простягнутою наперед правою рукою. В лівій руці держить свічку — ні, світлячка, що мигоче тихим зеленкуватим світлом. Мертва тиша довкола. Чути мірне,

голосне, сонне сапання постаті. А? Се Моджеєвська в ролі леді Макбет! Ось вона присідає, збирає росу з трави, миє руки...

— Ще одна пляма! Ще ота одна пляма!

Пані Олімпія виразно, виразнісінько чує її сонний шепт. Отут десь близько, над ухом, а може, навіть внутрі власного уха. Вона не боїться, не дивується, знає, що се Моджеєвська, котру вона бачила в тій ролі недавно на львівській сцені, — а що вона робить у торецькім саду, відки вона тут узялася, про се нема часу думати.

— Спати! Спати! Спати! — шепче висока постать, розпливаючись у небуття, та в тій же хвилі пані Олімпія, поступивши пару кроків, бачить перед собою спальню, вбоге ліжко, мізерне стареньке покривало, з-під котрого виглядає сива стареча голова з розхиленими синюватими губами, навислим над верхньою безвусою губою носом і глибоко запалими очима. Се отець Нестор, — пані Олімпія знає се; їй ані раз не страшно, ані не дивно. Вона йде далі — образ щезає.

— Жаль мені його! Такий був у сні похожий на мого батька!

Хто се сказав? Де се сказано? Не час думати. Млин над річкою. Величезне колесо обертається звільна, без туркоту; вода паде, бризкає та розскакується мільйонами перед, але без найменшого шуму. Внизу під греблею широкий ставок — тихий, ясний, глибокий-глибокий. Дно видно, місяць і зорі видно в воді та поміж зорі лазять чорні раки, по місяцю б'є хвостом велика лінива риба. А над тою глибиною, на дошці, вбитій одним кінцем у греблю, сидить і гойдається якась людина: жінка... дівчина... русалка? Не час думати. Гойдається... ломить руки... рве коси на собі, знайоме якесь лице, та хто се? От-от пізнає, от-от, ще лиш раз глянути! Та ні, образ розпливається, блідне, щезає...

Ось чути шум кроків. Липовою алеєю йде звільна якась темна жіноча постать. Нараз зупинилася, стрепенулася, хреститься і починає непевним, та доволі різким голосом співати:

Gwiazdo morza, któraś pana

Mlekiem swoim karmiła,

Tyś śmierci szczep, który szczepił

Adam w raju, skruszyła!*

Пані Олімпія стоїть недалеко неї, схована в пітьмі, затаївши в собі дух. Се Гапка — чи дійсна, чи привид? Не час думати. Постать шугнула і щезла в напрямі к дворові. Певно, з села вернула, була у Цвяха, у Гердера, у Маланки. І вже уява рисує пані Олімпії нові картини: Цвяха і його жінки, що плаче з дітьми без хліба, і його молодості, коли він був отут у дворі, ніби слуга, ніби вихованок, панський козачок, поки страшна катастрофа нараз не змінила всього. Ось перед панею стає виразно старий панський двір, обширна панська спальня, багате ліжко, а на нім у пишних подушках живий труп, безпомічний, як дитина, а злобний, як чорт, — її покійний муж, граф Торський. А при ліжку на стільчику оцей самий Цвях — та не оцей, а молодий жвавий хлопець з хитрими, злодійкуватими очима, в панській Ліберії, подає панові якесь лікарство. Вона бачить і себе саму — отут у противнім куті, за котарою, на ліжку, чує своє сонне сапання, та чує, що не спить, що пильно ловить ухом кождий шелест, кождий шепт у комнаті, що душею бачить кождий рух Цвяха, кождий жест, кожду найменшу зміну в лиці свого мужа.

— Здається, вона спить уже! — шепче граф.

— Спить, — повторяє шептом Цвях.

— Ну, говори, що бачив?

— Цілувались.

— Хто починав?

— Вона.

— Що говорили?

— Змовлялися.

— На кого?

— На вас. Вона його натуркує. Як засне, каже, ти прийди до мене, обоє візьмемо по подушці, наляжемо на нього, за пару хвиль буде готов!

— Та... так і мовила? Буде готов?

— Тими самими словами! — з безвстидною відвагою бреше Цвях.

— Ну, що далі?

— Він не хотів. Пощо мені? Вона почала плакати. Ти мене не любиш! Він моє життя затроїв.

— Затроїв, казала?

— Так. А він каже: прости йому! Нехай має з богом рахунок. Зроби се задля нашого сина!

— Задля нашого, казав?

— Так! Задля нашого сина.

— А що ж далі?

— Вона знов про подушки. Не бійся нічого! Ніхто не буде знати! Скажемо, що удар був, шляк трафив.

— Хитро! — шепче граф.

— Він ні за що не хотів. Видасться — каже. І так йому недовго вже жити. Лікар казав.

— Лікар казав?

— Еге, каже: лікар казав. Я вмисно лікаря розпитував, казав, що леда сильніше зворушення — і може бути по нім..

— Он як! — шепче ледве чутно граф і кидається на ліжку. Потім тихо. Цвях ще щось шепче, потім нахиляється над ним і промовляє впівголоса:

— От тобі на! Справді, готовий! Я й не думав, щоби так швидко!

Її серце ще тепер, по стількох роках, стискає смертельна тривога при тих словах. Вона все чула, не спала; відразу зрозуміла, що тут сталося щось страшенне. Тривога відняла їй усю силу, всю застанову. Вона не знає, що робити: чи вставати, кинутись до мужа, кликати на поміч, чи лежати і ждати рана? Ждати? Спати — ні, лежати без сну всю ніч отут при трупі! Ні, се страшенно, вона сього не видержить! А зриватись, кричати — значить, зрадитись, що вона чула оту розмову, зрадитись перед Цвяхом! Та що се? Цвях щось порається коло вмерлого, бряжчить ключами, відмикає касу! Тривога кам'яною горою налягає на її груди! Вона силується встати, крикнути, вхопити за руки злодія, але не може ворухнутися. Та ось Цвях замкнув касу, поклав ключі мертвому під подушку і на пальцях вийшов з покою. Щастя, що світла не погасив. Але що се? Світло змагається. Дим душить. Тріщить, гуде полум'я. Боже! Пані зривається — ліжко її мужа все в огні. Серед диму і полум'я, мов у

пекельнім гнізді, на пекельній постелі лежить його труп — спокійний, злобно всміхнутий, з устами, трохи розтуленими, немовби тільки що сказав:

— Он як!

Крик! Галас! Гармидер! Тупіт кроків, брязк вікон, зойк дзвонів, біганина, безпорадність. А огонь бухає та бухає! Вікнами й дверима виривається з комнати, до сіней, на горище, на дах! Пекельне гніздо розрослось, розширилось і вже не тріщить, не гуде, а реве, виє, під небо іскрами сипле, огняними язиками нічну пітьму лиже. Крик довкола, все село збіглося, рятують, гомонять, заважають. А серед усього того гомону, диму, реву, пекла, там, у самій середині, на його дні, в головнім гнізді пожару їй раз у раз ввижається отой труп, неткнутий полум'ям, спокійний, з розхиленими та злобно перекривленими устами. Він неживий — вона чує се, та проте його очі отворені, горять ярким пекельним блиском, горять безсмертною ненаситною злобою і вперті в неї, повертаються за нею. Куди вона рушиться, куди повернеться, все і всюди вона бачить їх перед собою, чує на собі їх пекучий блиск, чує в глибині душі їх свердлуючий позирк. Тими очима труп не перестає говорити до неї, гризти її, мучити її.

"Еге, так ось ви як, пані графине! Задусити мене збирались! Подушками, як Петра III! Се ви від Катерини II навчились, а? Забажали увільнитися від мене? О ні! Хотіли від живого увільнитися, так ось вам за се! Маєте трупа, маєте мерця, від котрого ніколи не увільнитеся! Котрого не скинете з себе, не відірвете від себе, не задусите, не отроїте, бо він в вас, у нутрі вашім, у душі вашій! Бажаю вам приємної забави з вашим товаришем і синком! Хе, хе, хе! Моя приємність буде — все і всюди дивитися на вас отими очима, котрі вас так чарують, графине, — правда? Котрі мають на вас невеличкий магічний вплив — хе, хе? Котрі трошка заострюють ваш апетит, розгрівають вашу кров — чи як ви кажете, вельможна пані графине, а?"

Чи се в тій хвилі хтось говорив? Чи з пітьми визирають ще й досі на неї оті страшенні очі, що давно-давно, довгі літа доводили її мало що не до божевілля? Пані Олімпія тільки тепер почула страшенний холод у всім тілі, почула приплив смертельної тривоги в серці і, затуливши лице руками, зверещала, як перелякана дитина, а потім мов безумна кинулася втікати. Сама не знаючи, як і куди, вона по кількох скоках вирвалася з темряви саду, вдарилась о штахети, а потім, допавши до фіртки, відчинила її і вискочила на чисте поле, вся тремтячи і важко дишучи, так само як тоді, коли ніччю, напівзомліла, вирвалася з пожару, що під собою похоронив трупа її чоловіка.

— Боже, се мама! — почула вона голос тут же обік себе. — А мамі що такого? Чого мама так скричала? Чи що страшне сталося?

Вона стояла німа, без тями, важко дишучи, безвладна, немов розбита. Тільки по хвилі озирнулася.

Перед нею стояв. Адась, зачудуваними очима вдивляючися в матір. А коли побачив, що вона пізнала його, підійшов до неї і взяв її за руку.

— Мама зовсім перестудилася! У мами лихорадка! — промовив він з тінню докору в голосі.

— Нічого, синку, нічого! — шепнула пані Олімпія, тулячись до нього. — А у тебе що? Чому пішки приходиш? Ти задиханий? Ти біг сюди?

— Се пусте. Ходімо до покою, я все мамі скажу!

І звільна, тихо-тихо крадучись садом, обоє ввійшли в липову алею і по хвилі щезли в її пітьмі.

А над ними високо догорала на небі вечірня зоря. З річки доносився рехкіт жаб. Попід деревами шниряли без шуму чорні лилики, а соловії, заховані десь у темноті, виводили невтомимо свої трелі.

X

Гадина добру годину лежав у стодолі на соломі, Хотів заснути, та не міг. Ждав на Параску, та вона не приходила. Почав було клясти її, та й перестав, бо чув, що йому не дуже й бажалося тепер її бачити. Щось мов мулило його в нутрі, якась порожнеча, котрої не знав, чим заповнити. Вийти б у село, до коршми, побалакати з парубками, пожартувати з дівками — та ні! Сама думка про товариство була йому тепер бридка та нелюба. Щось немов прив'язало його сьогодні до оцього подвір'я, чогось ждав, чогось надіявся, хоч сам не знав чого. Та проте не міг відійти відси. Лежачи в стодолі на соломі, він крізь шпару в стіні глядів на подвір'я, на супротилежну офіцину з кухнею, гостинним покоєм і помешканням о. Нестора. Думки його, мов ворони довкола вершка дуплавої липи, кружили та шибались ненастанно довкола того помешкання. Двірське ліниве життя дало йому закоштувати приємностів, яких не дає життя простого селянина, розпалило в нім бажання багатства, але не дало ані вміння здобувати добро чесною працею, ані не виробило в нім настільки моральної сили, щоб він міг спротивитися покусам. Легким способом прийти до маєтку, покористуватися чужим, загарбати те, коло чого сам не трудився, — оце був його ідеал. Старий слабосилий о. Нестор, властитель величезного, по його поняттям, маєтку, з котрого сам не вмів і не хотів користати, — се була така натуральна, така навіть легальна, по його поняттям, жертва для його апетиту, що не обскубти її, дати собі вирвати з рук комусь другому — було б глупотою, гріхом.

Та проте Гадина був не дуже сміливої вдачі. Природа і виховання зробили його радше дрібним кишеньковим злодієм, ніж розбишакою широкої руки. Урвати потаємно, підстерегти, закрастися, потягти, — на се він був майстер, але вище поза такі дрібно злодійські штуки його фантазія не всмілювалась вибігати. Йому вдалось кілька разів підстерегти о. Нестора, як той ховав по кілька або й кількадесят гульденів де-небудь у дупло дерева, між вулії або в шпару під стріхою, і потягти ті гроші. Звісно, се не вдоволило його, а тільки заострило його апетит, розширило бажання, і тепер він від кількох день тішив себе фантастичною надією, що йому вдасться підглянути таку хвилю, коли о.

Нестор вийде зі свого покою і забуде ключ у дверях. Вбігти бодай на хвилину до того заклятого покою при такій нагоді — здавалося йому верхом щастя. О. Нестор так пильно замикався, так дуже вистерігався впускати кого-небудь із прислуги до свого покою, що Гадина про те тільки й думав, як би то він, дістався там, обома руками загрібав гроші, котрі, бачилось йому, мусять там лежати зовсім наверха на столі, в шухлядах, трохи що не по підлозі. Двірська цивілізація встигла дотла здеморалізувати його серце, але зовсім не побільшила, не розширила його інтелігенції.

Вже вечір. У стодолі зовсім темно, та й подвір'я залите тінню дерев, слабо тільки освітлене догораючим блиском вечірнього неба. Тихо довкола. Гадині зовсім ніяково зробилося лежати самому в стодолі. Навіть боязко якось. Він поспішно вийшов на подвір'я. Щось тягло його нишпорити довкола помешкання о. Нестора, котре знадвору виглядало, як цілковита пустка. Ані звуку, ані голосу, ані сліду живої людини, тільки замкнені двері, позапирані і фіранками позаслонювані вікна манять до себе, як загадка, як нерозкрита тайна. Ступаючи на пальцях, хоч довкола було зовсім пусто, Гадина підійшов до фіртки, що вела до саду, і помаленьку відчинив її, дуже стараючись, щоби ані клямка не брязнула, ані дверці не скрипнули на старих заржавілих завісах.

Та входячи в сад, він майже лобом стукнувся з садівником, що вмів також так нечутно шниряти і так як коли б дожидав його за фірткою.

— Ай! — скрикнув Гадина, переляканий несподіваною появою садівника, та зараз отямився, пізнавши його. — То ви, садівнику?

— Та я.

— Що, може, є хто в саді?

— Ні, я так. Та от шукаю молотка. Ти не бачив його?

— Якого молотка?

— Та мого. Я тут мав свій молоток — треба то лату прибити, то що. Ще нині в полуднє я мав його, лежав отут на улію. А тепер я похопився, за ним — нема.

— Я не бачив. Та ви тут весь день, то ви повинні би скорше бачити, хто тут був такий, що би міг його взяти.

— Та хто тут був? Я нікого не бачив. Недавно ось пані була. Ну, та чень би пані на мій молоток не лакомилася. А втім... Здаєся, що як вона ось туди ходила, то його вже не було. Мусить так що не було! Бо я сидів у буді і дивився сюди. Якби був тут молоток лежав, то я був би його побачив.

— Тут сьогодні Цвях вештався рано — ви його бачили?

— Ні, не бачив. Але рано я ще мав молоток.

— Е, хто знає, може, він і пізніше був?

— Хіба би тоді, як я був на обіді.

— А ви гадаєте, що не міг бути? Таже він мече собою всюди, як дідько. Де його не посієш, там він уродиться.

— Ну, та нащо би йому молотка?

— О, не знаєте злодія? Занесе до коршми: бодай келішок горівки — йому й то добро.

— А мені шкода! Господь би його побив! А втім — пощо я клену? Може, то й не він?

І садівник, побожний чоловік, перехрестився і, бубонячи молитву, потяг до своєї буди, лишаючи Гадину самого. Сей також уже й не думав про садівника. Його очі і думки обернулися знов до помешкання о. Нестора. Йому забажалося дуже обійти тихесенько поза угол і заглянути в те вікно, що виходило в сад не з передпокою, але з самого покою о. Нестора.

Він уже знітився, скулився, щоби повзти поміж корчі малинника, що в тім місці притикали до стіни будинку, коли почув за собою різкий знайомий голос:

— А ти, злодію огняний, куди наострився лізти, га? Чи хочеш бідного садівника окривдити? А щоб тобі руки покривило! Щоб тобі язик колом у роті став, скоро тілько тих крадених вишень покоштуєш! Чи мало ти ще їх накрався? Не досить тобі? А щоб тебе раз розперло та розсадило!

Гадина випростувався і надармо, махаючи руками, силувався втихомирити Гапку. Далі мало що не крикнув, щоб перервати невдержимі потоки її красномовства:

— Та вітряче теркітливий! Стій! Чого розтеркоталася? Чи то я сова, чи кіт, щоб я вночі на вишні йшов? От іще одуріла жінка! Я власне балакав з садівником, то він просив мене, щоб я сею стороною обійшов сад, чи не закрався та не сховався де тут який непотрібний пташок.

— Ой, брешеш, Гадино, брешеш! Так брешеш, аж тобі з-під носа куриться, — мовила Гапка, та вже ласкавішим голосом.

— Не віриш, то йди сама запитай садівника! — сміло мовив Гадина.

— Та хіба моє діло! — обурилась Гапка. — Хоче садівник з тобою змову мати, то як собі хоче. Хоче псом доробитися, а вовком овець допильнуватися — його воля! Не моє просо, не мої воробці, не буду виганяти! Ну, йди, йди на зломану голову, куди єси намірився! Вже я маю

в бозі надію, що тої гілляки, на котрій маєш повиснути, ніяким світом не минеш! Сам на неї наскочиш! Самохіть голову в зацморк устромиш!

Тим братолюбним пророцтвом Гапка попрощала Гадину і пішла через фіртку на подвір'я.

— Дай боже й тобі! Дай боже й тобі те саме, що другим зичиш! — крикнув їй услід Гадина, пасучи очима крізь шпару в паркані, куди вона піде. Гапка направилась було до кухні, але, бачачи, що там темно і нема нікого, потюпала далі, до покоїв пані Олімпії. Гадина знав, що, не заставши пані в покої, Гапка сяде на порозі і буде ждати на неї; від садівника чув, що пані перед хвилею була в саду; значить, певно через сад вийшла в поле, на сіножать, де вона любить не раз проходжуватися до пізньої ночі. Значить — пора добра. Тепер чень ніхто не перешкодить. А Гадині страх хотілося коли не підглянути, то бодай підслухати, що діється тепер у покої о. Нестора. Чи спить він, чи ще ходить по покою, чи сидить та гроші рахує? І він, скулившися удвоє, поповз корчами та високою травою до рогу офіцини, потім попід стіну до другого рогу, обійшов його і тихесенько-тихесенько, мов кицька по бантині, поповз до вікна.

Вікно було заперте і заслонене, та все-таки крізь заслону видно було, що в покої світиться. Значить, о. Нестор ще не спав. Цікавість Гадини заострилася вдвоє. Що то він робить? Він устав, нахилився до стіни, приляг ухом до рами вікна і слухав. Довгу хвилю не чути було нічогісінько. Здавалось що в покої нема живої душі. Та от почувся шелест перевертаних карток, далі стук чогось о стіл, немов у кого випала з рук оправлена книжка. Зітхання, приглушене воркотання. Знов шелест. Гуркіт відсуваного крісла — І нараз, мов грім, що раптом перериває нічну тишу, почулося сильне стукання до дверей передпокою. О. Нестор аж скрикнув:

— Ой, господи! А се що таке?

Стукання повторилося ще сильніше. Потім почувся голос:

— Прошу єгомостя! Прошу єгомостя!

О. Нестор встав і зробив кілька кроків. По стуку чобіт Гадина пізнав, що він був ще обутий, значить, ще не роздягався.

— Хто... хто там? — видимо з трудом видобуваючи з груді голос, запитав о. Нестор.

— Та я, Деменюк. Прошу отворити. Я тілько на хвилю.

О. Нестор пішов одчиняти двері. В передпокою було, мабуть, темно, бо за хвилю о. Нестор ураз із Деменюком вернув до покою.

— Що там у тебе, Юрку? Ти чогось перестрашений!

— Боюсь, єгомость, чи не яке нещастя сталося.

— Або що таке?

— Маланки десь нема.

— Як то нема?

— Від полудня, як з вами говорила, а потім вийшла з дому, та і пропала.

— Ну, Юрку, що ти говориш? Де могла пропасти? Певно, десь у селі, у якої посестри.

— Нема, єгомость. Я оббігав мало не півсела, Максим також бігає цілий вечір — ніхто її в селі не бачив.

— Ну, то, може, до міста пішла — адже вона часом у неділю ходить до міста!

— Так, але завсігди каже: там і там іду, тоді а тоді прийду. А нині, нікому нічого не сказавши, зібралася та й пішла.

— Як зібралася?

— Та, властиво, й не збиралася. В чім у хаті була, в тім і пішла. Ковалиха каже, що з хати вийшла в город, а з городу через перелаз на стежку. Там від них дві стежки є: одна загумінками в село, а друга в поле. Отже, не знати, котрою вона пішла. Тілько в селі ніхто її не бачив.

— Га, то, може, де в полі ходить?

— Та що ж би вона в полі робила цілий день? Чому б досі не вертала? Та й ще одно, єгомость! Нині неділя, всюди по полі люди снуються, хтось би прецінь був її видів.

— Ну, ну, Юрку, нема ту ще чого так дуже боятися. Адже не між вовки пішла! Може, де в лісі на ягодах засиділася. Ще ж не пізня година. Хто знає, може, вона вже в тій хвилі дома є.

— Господь би з єгомостя говорив! — трохи вспокоєний, мовив Деменюк. — Та я, проте, боюсь! Одного боюсь...

— Чого, Юрку?

— Щоб вона на фільварок не зайшла.

— На фільварок? Що ж би то було таке страшне?

— Ой, єгомость! Боюсь я того панича! Воліла б моя дитина нині вмерти — хоч вона одна у мене, і ви знаєте, як її люблю, — ніж би мав отой панич над нею насміятися!

— Ну, що ви, Юрку! Бог з вами! Адже Маланка не дитина!

— Ой, дитина, єгомость! Добра серцем, не знає людської злості, одурити її не тяжко. Але не дай господи чи то паничеві, чи кому-небудь зробити їй кривду!

Голос Деменюка був здержаний, але Гадина почув, як йому від тих слів мороз пробіг поза плечі. З уст Деменюка він таких слів ніколи ще не чував.

— Ну, бійтеся бога, Юрку! Що се ви? Чи подоба вам таке говорити? Не бійтеся, бог ласкав! Вашій Маланці нічого не станеться!

— Дай то боже! Але моє серце щось мов кліщами стискає. Біжу зараз до коваля, а коли її ще нема, то біжу на фільварок.

— На фільварок? — здивувався о. Нестор. — А я би думав, що вам нема чого там бігти.

— Як то нема чого? Адже ж коли її досі нема дома, то вона певно там.

— Зовсім не певно, Юрку! А ліпше ви лишіться ось тут, переночуйте сю ніч зо мною!

— З єгомостем? — здивувався Деменюк.

— Знаєте, Юрку, — мовив о. Нестор трохи тихіше, — я таки надумався зараз завтра вибратися зовсім відси.

— До Гердера?

— Хоч би й до Гердера. Нізащо тут довше не лишуся. Знаєте, — тут голос його ще більше понизився, так що Гадина ледве міг його дочути, — сьогодні мене знов обікрадено.

— Обікрадено! — скрикнув Деменюк і вдарився об поли руками.

— Тихо, Юрку! Силою витягла мене пані до себе, до гостей, і поки я там сидів, тут якийсь злодій у мене порядкував.

— І багато вам забрав?

— Паперів не рушав, тільки готових грошей, що міг найти наборзі, то забрав. Зо п'ять тисяч захарапчив.

— П'ять тисяч! Господи! — оп'ять не вдержався і скрикнув Деменюк.

— Майже всю готівку, яку я мав, — якось сльозливо-жалібно промовив о. Нестор.

— Але як же дістався сюди? — питав Деменюк. — Ви, певно, лишили двері незамкнені?

— Ні, Юрку! Двері я замкнув. Ключ був при мні.

— Значить, злодій замок розбив?

— Ні, коли я прийшов, двері були замкнені. Я мацнув до кишені — ключа при мні нема. Я вернув до покою, а ключ із моєї кишені випав був і лежав на софі, засунений у кут. Тоді я відімкнув покій і побачив, що грошей нема.

— То, може, вікном уліз?

— І пані се каже. Та подумай лише, Юрку: котрим? Отсим від саду не вліз, бо закратоване.

— Е, такі-то й крати! Невеличкий хлопець, отакий, як Гадина, може влізтися.

— А ще до того мені здається, що було защеплене зсередини. Правда, пані потому казала, що воно відщеплене, але мені здається, що вона сама його відщепила. А тамтим вікном від подвір'я також не вліз.

— А що ж каже пані?

— Вона від першої хвилі на Цвяха звернула.

— На Цвяха?

— Так. Каже, що то ніхто другий не зробив, тілько Цвях.

— А коли то так могло статися?

— Десь між шестою і семою годиною.

— Ну, єгомость, в такім разі я можу запевнити вас, що Цвях сього не зробив.

— Запевнити? А ви відки се знаєте?

— Від самого війта. Цвях нині пополудні весь час був у коршмі, впився, як штік, розпочав бійку так, що війт казав його заперти до арешту на цілу добу. Він, певно, й досі там сидить. Ні, Цвях сього певно не зробив.

О. Нестор довгу хвилю мовчав, мабуть, силуючись розпутати оту скрутну загадку, що темною хмарою виринала перед ним. Потім зітхнув важко, мабуть, почуваючи свою безсильність, і промовив:

— Та вже хто там зробив, то зробив, а я боюся...

— О, тепер єгомость можуть бути безпечні! — сказав Деменюк. — Той, що се зробив, не швидко поважиться другий раз до вас заглянути.

— Так ви думаєте?

— Сього я певний. Замкніться добре і не бійтеся нічого. Я ще на хвилю побіжу до Гердера, звідаю, чи є Маланка. Коли є, то верну зараз до вас!.

— Добре, Юрку, добре! Вертай, бо мені самому чогось так моторошно, так страшно...

— Ні, ні, будьте безпечні! — поспішно мовив Деменюк і вийшов із покою. О. Нестор потюпав за ним. Гадина чув, як він двічі обернув ключ у замку, а опісля вернув назад до свого покою. Ще хвилю стояв Гадина під вікном і слухав, як о. Нестор, ще раз важко зітхнувши, почав роздягатися. У Гадини щось стисло за серце після тої підслуханої розмови. Щось немов важке разчарування і прочуття біди заворушилось у його душі. О. Нестора обкрадено! Хтось зручніший від нього поспішився, захарапчив усю готівку! Іменно — захарапчив! П'ять тисяч! Яка страшенна сума! І що найгірше, для нього нічого вже не лишилося! Завтра о. Нестор іде геть зо двора, значить, на будуще також нема надії! От тобі й на! От тобі ті блискучі вигляди, котрими він хвалився перед Параскою! Та се ще не все лихо. Отой проклятий Деменюк так собі, з доброго дива, кинув уже підозріння на нього. Ану ж не найдуть правдивого злодія, — готові справді його чіпитися! У Гадини не на жарти мурашки забігали поза плечима. Хоч невинний у нинішній крадежі, він все-таки чувся настільки винним супроти о. Нестора, що — чув се добре

— в разі запитання не буде міг спокійно говорити. Вид жандарма відмалку наповняв його несказанною тривогою, а що ж доперва, коли такий жандарм підійде до нього, з блискучим пір'ям на чакові, з карабіном і багнетом, коли почне накладати йому кайдани на руки, коли захоче "побалакати з ним" сам на сам, то значить вцідити його пару раз поза вуха або прикрутити йому на руках кайдани так тісно, щоб аж кров з поза нігтів виступила. Гадина був дуже чутливий на біль, страшенно боявся бійки і знав наперед, що під Самою загрозою бійки виговорить усе, що знає і чого не Знає.

Серед таких важких та невеселих дум він виліз оп'ять із корчів у сад, добрався напомацки до фіртки і вийшов на подвір'я. Та тут оп'ять він майже лобом стукнувся о щось м'яке і трохи не скрикнув з переляку, коли те м'яке порушилось і обернулося до нього лицем. Була се пані Олімпія, котра, очевидно, стояла притулена до паркана, плечима до фіртки.

— Хто тут? — запитала пані неголосно, та з притиском.

— Я, — ледве вишептав Гадина.

— Що за я?

— Гадина.

— Чого волочишся? Чому спати не йдеш? — строго, але вп'ять таки не надто голосно говорила пані. — Не бійся, завтра до роботи годі тебе добудитися!

— Та йду вже, йду, — буркнув Гадина і направився до кухні.

— А пам'ятай собі, — мовила вслід йому пані, — завтра рано, скоро встанеш, викоси мені всі оті бур'яни тут перед вікном і довкола малинника! Кілько разів маю тобі се говорити?

Гадина мав охоту сказати їй, що вона ще ніколи досі не казала йому сього, але змовчав. Розказ пані в зв'язку з тими словами, які чув під вікном від о. Нестора, поразив його в саме серце. Що се нараз прийшло пані до голови? Пощо власне завтра викошувати той бур'ян? Коли задля малин, то, косивши бур'ян тепер, нічого малинам не поможеш, бо вони вже майже відійшли, а надто під вікном о. Нестора малин зовсім нема. Гадина довго перевертався на своїм тапчані в кухоннім присінку і не міг заснути. Він прислухувався пильно нічним шелестам, та, крім щебету соловіїв, крику сови та різкого, перериваного і незрозумілого балакання крізь сон Гапки, що спала в кухні під вікном, не міг нічого розібрати. Параска спала у пані.

В присінку було горячо, мов у парні. Гадина не міг заснути, перевертався з боку на бік. Він не думав ні о чім, не прислухувався вже, дрімав, а проте від часу до часу перевертався на своїй твердій постелі. Вражіння внішнього світу ще доходили до нього, але півсонний дух не міг уже прив'язувати їх до певного місця, держати в ладі. Границя між сном і дійсною правдою помалу-малу затиралася чимраз більше. Увага спала зовсім, а свідомість безучасно, механічно регіструвала ще новоприбуваючі вражіння. Ось брязнув стиха ключ, повертаючись у замку, скрипнули злегка двері — одні, другі, здається, й треті, і четверті. Ось чути тихі-тихі кроки, немов хтось дуже осторожно ходить босо або в тихолазах по підлозі. Шах-шах-шах — і тихо. Потім знов шах-шах-шах — і нема. Де се? Чи то над ним, чи під ним, чи обік? Щось немов мелькнуло в його голові: певно, гість якийсь ночує в гостиннім покою, що притикає до присінка, але думка безсильна була прослідити, чи се правда, чи ні. Шах-шах-шах — і тихо. Шу-шу-шу, гу-гу-гу... Якісь шепти, якийсь ледве чутний гомін. А потім десь глибоко під землею довге, протяжне, жалібне стогнання: о-о-ох! о-о-ох! о-о-ох! Знов тихо. Знов стогнання, потім глухий стук, немов хтось упав з поду на тік, але десь далеко-далеко. Потім знов шах-шах-шах. Знов тихо. Потім довгий різкий свист десь далеко-далеко. Фі-і-і-і! Чи то залізниця їде? Залізниця далеко, сюди не чути. Фі-і-і-і! Се було остатнє напівзамітне вражіння, котре опісля, по кількох днях, міг собі пригадати Гадина. При тім свисті, що тягнувся, як йому здавалось, страшенно довго, рівно, тонко, мов мідяний дріт — таке вражіння,

вражіння блискучого, прямого, безконечно довгого мідяного дроту, завішеного в повітрі, у нього лишилося після того свисту — він заснув зовсім і не чув уже нічого більше.

XI

На фільварку у Адася панувало велике оживлення. В кухні горить огонь, варять і смажать, слуги та служниці бігають то за дровами, то за водою, то до шпихліру, то до пивниці. В панських покоях світло, гамір. Там сидять гості, дожидаючи вечері. Повернувши з підвечірку у пані графині, вони, ще поки було видно, оглядали фільварок, заходили до лісу, любувалися з горбка заходячим сонцем, а тепер власне вернули до покоїв, курили сигара і пили вино. Розмова йшла сим разом зовсім на інші теми, ніж у пані графині. В товаристві були самі кавалери, та й ще одної компанії, люди молоді, котрих справи публічні в грунті речі обходили дуже мало і для котрих вони були тільки вигідними щаблями, по котрих доходиться до гонорів, впливів, протекцій, значіння. Тож тут, в своїм тіснім кружку, вони не потребували ставати на котурни і драпуватися в тоги людових трибунів, — тут кождий виявляв без ніякої женади свої властиві чуття і погляди. Розуміється, пан Калясантий був героєм розмови. Ще під час проходу він висипав перед товариством цілі міхи своєї мудрості о расах коней, о штуці продавання лісу на зруб, о тім, як треба обходитися з хлопами, щоби удержати їх в послусі і залежності, і тепер власне кінчив свої глаголання на сю тему.

— Бо, властиво, о що ходить? Цивілізація — се квітник. Мужики — се гній, добрий тілько на те, щоби його соками кормилися, на його плечах виростили пишні квітки — ми, репрезентанти цивілізації. Коли вони спротивляться сьому призначенню, захочуть і собі ж бути квітками — о, pardon*, тоді не тілько для нас не стане грунту, але весь край станеться пустинею.

— Вони се самі знають, Кайцю, — мовив пан Еміль. — У них і приповідка така є: коли кождий схоче паном бути, то хто буде свині пас?

Тадзьо тим часом у другім покої, взявши під руку Адася, ходив з ним геть і назад і розмовляв притишеним голосом.

— Адась, тобі чогось не стає? Ти чогось маркітний?

— Я? — напівздивованим, напівтривожним голосом відмовив Адась. — Ані мені сниться.

— Не крути! Передо мною не скриєшся. Я ціле пополуднє обсервую тебе. Ну, скажи, забракло монети? Не бійся, се людська річ. У мене знайдеш в тім пункті повне співчуття.

— Співчуття?..

Адась знов видивився на Тадзя, хотів сказати, що він не потребує грошей, але далі поміркував щось і, силуючися на спокійний тон, додав:

— Е, що там, дрібниця! Моментально хибло мені, ну, та я... Сьогодні їду з вами до Львова, то вже там якось... А властиво, знаєш, не мені, а мамі потрібно.

— Ну, а довг в касині?

— Чорт би їх побрав з касином! Заплачу, що маю робити.

— Ну, а кілько ж тобі треба? Знаєш, я тепер троха при грошах, що у мене не є звичайна річ. Та боюсь, що як будуть у мене, то швидко їх не стане, то міг би я на короткий час тобі вигодити.

— О, спасибі тобі! — горячо промовив Адась, стискаючи його руку. — Мені так двісті гульденів вистарчило б наразі вповні. А за тиждень або два — на коли тобі треба буде?

— Думаю, що не швидше, як за два тижні.

— От і гарно. За два тижні служу тобі.

Тадзьо виняв із портмонетки 200 гульденів десятками і дав Адасеві, по чім вернув до товариства. Адась тим часом вийшов до сіней, заглянув до кухні і крикнув, щоби квапилися з вечерею, потім обійшов подвір'я, де, крім одного львівського фіакра, стояла злагоджена до дороги його-таки бричка. Коні ще стояли в стайні і хрупали прив'ялу конюшину.

Адась вернув до своїх гостей. Вони починали нудитись. Пан Калясантий силувався забавляти їх, показуючи, як робиться вольти з картами, та оповідаючи різні картярські пригоди, але його оповідання не дуже займали товариство, Тадзьо насупившись ходив по покою, пан Альфонс сидів у фотелі і курив сигаро за сигаром, а пан Еміль оглядав Адасеві стрільби і пістолети.

Подали вкінці вечерю, і гумор молодих людей зараз піднявся о цілу октаву. Розмова оживилася, почались жарти і сміхи, навіть Адась повеселів, хоч щохвиля якось боязко позирав довкола, немов дожидаючи от-от якоїсь неприємної вісті. Після вечері внесли цілу батерію бутельок, і Адась, попросивши Тадзя, щоби на кілька хвиль заступив місце господаря, перепросив гостей, що на хвилечку вийде, бо має одно пильне діло. Гості навіть не дуже звернули увагу на його вихід.

П'ють паничі, забавляються. Шумить вино в головах, лунає їх голосний спів, і з кождою хвилею живіші, голосніші їх стають розмови. Дим від сигар синявими клубами стоїть під стелею, два лакеї Адасеві раз у раз відкорковують бутельки та наливають чарки.

— Як же ж ви тут жиєте, в тій пустині? — обзивається пан Калясантий до одного з лакеїв. — Від села далеко, служниці — якісь старі баби, невже так без молодих дівчат обходитеся?

— Радимо собі, як можемо, прошу ясневельможного пана, — відповів лакей, усміхаючись широкою усмішкою.

— Ну, як же собі радите? Ану, скажи!

— А що! Тут попри фільварок стежка в ліс — і на гриби, і на ягоди...

— Ага, а ви немов на рогачці стоїте і мито збираєте від молодих дівчат.

— Ясневельможний пан, як бачу, розуміють сю річ.

— Ха, ха, ха! — голосно регочеться пан Калясантий. — Ще я би, братку, не розумів! Го, го! Ну, але стій — ось порожній келішок. Налий собі вина і випий! Зараз!

Лакей не дав собі сього два рази казати.

— Ну, а панич ваш, пан Адась, — допитував пан Калясантий, — він любить так... за дівчатами?..

— Сього не знаю, прошу ясневельможного пана. Се не моя річ.

— Го, го, братку! Так мені не викрутишся. Не твоя річ? А як пан Адась каже: Мацьку — чи як тебе кличуть?

— Антін.

— Антоне, я хочу, щоби нині тота й тота дівчина до мене прийшла?

— У нас того нема, прошу ясневельможного пана. Не такий нарід.

— Он як! Недобрий нарід, кажеш? Не послухає?

— Ні.

— О, то кепсько. Але я тому не вірю, щоби пан Адась так-таки...

— Ну, Кайцю, — перервав сю індагацію Тадзьо, — досить того. Я заступаю місце господаря і не позволю, щоби поза його очима ти компрометував його перед його домашніми.

— Тадику! — зовсім уже підпилий, балакав пан Калясантий. — Що тут за компрометація? Людська річ! Адже ж я певний, що наш дорогий, коханий, почтивий Адась і тут, так само як у Львові, не жиє монахом, а оті його старі служниці ще побільшують моє підозріння. От тим-то я, яко старий практик, рад би знати, як він собі радить.

— Із сього тобі не буде ніякої користі, — флегматично сказав пан Альфонс.

— Хто знає! Я припускаю, що він і тепер пішов десь на якесь rendez-vous* з якою-небудь Дафною або Хлоєю.

— Се дуже може бути, — задумчиво сказав пан Альфонс. — А справді, резолютний хлопець. Нас лишив і навіть не сказав, куди і пощо йде!

— Отсе-то хвалю! — не то проговорив, не то прокричав пан Калясантий. — В таких справах треба бути резолютним. По-вояцьки або по-шляхетськи. Шах-мах, і діло готове! Випиймо тим часом Адасеве здоров'я! Niech żyje nam!*

Всі встали з місць, підняли чарки і півп'яними голосами проспівали: Niech żyje nam! Але спів їх на половині такту урвався. В сусіднім покої, в котрім була Адасева спальня, щось заворушилось, почувся якийсь шелест, якесь буркотання мов людини, розбудженої з глибокого сну, а потім гомін кроків і голосне стукання до дверей.

— А се що? — скрикнули нараз усі гості.

Стукання повторилося. Лакеї стояли зачудувані чи перелякані, і жаден з них не поворухнувся. Перший пан Еміль підбіг до дверей, до котрих з другого боку стукано. Двері були замкнені і ключ винятий.

— Де ключ від дверей? — запитав Еміль одного з лакеїв.

— Не знаю, прошу пана.

— Що значить: не знаю? Рушся, знайди, а не балакай дурниці!

Лакеї кинулися сюди-туди і принесли кілька ключів, з котрих один придався до тих дверей.

— От цікаво, хто там такий схований! — мовив пан Альфонс, від стола позираючи до дверей.

В отворених дверях спальні показалася висока стрункa стать сільської дівчини. Напівсонними, напівздивованими очима, очевидно ще не розуміючи гаразд, де се вона є, дівчина дивилася на паничів, що, побачивши її, всі збіглися і цікаво приглядались їй.

— Ге, ге, ге, — скрикнув весело пан Калясантий. — От яка німфа стереже тут Адасевих пенатів!

— От який монах наш шановний господар! — замітив з усміхом пан Еміль.

— Одно мусите, панове, признати, що смак у нього несогірший і що ся красавиця справді варта, щоб нею заопікуватися, — розсудливо промовив пан Альфонс.

Дівчина тим часом усе ще стояла на порозі спальні, мов без тями поводячи очима довкола і не мовлячи ані слова. Тадзьо обернувся до одного з лакеїв.

— Слухай, — запитав його півголосом, — ти знаєш сю дівчину?

— Знаю, прошу ясного пана.

— Хто вона?

— Та тут із села, Маланка зовеся. Служить...

— А, служниця! Ну, а панич із нею... теє-то?

— Ні, прошу ясного пана. Я її тут ніколи не видав.

— Ніколи не видав? А нині?

— І нині я не бачив, коли і як вона сюди ввійшла.

— Як то, ти не знав, що вона тут є?

— Ні, не знав.

— Ось що! А се що таке? Яким же способом вона сюди дісталася?

— Не знаю, прошу ясного пана.

Тадзьо підійшов до Маланки і взяв її за руку. Вона не супротивлялася, а тільки обернула на нього свої палкі чорні очі, в котрих видно було якесь безсильне напруження, немовби мозок її, убезвладнений чимось, надармо силувався розрушатись і дійти до ладу з тим, що його окружало.

— Слухай, дівчино, — мовив Тадзьо, — скажи нам, що ти тут робиш? Відки ти сюди дісталася?

Маланка все ще вдивлялася в панича. Та дотик його руки був немов першим товчком, що ввів мозок у нормальний рух. Вона почала приходити до себе, почала розуміти, де вона. Та се протвереження не було для неї приємне. Бачачи себе в панськім покої, при горючих лампах і серед купки тих цікавих напівп'яних панів, вона страшенно перелякалася. Вона зрозуміла, що проспала весь день до вечора, що запізнилася додому, та тільки одного не розуміла, як се сталося, що вона після обіду і склянки вина, котрими почастував її Адась, могла так твердо заснути, чого се голова у неї болить так страшенно і в роті чути такий поганий смак, і як се сталося, що замість Адася вона опинилася в товаристві оцих панів, а Адася десь зовсім нема.

— Ой господи! — скрикнула вона і вирвала свою руку з руки Тадзя. — Що ж се я наробила! Я вже давно мусила бути дома!

І вона зробила такий рух, немовби хотіла проміж панами пройти до дверей.

— Е, ні, серденько, так не можна, — крикнув Тадзьо. — Ти мусиш нам сказати, що ти тут робиш?

— Я? Я нічого... Я спала, — промовила Маланка.

— Спала, спала. Але відки ти тут узялася? Як ти ввійшла, що тебе ніхто з слуг не бачив?

— Я з паничем... Я прецінь не сама...

— А, так ти з паничем! — скрикнув пан Калясантий. — Він тебе сам запровадив чи ти добровільно прийшла?

Маланка видивилася на нього.

— Ну, скажи, ти його дуже любиш, га? Чи ти тільки так до нього прийшла, в гостину?

— Ти часто так приходиш сюди?

— Ну, а як панича нема, то, може би, ти і з нами погостилася? Така гарна дівчина, нам буде дуже приємно.

— Ну, Маланю, справді! — промовив Тадзьо. — Поки твій панич прийде, сядь собі ось тут з нами, напийся вина! Гей, ти, хло, подай сюди келішки з вином!

— Нам усім! Нам усім! — крикнув пан Калясантий. — Усі вип'ємо на здоров'я гарної Малані, — чи ти справді так називаєшся, га? Гарне ім'я!

— Ну, Маланю, на, не бійся нас! — приговорював пан Еміль, подаючи їй келішок з вином. — Панич зараз прийде, а ми його гості. Ну, чого ж ти так стоїш? На, бери і пий!

— Пустіть мене! — скрикнула нараз Маланка і прожогом кинулася наперед, відсуваючи своїми крепкими руками набік влазливих паничів. Пан Еміль похитнувся і розлив вино на підлогу, а на пана Калясантого наскочила Маланка так сильно, що він відскочив аж до стіни і вилив на себе все вино не тільки з келішка, але і з бутельки, котру держав у лівій руці.

— Ах ти, худобо неотесана! — скрикнув він, із сентиментально слізливого тону відразу впадаючи в грубіянський. — А ти що робиш? Ми до тебе делікатно, а ти тручаєшся? Що ти собі думаєш, що ти на толоці зі своїми парубками?

І він, не думаючи довго, замахнувся і вдарив її в лице. Маланка, котру в її розгоні зупинили лакеї, зойкнула тихо і рванулася оп'ять, щоби вибігти з покою.

— Держіть її! — кричав розлючений пан Калясантий. — Вона, мабуть, злодійка, покрала щось з панського покою.

— Сам ти злодій! — уся облившися полум'ям, відповіла йому Маланка. — Пустіть мене! Чого ви хочете? Господи! Додай мені сили!

І вона, добуваючи всіх сил, пхнула одного з лакеїв до стіни так міцно, що той покотився на підлогу, а сама кинулася до дверей, волочачи за собою другого. Та пан Калясантий, Тадзьо і Еміль заскочили їй дорогу.

— Ні, стій! Тепер не втечеш, — мовив до неї лагідно, але рішучо Тадзьо. — Ми не можемо тебе пустити, поки панич не прийде. Слуги говорять, що не бачили, як ти сюди входила, а панича бачили. Значить, се не може бути правда, щоб ти з паничем увійшла.

— Пустіть мене! Пустіть мене! — з слізьми в очах, важко дишучи, благала Маланка.

В тій хвилі лакей, що був упав на підлогу, зірвавшися, прискочив до неї і з злості вдарив її кулаком у карк.

— Ти, негіднице! — скрикнув він. — Ти ще тут будеш шарпатися? Чекай, ми тебе зв'яжемо і жандармам віддамо. Вони з тобою інакшу справу зроблять. Будеш ти не тої співати.

Ся погроза була для Маланки мов удар обуха в тім'я. Вона змалку страшенно боялася жандармів і дотепер не могла ніколи на них глядіти без страху. Тож, почувши, що її хочуть віддати жандармам, вона відразу пригадала собі всі ті страхіття, які їй розповідано про жандармів. Їй мигнули в уяві кайдани, ланцюги, карабіни з насадженими багнетами: а

ось її, оковану, ведуть селом, усі біжать на ню дивитися, всі з неї глузують, матері показують її дітям, а діти шепчуть, говорять, а далі кричать, верещать за нею: злодійка, злодійка! І вона зовсім стратила застанову, пам'ять, розвагу. Дикий страх довів її майже до безумства. Вона почала кидатись, шарпатись, рватися, у одно повторяючи:

— Пустіть мене! Пустіть мене! Я не злодійка!

Почалася коротка, та шалена боротьба. П'ять мужчин (бо пан Альфонс мовчки, з філософічним супокоєм придивлявся тій сцені) кілька мінут моцувалися з одною дівчиною. Вона вдарила одного лакея в лице так, що йому бризнула кров з носа, потім штовхнула в груди лицарського пана Калясантого, відірвала Тадзеві рукав від сурдута, а пана Еміля копнула ногою так сильно, що той з зойком повалився на крісло. Та вкінці удалось її перемогти. Один лакей ухопив її за праву руку і закрутив їй на хребет так сильно, що аж кість хруснула, і Маланка з голосним окриком упала на коліна.

— Ти, гадюко! Ти, безпутнице! — люто кричав пан Калясантий, хапаючи її за коси і пригинаючи її голову вниз. — Чекай лишень, ми тобі покажемо, як з нами боротися! Гей, хлопці, в'яжіть їй руки!

Лакеї моментально скрутили їй руки на плечах.

— Ведіть її сюди! — командував далі проповідник шляхетського демократизму, показуючи двері спальні. Лакеї пхнули Маланку до спальні, в котрій було темно і тільки з сусіднього покою доходив туди скісний стовп світла.

— Обшукайте її, чи чого не вкрала, — командував він дальше і, засвітивши в спальні свічку, примкнув двері від покою. По хвилі розлягся зі спальні голосний крик Маланки — такий голосний та розпучливий, що прочі панове в покої аж здригнулися.

— Кайцю, не роби дурниць! — скрикнув, не рушаючися з місця, пан Альфонс.

— Ну, що ви скажете про таку відьму? — гнівно говорив Тадзьо, оглядаючи свій розфалатаний рукав. — Адже її справді варто провчити.

Пан Еміль усе ще сидів на фотелі, держачися обома руками за живіт і загризаючи губи з болю.

— Ох! Та я б її роздер! Я б її... Адже се звір якийсь, не дівка!

В спальні крик утих, тільки чути було глухе шептання, тихі прокляття пана Калясантого та важке сапання Маланки. Паничі в покої замовкли і прислухувалися, їх лютість помалу втишувалася, верталася холодніша розвага, і в серці у кождого робилося якось несмачно, а далі чимраз більше бридко і погано. Усі почули, що на їх очах, при їх помочі і співуділі сталося ось тут щось таке дике та несуразне, таке погане та огидне, що може важкою плямою впасти на ціле їх життя, одним замахом розбити всі їх плани і надії, що вони, перед хвилею ще весела і безжурна компанія, оце нежданo-негадано перебули одну з рішучих, фатальних і страшних хвиль свого життя. І як се сталося? З чого се пішло? Пощо, для чого се так вийшло? Фатальна хвиля була така коротка, така незвичайна, ні з чим не зв'язана, нічим не мотивована, що розум не вмів у першій хвилі впоратись з її вражіннями, не вмів дійти до якого-небудь ладу. Всі вони сиділи понурі і пригноблені, навіть пан Альфонс стратив свій філософічний спокій і, кинувши в кут недопалене сигаро, крикнув голосно, обернений до дверей спальні:

— Кайцю! Скажу тобі рішучо, що ти крайня худобина!

В тій хвилі з лускотом отворилися двері покою, що вели з передпокою, і в них показалася постать старого сивоголового мужика, без капелюха, з розвіяним довгим волоссям, босого, в короткім суконнім

лейбику. Лице його було образом тривоги і перестраху. Се був старий Деменюк.

— Моя дитина! Моя дочка! Де моя дочка? — скрикнув він, впадаючи до покою. — Де вона? Я чув її крик — ще он там, за городом бувши, я чув, як вона кричала: "Татку! Татку! Рятуйте!" Скажіть, панове, де вона? Де ви її поділи?

В тій хвилі зі спальні роздалося страшенне, проймаюче стогнання, мов чоловіка, що конає у страшних муках, а при тім має щільно затканий рот і не може кричати. Деменюк, мов ранений звір, кинувся туди, отворив двері і, бачачи, що там діється, заревів мов скажений, так що паничам здавалося, немов увесь фільварок захитався в своїх основах від сього нелюдського крику.

Потім голосний стук, немовби хто кинув міх жита з поду на землю, і глухий зойк пана Калясантого — потім довга, довга тиша, переривана тільки якимсь шелестом, якимсь шептом та важким хлипанням. Паничі сиділи мовчки на своїх місцях, тільки пан Альфонс неспостережено на пальцях вийшов на подвір'я і велів чим швидше запрягати коні. Потім отворилися двері спальні і вийшов старий Деменюк, піддержуючи Маланку. Вона була смертельно бліда, її прекрасна голова безсильно звисала на батькове рам'я, а руки обіймали батькову шию. Не кажучи ані слова, обоє вийшли геть з покою, а за хвилю були за обрубом фільварку, мов дві безтілесні тіні потонули в сумерці тихої, теплої літньої ночі. Ще пару мінут пройшло, і гості, не дочекавшися Адася, посідали на фіакра і на Адасеву бричку і веліли візникам їхати якмога швидко.

В покої, де недавно перед тим відбувалися всі оті потрясаючі сцени, ще світилося, лакеї мовчки робили порядок після недавньої сутолоки, коли нараз мовчки ввійшов до покою Адась. Він був задиханий, мокрий від роси і також блідий як стіна. Та лакеї сього не завважали, бо й самі були збентежені і тремтіли на саму думку про те, до якого діла були помічниками.

— Що тут сталося? — запитав Адась, озираючись довкола.

— Ні... нічого.... про... прошу ясно... ного пана, — пробулькотів один лакей.

— Вони поїхали?

— Так.

— Чому на мене не чекали? Що се значиться? Відки тут такий непорядок? Ай!

Адась скрикнув се остатнє слово, немовби нараз наступив на остре скло і воно вбилось йому глибоко в босу ногу.

А причиною сього викрику було те, що він побачив свою спальню отворену, ліжко збентежене, свічку засвічену, крісло перевернене.

— Що тут сталося? Хлопці, говоріть зараз! Що тут було?

— Та... та... та нічого... Що ж би... мало...

Адась прискочив до одного з них мов у нападі скаженої лютості, вхопив його за груди і, потрясши ним, безсильним зо страху, мов горсткою, крикнув йому над ухом.

— Мерзенний! Зараз мені скажи, що тут було, а ні, то смерть твоя!

Лакей, увесь тремтячи і ледве видушуючи з горла слово по слові, оповів коротко, що сталося. Оповідання се неначе сокирою підтяло Адася.

— Ідіть спати! — сказав він лакеям, а сам по їх відході замкнув за ними двері. Потім сів при столі на фотелі, де ще недавно сидів пан Альфонс. Сів і впер очі в світло лампи, прислонене рожевим абажуром. Тонучи поглядом у тій світло-рожевій плямі, він сидів без думки, без руху, але й без сну, аж поки пляма не почала бліднути-бліднути, поки літне сонце золотим колесом не викотилося з пурпурової мряки і не зазирнуло крізь вікно до його покою.

XII

Та ми ще вернемось до тайн і чарів тої ночі.

Розлившися безбережним морем понад землею і позапалювавши на небі незлічимі свічечки на те тільки, щоби тим виразніше показати, яка вона темна, та глибока, та густа, ніч пустилась на чари. Дмухнула по лугах і порічинах і покрила їх густими сивими туманами пари, що стояли недвижно, мов незлічимі полки, готові в далекий похід. Широчезною долонею погладила по ланах і полях, і колосисті лани жита і пшениці, похилившися з легким шелестом під тою долонею, потім піднеслися вгору, випростувалися і стали тихо, недвижно, насторожившись, немов заперли в собі дух і слухають, що далі буде. Потім та стара чарівниця виняла з мішечка жменю золотого піску і кинула його в простір: розсипалися золоті зернятка і почали літати довкола, осторожно, звільна пробираючись крізь густі тіні та стовпи мряки, крутячись над млаковинами, підносячись угору, то знов зупиняючись на хвильку на однім місці; се палахкотіли часті на юрських багновинах блудні огники. Деякі з них, гуляючи понад сіножатями, забігали аж у панський сад, що густою темною масою бовванів на склоні, — та тільки сміліші зважувались вверчуватися глибше в ту темну гущавину на те тільки, щоби по кількох хвилях у ній згаснути. Та ніч сим не вдовольнилася. Вона почала з великого мішка пригорщами брати грубий кришталевий горох і розсипати його по землі. Тихо-тихо падав той горох на трави, на листки, на квітки, чіпляючись острих їх кінчиків, сточуючись у глибину їх барвистих чашечок, роздроблюючись на дрібнесенькі перли на шовкових

волосочках, що встелювали листя деяких ростин, тут і там важко, чутно спадаючи з високого дерева вниз і вдаряючись о широку плахту лопуха.

Висипавши весь запас гороху-роси, стара чарівниця стрепенулася, — і по всій природі пройшла тиха дрож. Понесло холодом — ніжним та таким проймаючим, що, здається, й старі дуби та липи почули його і стрепенули своїми коронами так, що з них тисячі перед посипалися вниз. Замовкли соловії в гущавинах, вітер притаївся, так що чути було тихе капання роси, немов із соток очей мірно та ненастанно капали незримі сльози. Десь-не-десь пролетів чорний жук, бринячи протяжно та меланхолійно, мов далекий відгомін якоїсь журливої думки. І здавалось, що вся природа стишилась, замерла на момент в якімсь німім ожиданні.

А! Ось воно! Тихо-тихо скрипнула фіртка, що вела з двора до саду, і, осторожно ступаючи, якась поява шмигнула крізь неї і, мов в'юн у болоті, моментально потонула в темряві, що заповнювала сад. Потонула і немов зовсім пропала, розвіялась без шелесту, без сліду, так що садівник, котрий у своїй будці прокинувся було при скрипі фіртки, надаремно напружив слух, щоб почути бодай найменший шелест у саду. Він ждав добру хвилю, але, не чуючи нічого і чуючи надто хропіння пса, що спав тут же обік будки, заснув і собі ж. Тільки після яких десяти мінут темна поява, причаєна в пітьмі о яких десять кроків від будки, тихенько поповзла далі, мов гадюка, пробираючись крізь корчі і високі лопухи. Виповзши з саду, чорна поява випрямилася, відітхнула, стрепенулася, щоб стрясти з себе грубі краплі роси, що понависали у неї на волоссі, на лиці, на руках і на одежі, і бігцем пустилася далі, стежкою поперек сіножаті. Одним духом перебігла аж до містка, перекиненого через торецьку річку, та тут зупинилася, виняла з-під поли свого вбрання якийсь звиток чорного шмаття, напомацки найшла коло містка здоровий камінь, вложила його в середину того звитка і, міцно скрутивши звиток, замахнулася, щоби кинути його в воду. Та ні! Вона, мабуть, пригадала собі, що коло моста вода мілка, і, подумавши хвильку, пустилася бігти вниз попри річку, бродячи по пояс у високій, мокрій траві. Пробігши так зо двісті кроків аж до місця, де річка закручувалася і творила глибоку, корчами оброслу калабаню, нічна поява швидко вкинула там свій

пакунок і щодуху побігла далі. Бігла якийсь час долі річкою, потім перескочила її в вузькому місці і скрутила під гору, до фільварку, на ниву, засаджену картоплею. Якийсь час вона бігла бороздою, потім зупинилася, присіла, слухала. Що се таке? Серед ниви немов щось ворушиться? Чи то дикий кабан картоплю риє? Та ні, дикий кабан був би чорний, а се біле. Нічна поява почала тихо, помалу сунутись далі. Друга, біла поява випростувалась на хвильку — се була жінка, селянка, з мотикою в руці.

— Бестія! — буркнула чорна поява. — Ось де зайшла картоплю красти.

Та чорна поява не кинулась на злодійку, не гукала, не полохала її, але тихесенько, хильцем, майже повзком пробиралася далі, раз у раз тривожно озираючись. Ось біла поява оп'ять схилилася — чути її сапання і удари мотики о суху землю — ось пронеслось її глибоке зітхання — якісь слова, чи то молитва, чи прокляття — та нараз що се? З недалекого гостинця донеслись нові голоси. Дуднять поспішні кроки по твердо втоптаній стежці, чути важке, розриваюче душу ридання, а далі слова:

— Таточку! Таточку! Пустіть мене! Я не хочу жити! Я собі смерть заподію!

Се тонкий дівочий голос говорить. А в відповідь йому старечий, розбитий голос:

— Дитино моя! Бог з тобою! Що ти говориш? Здайся на бога! Він бачив твою кривду, він її помстить.

Чорна поява мов прикипіла до місця, слухала не ворухнувшись, слухала довго ще, хоч ридаюча дівчина і її старий батько були вже далеко. І жінка, що крала картоплю, також чапіла скулившись, поки вони пройшли. Та не було їй сьогодні щастя. Ледве пройшли ті двоє, коли се заскрипіла брама в фільварку, роздався тупіт кінських копит, а по хвилі

дві брички заторохтіли гостинцем. Жінка оп'ять схилилася вниз, прилягла в борозду, та чорна поява, чуючи той туркіт, випрямилася і, невважаючи на свою дотеперішню осторожність, пустилась бігти в напрямі до гостинця, замахала руками і скрикнула щосили:

— Гей, гей!

— Ой, господи! Пропала я! — скрикнула в тій хвилі жінка, що крала картоплю, і, покинувши мішок і мотику пустилася втікати долі нивою. Та крик чорної появи не зупинив тих, що їхали гостинцем. Брички поторохтіли до Торок, а коли жінка по якійсь хвилі обернулася, чи чорна поява біжить за нею, не бачила вже нікого на полі. Вся тремтячи зо страху і стужі — вона була в одній сорочці і вся промочена росою, — вона стояла ще якийсь час на місці мов остовпіла, ловлячи ухом далекий туркіт бричок по селі, ще дальше гавкання собаки і ті неясні шелести літньої ночі, що видає сонна природа. Ось туркіт на хвилю затих, а замість нього роздався голосний протяглий свист:

— Фіііі! Фі-фі-фіііі!

Тихо. Потім знов затуркотіли брички, та вже щораз тихіше, дальше, невиразніше, поки туркіт їх не зіллявся з тими неясними шелестами літньої ночі, що видає сонна природа. Тоді жінка важко зітхнула, перехрестилася і звільна, осторожно почала повзти назад на те місце, де покинула свій мішок з картоплею і мотику. Чорна поява не забрала нічого, все лежало на своїм місці. Та жінка вже не всмілювалася копати. Вона поспішно вхопила мішок, завдала його собі на плечі, взяла мотику і оп'ять поповзла як могла швидше, долі нивою, аж до самого її кінця. Дійшовши до кінця, вона, не входячи на сіножать, півперек загонів, засаджених картоплею, дійшла аж до гостинця і, тривожно озираючись та важко дишучи під вагою мішка, поспішала до села. Дійшовши до кінця села, вона оп'ять зійшла з гостинця, щоб не йти серединою села, де її могла побачити селова варта. Вона з трудом перелізла через рів і попід паркан, що обгороджував обійстя коваля Гердера, стежкою поповзла на загумінки. Зупинилася на хвилю, а далі заглянула крізь шпару в паркані.

У Гердера ще світилося, чути було якийсь гомін. Та ось пси загавкали, і жінка з картоплями не дожидала, поки вони вибіжать на стежку, але щодуху поповзла далі, хрестячись та шепчучи отченаш.

Ось вона зупинилася і скрутила вбік, на вузеньку стежечку, що вела до перелазу: ось, стогнучи, почала перелізати через перелаз, не скидаючи мішка з плечей, коли се разом по тій же стежці, тільки з противного боку, надбігла якась друга постать, задихана, перелякана, мов якимись незримими страховищами гнана, і прожогом кинулась до того самого перелазу так нагло, що вдарилась о мішок з бараболями, що був на плечах у жінки.

— Йой, а се що? — скрикнула перелякана постать, зупиняючись.

— Господи! А се що? — в тій самій хвилі скрикнула жінка і пустила мішок, котрий так і гепнувся під ноги переляканій постаті.

— Се ти, Марто? — мовила перелякана постать.

— Ой, господи! Та це Цвях! — скрикнула жінка. — Що з тобою? Де був?

— Се відки бульба? — запитав Цвях, не відповідаючи на її питання, а беручи мішок собі на плечі.

— Коло фільварку накопала. Що було діяти? Чень же з голоду не будемо мерти. Але говори, куди тебе носить? Адже казали, що тебе війт до арешту замкнув.

— Та замкнув, дводушник, щоб йому мову замкнуло. Набили мене в коршмі, ще й до арешту замкнули вдодатку. Ну, та що мені їх арешт! Я виважив одну дошку в підлозі і виліз. Але то байка. То пусте. А от що я тепер бачив — ой господи, жінко! Що я тепер бачив!..

Він уже переліз був через перелаз. Згадавши про те, що він бачив перед хвилею, він увесь затремтів, скулився і притулився до жінки, мов перепуджена дитина. Голос його, перед хвилею мало що не крикливий, тепер знизився до ледве чутного шепту.

— Ну, що ти таке бачив? Чого трясешся?

— Ой жінко! Страшно подумати! Ходім до хати, я тут не можу...

— Та що таке? Говори-бо!

— Ні; ні, ні! Ходім до хати. Знаєш, я був у дворі...

— Все тебе чогось до двора носить! Ей, чоловіче, чоловіче! Напитаєш ти собі знов якоїсь біди в тім дворі!..

— Та ні, ти лишень послухай! Адже я таке бачив!.. Господи, та ти би на місці вмерла, якби ти таке побачила. Ще досі дрож по мні проходить, коли про се погадаю. Ходім, ходім до хати! Живо, щоби нас тут хто не побачив!

І Цвях шугнув передом, а за ним поспішала його жінка, раз у раз хрестячнся та шепчучи молитву.

Хата Цвяхів стояла на кінці довгого і вузького, як кишка, городу, в котрім були всього чотири широкі грядки. Хата була старенька, під соломою, занедбана і давно небілена. Перед нею від гостинця стояли дві головаті та дупленаті верби, що служили заразом за стовпи, до котрих прикріплені були ворота. В хаті не світилося. Діти спали. Цвях і Цвяшиха посідали на приспі.

— Ну, говори, що там таке ти бачив? — запитала Марта.

Цвях нахилився до неї, обняв її голову лівою рукою, прихилив до себе і почав щось швидко, задихаючись та путаючись, шептати.

— Ой господи! Та не може бути! Ой, мати божа! — скрикувала Марта час від часу, слухаючи його оповідання. — Бійся бога, чоловіче! Се не може бути! Ти п'яний! Тобі приснилося!

— Щоб мене свята земля не носила, коли хоч отіцечко брешу! — клявся Цвях.

— І ти бачив усе? На власні очі?

— Кажу ж тобі, що бачив!

— Господи, господи! Що ж се таке? Що з того буде?

— Або я знаю!

Марта заломала руки, глянувши на нього.

— А я знаю! Ой, знаю, чоловіче, що буде! Все на тебе звалять! Всьому ти будеш винен! За все ти відповідатимеш!

— Що? Я? — скрикнув Цвях мов ужалений. — Ну, що ти говориш? Як же се може бути, коли я нічого не винен?

— А от побачиш! Згадаєш моє слово! Ой господи! Що ж мені тоді робитоньки!

— Але, жінко! Чого ти журишся, коли се не може бути. Адже я бачив...

— Воліли б тобі очі повилазити, щоб ти й світа божого не бачив, от що! — скрикнула жінка. — Волів ти каменем сидіти в тім арешті, де тебе посадили! Та гов! Тебе бачив хто, як ти тікав із арешту?

— Та хто мав мене бачити? Якби побачили, то гадаєш, що були б мене пустили?

— А ти міг би вернути там назад так, щоб також ніхто не побачив?

— Чому ні? Можу.

— Ну, то знаєш що? Я тобі раджу і прошу тебе, милим богом тебе заклинаю: іди заразісінько там і влізь до арешту, лязь і спи аж до самого рана. А рано я прийду до тебе, принесу тобі їсти, то щоб я тебе застала ще сплячого, розумієш?

Цвях подумав хвильку, а далі, зірвавшися з місця, сказав поспішно:

— Розумію! Добре ти мені радиш. Добраніч!

І, не кажучи нічого більше, він скулився вдвоє і побіг огородом оп'ять туди, відки перед хвилею прийшов. А жінка, посидівши ще хвилю на приспі і прошептавши молитву, пішла до хати і, не передягаючись, у мокрій сорочці лягла спати на дошках, застелених клаптем соломи і грубою веретою. Та вона довго не могла заснути, оберталася з боку на бік, раз у раз січучи зубами, важко зітхаючи та шепчучи молитви.

А стара чарівниця-ніч бачила все те, чула все те, бачила й чула ще далеко більше. Не новина їй людські злочини, людські терпіння, людська тривога, та проте вона любить такі сцени, розсипає всі свої багаті чари, щоб додати таким сценам якнайбільше дикої поезії, проймаючого жаху. Вона любить дразнити людей, підбуджувати їх фантазію і заповнювати її тисячними уроєними страхіттями, більшими і страшнішими від дійсної дійсності. Вона, як добрий режисер, дбає не тільки про зміст штуки, але

також про декорації і костюми. І поки отут, в тім тихім темнім куточку землі, мовчазливі, перелякані, напівсвідомі актори відграють страшну кроваву драму і роблять усе що треба, щоб її зав'язкою підготовити незвісну їм розв'язку, чарівниця-ніч тисячами таємних очей слідить за кождим їх кроком, зазирає їм у очі, в руки, в пазуху, в саму глибину душі, шепче їм до уха таємничі шепти, незрозумілі а такі страшні, що їх кров від них ледом стинається, воля чується немічною, вся душа, мов тростина від вітру, хилиться за подувом таємного фаталізму. Пітьма довкола. Свічка меркоче, мов догасаюче життя. Глибокі стогнання проносяться мов десь із-під землі і потрясають не тільки душею людською, але, здається, й основами всеї природи. Гарячково бігають актори кровавої драми, нишпорять за чимось, носять щось, шепчуть щось, обдумують щось, міркують, радяться, а все без зв'язку, без плану, мов у помішанні, мов під обухом. А коли зирнуть нараз поза себе, в той бік, де би їм зовсім не треба глядіти, то бачать притулене до темного вікна бліде, перелякане, знайоме, огидне лице несподіваного, непожаданого свідка. Мертва хвиля мертвого перестраху. Тихі шепти. Ще один позирк — страшенного лиця нема при вікні. Надвір! Нема нікого, не чути нічого! Се був привид, була мара, був жарт, страшливий жарт старої чарівниці-ночі.

— Гі, гі, гі! Гу-у-у! — роздається нараз проразливий регіт тут же, над їх ухами. їх серця завмирають, кров збігається до серця, тіло холоне. Та по хвилі груди підносяться звільна, вертає притомність і застанова. Се сова, що має гніздо в дуплі старої липи. Се новий жарт старої чарівниці-ночі.

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс, там тріс! Туррр! Ці, ці, ці, ці, куіть!

Се соловейко щебече-промовляє на вишеньці, під самим вікном комнати, з котрої від часу до часу доходить до нього глухе стогнання та харчання. Дрібна пташина не розуміє, що значать ті дикі тони, щебече-заливається, величає чудову літню ніч, і меркотячі зорі, і пахучі липи, і дрімаючі рожеві та білі квіти, і оті легенькі хмарки, що залетіли далеко-далеко на схід і там уже починають наливатися ледве замітним

зеленкувато-пурпуровим відтінком, першим признаком неблизького ще сходу сонця. Від сеї хвилі всі чари ночі безсильні; сон найсильніше притулює до своїх грудей землю і її грішних та бідних дітей, наводить бодай хвилевий супокій на їх душу, поки ранок розбудить їх до нового життя, до нових турбот, до нової праці і нового страждання.

ЧАСТЬ ДРУГА

I

Велично сходило сонце над торецькою рівниною. Була якась така тиша, така врочиста повага на землі і в повітрі, щось таке невидиме, невловиме та чутке і могуче тремтіло в природі, мов німа тривога перед приходом грізного судді. Чулося щось мов глибоке, насилу здавлюване зітхання; тривога сірою мрякою повзла низом-низом, захапувала щораз більше простору, холодом віяла супроти пречистого, безхмарного неба, немов силкувалась і там здобути собі місце. А сонце звільна, велично і супокійно виринало в своїм маєстаті. Правда, перед ним розливалось пурпурове море, кроваве озеро; воно невдержимо котилося зі сходу чимраз вище, залило півнеба і виявляло тривожній, безсильній, грішній землі почервоніле від гніву лице грізного месника. Та ось східний край того кровавого сяйва почав наливатися золотом, жевріти розпаленою платиною, немов якесь величезне горнило. І нараз із сього горнила виринуло осліпляюче-ярке, грізне, нестерпиме для людського ока сонячне лице. Швидко і мітко воно зирнуло на землю. Для нього не було на ній тайни, воно знало її наскрізь, віддавна, — адже вона кість від кості і тіло від тіла його; воно знало її наскрізь ще відтоді, коли вона, підхоплена безумним світовим вируванням, ще ледве згустівши з космічних газів, розжарена, відірвалася від його величного тіла і, мов молоде нерозумне ягнятко, брикаючи та вируючи, покотилася в темний і холодний простір, щоби якусь хвилину — кількасот мільйонів літ — пожити на волі, віддільно від своєї могучої матері, хоч і в тісній залежності від неї.

Від тої хвилі минув спорий шмат часу; тодішня невинна бриклива овечка вспіла вже значно охолоти та підтоптатися, розвела собі чимало всякого "дробу", що нишпорить по ній, чогось шукає, щось собі думає, до чогось квапиться, б'ється та товчеться між собою, родиться і гине, мов рясні бульки на воді в дощову днину. Велично і маєстатично дивиться сонце на сю дивовижу, котру воно ж і помогло виплодити. Воно любить її, інтересується нею, як дитина забавкою, і приглядається тим день в день новим і вічно старим перемінам з таким зацікавленням, як ми часом змінам дивоглядних фігур у калейдоскопі.

Але нині сонце вставало в недобрім гуморі. Воно чуло, що щось недобре скоїлось на землі, і скоро тільки раз зирнуло на землю, на торецький двір, у вікно офіцини, то в тій же хвилі мало охоту відвернутися і з докором люблячої та строгої матері буркнуло до дочки-землі:

— Ага! Ти вже знов!

Земля мовчала понуро, силкуючись покрити своє лице холодною паморокою, але се їй не вдавалося. Сонце, побачивши її змагання, наморщило променясті брови і крикнуло:

— Гей, мої золоті промені! Далі наперед! Січіть отсю мглу! Коліть її! Прошибайте наскрізь! Не дайте їй своїм серпанком заслонювати правду! Не дайте їй допомагати до захования злого діла! Все виясняйте, все виводіть на світ божий! Нехай недармо люди звуть мене праведним сонцем! Хочу бути праведним і не дати неправді з укриття панувати над світом!

І вже холодна мряка почала рватися, шматкуватися на лиці землі, мов старий пошарпаний серпанок. Глибоке зітхання встиду і болю підняло грудь землі, затремтіло в цілій природі, стрепенуло всякою живою душею. Потягло чимсь прикрим, душним, мов запах теплої крові. На сонних налягли важкі змори, діти заплакали в колисках, а хто

прокинувся, той з тривогою озирався довкола, не знаючи, що сталося на світі, далі хрестився і шептав:

— Дух святий при нас і при хаті!

В торецькім дворі всі ще спали. Хоч починався робочий день, та тут ніхто не спішився ні до якої роботи. Навіть пахтяр, прокинувшися на хвилину і підвівши голову, хоч бачив, що сонце сходить, в знесиллі опустив оп'ять голову на тверду, сіном напхану подушку і в одній хвилі заснув, мов камінь у воді потонув. Пастух спав також мов забитий; не його діло було самому будитися; він знав і привик уже до того, що його господар-пахтяр мусить уперед сам збудитися і подоїти корів, а тоді, певно, і його збудить, а для нього кожда проспана хвилина була дорожчою золота. А дворакам нікуди було спішитися, вони могли спати, доки їх пані не закликала.

Та проте важка душна атмосфера, що засіла над торецьким двором сього рана, швидко уділилася й людям. Насамперед захопила звірів. Пес садівника, що спав коло буди, нараз зачав жалібно вити. Голос його мов тупим заржавілим ножем різав сонну, поранкову тишину, просвердлював слух тих, що спали в дворі по різних закамарках, і всюди будив якесь прочуття лиха. Садівник, почувши те виття, зірвався на рівні ноги і, вихиливши голову з буди, закликав пса:

— Цу, цу, Босий! На ту, на!

Пес сумно якось зирнув на свого хазяїна і, знов піднявши морду догори, обернений до офіцини, завив з цілого могучого горла, та так страшно, що садівника щось аж за серце стисло. Він піднявся зі свого леговища і вийшов зовсім з буди.

— Цу, цу, Босий! — промовляв він до пса. — А тобі що такого? Чого ти виєш?

Розумний звір підбіг до свого господаря і почав лащитися до нього. Він замовк, але кілька разів поглянув на двірську офіцину, шерсть на його хребті починала їжитися, і він, видимо, силувався, щоб оп'ять не розняти морди і не завити з цілої переляканої душі.

— Диво якесь! Що йому таке? — воркотів сам до себе садівник. — Чи не сталося тут що-небудь нечисте, борони господи!

І він, вийшовши на стежку, почав роззиратися по саду, та, не бачачи нічого незвичайного і продрогши від раннього холоду та рясної роси, закликав пса з собою і подався оп'ять до своєї буди.

— Ну, ну, Босий! — мовив він до пса, гладячи його по голові та стараючись успокоїти його, — не бійся нічого! Лежи тихо, не полохай людей зі сну!

Босий глядів своїми вірними очима хазяїнові в лице, немов старався порозуміти його бесіду. А бачачи, що хазяїн його лізе під мішок, що служив йому за покривало, і лягає ще спати, він і собі ж, найшовши вигідне місце в кутику на соломі, звинувся в каблук і, обкрутившися так зо два рази, ляг, положивши голову на задніх лабах, і заснув.

Та спокій уже не вернувся в двір. Правда, соловії сьогодні не тьохкали до схід сонця, тільки воробці в листі дерев цвіркали та пищали, мов на дощ. Та ось корови в стайні почали непокоїтись: їх здивувало те, що їх хазяїн так довго не приходить доїти їх; вони знали, що ось тут, за стінкою стайні, лежить купа прив'ялої, вчора накошеної конюшини, котру приготовлено для них до припусту; запах її долітав до них крізь проруб у стіні, вони витягали голови в той бік, а далі одна з них заричала звільна, протяжно, тужливо. Бачачи, що на сей голос ніхто не входить до стайні, вона заричала удруге, а за нею підняли голос і другі. Понісся той голос по подвір'ї, розбудив у кухні Гапку, а в крайнім покоїку пахтяра, котрий відразу зірвався на рівні ноги, зирнув на сонце, що власне почало

золотити вікно його цюпки, і, воркотячи щось спросоння, принявся термосити пастуха, кричачи йому над вухом:

— Ну, вставай, лежню! Вставай! Корови ричать, а ти вилежуєшся!

І Гапка в кухні пробудилася від сього рику. Вона протерла очі, шепнула "Jezus, Marja", а підвівши голову і бачачи, що вже "день як бик", проворкотіла:

— А щоб вас витерло, лежибоки прокляті! Бідна худібка ричить на припоні, а вони вилежуються якоїсь сатани! І де той непочесний пахтяр, щоб єму світа божого не видіти!

І, знявшися з постелі, вона налила собі води в миску, почала митися, а опісля, чешучись, завела на весь голос:

Usłyszałam śliczny głos,

Jak Maryja woła nas:

"Pójdźcie do mnie, moje dzieci,

Wzywam was, ach, wzywam was!"*

І в стайні почалося життя. На підрі над стайнею, на купі соломи прокинувся Гадина. Відки він тут узявся, заснувши вчора в комірці обік кухні? Се діло лишилось невиясненим, хоча до вияснення загадки могло причинитись те, що недалеко від Гадини, вся зарита в соломі, лежала Параска, котра сеї ночі не спала коло пані. До тайн минувшої ночі належало й те, як вони найшлись обоє і яким способом дістались на підрю. Прокинувшись від рику корови. Гадина протер очі, сів і хвильку пригадував, де він і що з ним діється. Крізь діри в дасі зазирало до нього денне світло; воно швидко протверезило Гадину і вияснило йому його положення. Він схопився на ноги, оглянувся довкола, а зуздрівши одну

ногу Парасчину, що висунулася з соломи, скочив до Параски, розгріб солому і, термосячи її за плече, скрикнув з переляком у голосі:

— Параско! Щоб тобі добра не було! Параско! Вже сонце зійшло! Всі в дворі побудилися, а ми спимо! Вставай зараз і біжи до пані, а то догадається. Тоді пропали ми! Ну, живо, спіши! Я біжу наперед, щоби нас хто не побачив разом!

І, не чекаючи на відповідь розіспаної Параски, він зіскочив з підрі на солому, що лежала на тоці, а відси вихилив голову на подвір'я, озираючися, чи хто його не бачить. Переконавшися, що на подвір'ї пусто, він, схилений, як кіт, прошмигнув у напротивні двері і, не замічений ніким, пробіг у свою комірку, де, немов нічого й не бувало, почав збиратися, свистати і співати, очевидно, стараючись, щоб його почула Гапка в кухні. По хвилі він і сам увійшов до кухні і почав митися. Гапка вже вичесалася і заходилася розпалювати під кухнею.

— Ти також, дармоїде, не маєш що робити та висипляєшся до полудня, га! — буркнула вона до Гадини.

— Ну, вже й до полудня! Не бійся, ще пороблю тоту роботу, що маю завдану, а як буде треба, то ще найду час і на те, щоб тобі крижі висмарувати, як тебе почнуть кольки колоти.

— А кололо б тебе, щоб тобі всі дохторі ради дати не могли, ти, песя віро якась, а! — люто скрикнула Гапка. — Ну, чи бачите, люди добрі, — кричала вона, обертаючися до дверей, в котрі ніякі добрі люди й не думали входити, — отся блощиця ось як до мене говорить. Та я тобі всі кості поламаю, ти, басурмане! Я тобі окропом очі випарю!

— Ну, ну, вже й розтеркоталася, — лагідніше промовив Гадина, обтершися рушником і розчісуючи своє патлате волосся, в котрім ще стирчали стебла соломи. — Я ж тобі нічого злого не сказав! А, сказавши

правду, яке у тебе право наганяти мене до роботи? Чи ти мій наставник який, чи окоман? Ясна пані сама тебе о то не просить.

— Але мене серце болить, як бачу таких дармоїдів. Я собі тут коло кухні руки пазолю, щоби вам наварити жерти, а ви хоч би що-небудь робили! Чи встиду не маєте, чи бога ані крихти не боїтесь — бігме, не знаю. Але не бійся, все те буде вам пораховано! О, дубельт вам се порахується, кожда кришка, котру ви задармо зіжрете!

— Ну, ну, почала вже! От дай кавалок хліба, то побачиш, як я зараз цупко робитиму. Ти думаєш, що я вже такий лежаний хліб! А я, небого Гапко, як захочу, то й двох закасую. Правда, на чужім робити, чорт знає кому і пощо, мені не хочеться. Та й кому б се хотілося. Але нехай-но я на своє стану!..

— Ого-го! Там-то ти лису гору перевернеш. Вже я бачила таких робітників. На язик крепкі були і також так розмахувались, що коби їм на своє. А стали на своїм, то ой-ой-ой, як тонко почали співати. Так любо курей пасти гонили, що аж ну!

— О, я не такий, Гапко! Бігме, не такий. У мене курка буде мати в хаті що їсти. Ади, вчора ясна пані казала мені он ту траву під поповим вікном викосити. Досить я ще досі натще, але щоб тобі показати, що я потрафлю й натще своє діло зробити, то я як стій беру за косу, і побачиш, що, поки ще тут бульбу звариш, я своє діло зроблю.

— Таке-то й діло велике! Але я певна, що й того ти не зробиш! Щось би велике в лісі здохло, якби ти се зробив.

— Ану, побачиш! — скрикнув Гадина і вибіг із кухні.

Пані Олімпія спала як убита. Перший раз від довгого часу сеї ночі спала твердо, спокійно. Перший раз не мучили її ніякі змори, не почувала страху, не прокидалася, не кричала крізь сон. Лежала горілиць,

розкидавши руки, віддихала глибоко і рівно напіврозкритим ротом, причім губи її від часу до часу легко порушувались, немов шептали якісь таємні, ні для кого не чутні слова. В позамиканій спальні було гаряче, аж душно, але ся духота не будила її. Вона не прокинулась ані тоді, коли пес завив, ані коли корова заричала, ані коли спів Гапки лунав по подвір'ї, ані коли Гадина клепав і набивав косу, ані коли пахтяр попід її вікна туркотів візком, їдучи з молоком до Львова, ані коли пастух зараз за ним гнав корови на пашу, гейкаючи та лускаючи з батога. Давніше спів соловія будив її зо сну, скрип фіртки, лускіт батога або який-небудь інший далекий гомін або близький шелест; нині все те немов не доторкалось до неї, не порушувало її нервів. Вона спала смачно, твердо, спокійно, мов дитина по купелі, мов чоловік, що по довшій важкій слабості прийшов до здоров'я і уперве заснув покріпляючим здоровим сном.

Та ось залопотіло щось у сінях перед дверима спальні; хтось, входячи поспішно, в сутінку спіткнувся о масницю, котрою підперті були двері, і, копнувши її ногою, попхнув так, що вона з лускотом покотилася набік. Пані Олімпія і від сього гуркоту не збудилася. Ось чиясь рука несміло, звільна почала відхиляти двері спальні; заскрипіли двері на заржавілих завісах — пані Олімпія ані не ворухнеться, спить собі преспокійно. Ось увійшла до спальні Параска — смертельно бліда, перелякана, вся тремтить, важко дихає; видно, страшне щось висить на її поблідлих, широко розхилених устах. Підходить до пані, бере її за руку — пані Олімпія спить, не прокидається. Параска підносить панину руку і знов опускає її, не відважується торгнути; підносить ще раз і ще раз опускає, — пані Олімпія не чує сього, лежить мов нежива та дихає рівно і спокійно в тихім, глибокім, здоровім сні.

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані! — задихаючись, шепче Параска, нахилена над панею Олімпією, та тільки тоді, коли добре торгнула її за руку, пані розкрила очі і здивованим, сонним поглядом зирнула на неї, не рушаючися з місця.

— Се ти, Параско? — промовила пані звільна. — Що то, вже рано? Але то я чудесно спала!

— Прошу ясної пані! Прошу вставати! Там таке...

— А що там таке? Чи що сталося?

— Ой, прошу ясної пані! Нещастя! Страшне нещастя!

— Нещастя? — все ще спокійно, мов не вірячи або не розуміючи сього слова, мовила пані. — Що за нещастя?

— Ой! Страшне нещастя! Єгомостя вбито!

— Єгомостя? Котрого єгомостя?

— Таже нашого, старого.

— Що, о. Нестора? — скрикнула пані, немов аж тепер зрозуміла, о що ходить, і, сплеснувши в долоні, сіла на ліжку. — Бійся бога, Параско, що ти говориш? То не може бути!

— Правду говорю, прошу ясної пані! Прошу піти подивитися! Я зирнула лиш здалека, то мало не вмерла зо страху. Такий страшний лежить, весь у крові!

— Господи! Що за нещастя! Що за нещастя! — шептала пані і почала вся тремтіти, мов у лихорадці. — Що се може значити? Адже се страшенна річ! Адже се до віри не подібне!

Отак розмовляючи, тремтячи та зітхаючи, вона встала, вмилася і, впорядкувавши прихапцем волосся та убравшися по-буденному при помочі Параски, вона вийшла зі спальні і, ледве переводячи ноги, поспішила до офіцини.

II

Сінешні двері тої офіцини, де було помешкання о. Нестора, були широко отворені. Крізь двері видно було людей, що стояли в присінку; се були: Гапка, садівник і Гадина. Сей остатній, вибравшися косити траву під вікном о. Нестора, побачив, що не тільки сінешні двері офіцини були незамкнені, але й другі двері, що вели до покоїв о. Нестора, були нарозстіж отворені, а, зазирнувши досередини, побачив, яке нещастя сталося з о. Нестором, і наробив крику.

Пані Олімпія хитким непевним кроком наблизилася до групи, що стояла в дверях помешкання о. Нестора, і не сміла ввійти досередини. Люди розступилися мовчки перед нею. Всі були бліді і перелякані.

— Та що тут сталося? — зламаним голосом запитала пані Олімпія.

— Нещастя! — відповів садівник. — Єгомость убиті! Адіть, онде лежать.

І він показав у півтемну просторінь. Від сінешніх дверей видно було все в передпокої; двері з передпокою до покою також були отверті, а насеред покою, близ ліжка, видно було недвижну темну масу. Тільки привикнувши до сутінка, що панував у покої (вікна в покої і в передпокої були позаслонювані), можна було розпізнати стать чоловіка, що лежав горілиць, розкиданий на землі, обернений головою до порога, в калюжі крові.

— Господи! — скрикнула пані, зирнувши досередини, і перехрестилася. — Відверни і заступи від такого!

Всі мовчали, а пані Олімпія чула, що всіх очі з якоюсь бездушною цікавістю, з якимись глухими підозріннями та докорами звернені були на неї. Під перехресним огнем тих німих поглядів вона почула себе дуже ніяково, та в глибині її душі кричало щось: "Не дайся! Покажись сильною, спокійною! Не дайся!"

— Треба зараз післати по жандармів, — буркнув понуро садівник, — Тут очевидна річ, що якийсь кримінал стався.

Сі слова були для пані Олімпії мов перший вистріл, що розпочинає битву, мов острога для коня. В її очах блиснула енергія. Неспокій пропав, вона випрямилась.

— Очевидна річ, кажете? А ви були всередині, в покої?

— Та ні, ніхто не був, — відповіла Гапка. — Страшно, а може, й не належиться... або я знаю.

— Хоч по війта треба післати, — доповів її думку садівник. — Самим ніяк не слід приступати до вбитого.

— Та хто ще знає, може, він і не вбитий? — промовила пані.

Всі видивилися на неї. Таке припущення нікому з них і в голову не прийшло від першої хвилі, коли побачили о. Нестора на підлозі, простертого в кров'яній калюжі. І тепер ніхто з них не вірив сьому, та проте всі ахнули з несподіванки. Пані не давала їм часу отямитися.

— Ходіть лишень! Погляньмо ближче! Адже чоловік! Хто знає, чи є пощо кликати війта і жандармів. А коли треба буде, то, звісно, покличемо.

Сі остатні слова, висказані спокійно і рішучо, трохи направили неприємне вражіння, яке спочатку зробили слова пані Олімпії на всіх присутніх. Звільна, осторожно, ненастанно озираючись довкола, всі пішли наперед. В передпокої не добачили нічого підозреного. До покою ввійшла перша пані Олімпія, та вона, як здавалось садівникові, уникала якось дивитися на о. Нестора, а тільки, обійшовши його здалека, почала пильно роздивлятися по покою.

— Тут все в порядку, — промовила вона. — Не видно, щоб які-небудь злодії...

Та тут перервав її слова голосний окрик Гапки:

— Прошу ясної пані! Єгомость живі! Єгомость ще дихають!

— Господи! — скрикнула пані, та таким якимось голосом, відмінним від дотеперішнього, не то радісним, не то смертельно переляканим, що всім мов ножем у груди кольнуло.

Гапка тим часом припала до о. Нестора. Приклякнувши на коліна, вона піднесла його голову з землі. Лице о. Нестора було страшенно бліде, чоло і волосся все в крові, сорочка на груді також кровава. Він дихав, але очі його були замкнені, немов у глибокім сні. Впрочім, був роздягнений, тільки в сорочці і штанах; ліжко було зім'яте, але на ньому не видно було слідів крові; видно, що катастрофа стряслась над ним вночі, коли він уже спав, але не в ліжку.

— Води, Параско! Води подай! — крикнула Гапка, котра славилась в селі тим, що вміла "давати раду" в припадках наглої і тяжкої слабості.

— А я би радив зараз післати по війта і шандарів, — мовив садівник, роззираючись по покою і передпокою. — Он те вікно в передпокої отворене, туди міг ввійти лихий чоловік, пек би йому було!

— Але ж хорого чоловіка треба рятувати! — скрикнула Гапка і при помочі Параски почала обмивати голову о. Нестора і тверезити його.

Пані тим часом стояла мов остовпіла, не сміючи зирнути на те, що її служниці робили з о. Нестором. Тільки слова садівника оп'ять укололи її, мов шило.

— Ану, переконайтеся, чи справді вікно відчинене! — промовила вона, видимо силуючись бути спокійною.

Садівник приступив до вікна, відсунув стору і попхнув вікно, щоб його отворити. Показалось, що вікно не вітворяється. Долішнього скобля бракувало, але верхній був засунений і держав.

— Бачите, що вікно замкнене, — промовила сумовито, але з певним тріумфом у голосі пані Олімпія.

В тій хвилі о. Нестор відкрив очі, а з його груді роздалося глибоке, протяжне, болюще стогнання:

— Оооо! Оооо!

— Живий! Живий! — оп'ять, мов перелякана, скрикнула пані Олімпія. Вона попробувала глянути на нього, але зараз же відвернулася, мов від виду гадюки.

— Ох, не можу бачити крові! Не можу бачити ран! — скрикнула вона.

— Най ясна пані будуть спокійні, — мовила Гапка, котра тим часом промила чоло і лисину о. Нестора. — Тут ран великих нема, тілько отсей один синяк, із котрого потекла кров. Від того єгомость чень не згинуть.

— А на груді відки кров? — запитав Гадина. — Ади, сорочка вся кровава.

Гапка розіп'яла сорочку на о. Нестарі, але рани на груді не було ніякої. Кров на сорочці походила, очевидно, з тої самої рани на голові.

Гапчині слова справді вспокоїли паню Олімпію. Коли рану промито, пані остаточно здужала пересилувати себе і поглянути зблизька на о.

Нестора. Тепер він зовсім не був такий страшний, як перед хвилею. Блідий, мов труп, непритомний ще, він, проте, дихав правильно, стогнав міцно, зовсім не харчав, як конаючий. Рана на горішній часті чола, трохи з лівого боку, була велика, майже як долоня, вся синя, аж чорна, напухла, і тільки з одного боку, на протягу якого півтора цаля, шкура трісла і з розсілини плила ще й досі кров. Гапка заходилась, власне, при помочі мокрого рушника і губки спиняти кров. Приглянувшись уважно рані, пані Олімпія спокійно і рішучо промовила:

— От іще люди! Якого страху мені завдали! Розбійники! Убитий! Бог знає, що видумали! А то простісінька річ: о. Нестор уночі впав з ліжка та й о щось тверде вдарився головою. Се з ним уже пару разів траплялося, тілько що досі ніколи так не розкалічився. Ну, та се ще не є нічого страшного. Кілька день полежить та й буде здоров. А ви вже зараз і війта, і шандарів! Тьфу! Доктора — хіба що доктора треба буде спровадити, та й то не конче. Рана зовсім не є небезпечна. Потовкся троха, закровавився, але то нічого.

— Але прошу ясної пані поглянути, кілько тут крові з него зійшло. І молодого б се ослабило, а то ж старий чоловік. Доктора конче потрібно, — промовив садівник, котрого рішучі слова пані Олімпії почали було вспокоювати а котрому, проте, власне чуття шептало, що тут щось та не так.

— Прошу ясної пані, єгомость досі ніколи вночі не падали з ліжка. Вони сплять спокійно. Та й о що би тут таке могли вдаритися? — неосторожно вмішався Гадина.

— І що ти тут мішаєшся? — офуркнулася пані Олімпія. — Чого тебе тут потрібно? Волиш іти до своєї роботи, ніж тут очі витріщати та дурниці говорити!

— Та я так лишень... я нічого, — пробулькотів Гадина, змішаний не стільки словами, скільки громовим поглядом, який кинула на нього пані

Олімпія і котрий він добре знав. Для того, не гаючись довше і заспокоївши свою цікавість, він вийшов з покою, взяв косу, що стояла оперта о стіну знадвору, і, обійшовши фірткою через сад до огородця перед вікном офіцини, принявся завзято викошувати високий бур'ян, що заповнював той огородець зеленню, квітами та запахом свіжої ростинності.

В покої тим часом служниці поралися коло о. Нестора. Пані Олімпія, раз підхопивши думку про те, що о. Нестор, чи то в неспокійнім сні, чи в якій-небудь слабості кидаючись на ліжку, випав з ліжка вниз головою і вдарився о щось тверде, хоч би о дерев'яну ніжку ліжка або о "хлопця" до ззування чобіт, держалась тої думки твердо, повторяла її на різні лади, немовби старалася вмовити в себе і в усіх окружаючих певність і віру, що іменно так, а не інакше воно сталося, а інакше й бути не могло. А скоро так було, пригода тратила всякий сенсаційний, кримінальний характер, ставалась звичайним нещасливим випадком, в котрому ніхто не винен, з котрим нема що й носитися. Сей погляд силою мимовільної сугестії швидко уділився не тільки Гапці й Парасці, але навіть недовірливому садівникові, котрий якийсь час іще щось воркотів, пильно придивлявся то до кантів ніжки, то до "хлопця", о котрий о. Нестор звичайно ззував із себе чоботи без ніякої чужої помочі, і остаточно, напівпереконаний, здвигнув плечима і похитав головою.

— Га, та, може, воно й так було. Або я можу знати. Коли ясна пані кажуть, що се вже не перший раз він так спадає з ліжка...

— Авжеж, авжеж! Я се найліпше знаю, бо звичайно рано заходжу до нього. Він сам мені не раз се говорив! — поспішно мовила пані.

— Та то так! О випадок не тяжко, а ще такому старому чоловікові. А в покої, кажуть ясна пані, нічого не бракує? Не видно, щоби ту хто що господарював?

— Адже самі бачите, що все в порядку. Шафи позамикані, комода заперта. Якби злодії були, то, певно би, не таку замішанину лишили. Шукали би грошей, ну, а знаєте, як чужі люди грошей шукають, а ще вночі, то не дуже о те дбають, щоби все в порядку лишити.

— Та то правда, — мовив садівник, чимраз сильніше переконуючись о правді слів пані Олімпії. — Тілько ось що, прошу ясної пані. Як ми сюди прийшли, то двері були поотворювані.

— Як то поотворювані? — здивувалась пані Олімпія.

— Гадина сказав, — вмішалася в розмову Параска, — що, забираючись косити траву в городці, посмотрив отсі сінешні двері. Так якось припадком посмотрив — двері незамкнені. Отворив їх, заглянув до сіней, а двері до передпокою і до покою єгомостя обоє нарозтіж повідчинювані. "Відразу, — каже, — мене переполох обгорнув, бо о. Нестор звичайно дуже старанно на ніч замикався".

— Ну, ну, ну! Замикався! Се вже він бреше! Часом замикався, то правда. Але часом — звичайно, старий, слабовитий, непам'ятливий, та й забуде замкнути. Чи раз я сама заставала рано двері його передпокою незамкнені, хоч він іще спав!

— Я також пару разів заставала двері незамкнені! — потвердила Гапка, все ще пораючись коло о. Нестора, котрий, помимо всяких старань, не приходив до себе, а тільки стогнав і важко дихав.

— Ну, дівчата, — мовила пані Олімпія, — треба конче щось робити з ним! Гей, дядьку! Поможіть нам підняти його та покласти на ліжко! Не можна ж хорого так лишити на підлозі.

— А я думаю, прошу ясної пані, чи не добре би було змити його груди і плечі зимною водою, — може би, так борше прийшов до себе? — мовила Гапка.

— Добре, добре! Ну-ко, піддержіть його! Знімайте з нього оту сорочку! Так! Ось вода!

І всі четверо, не виключаючи й пані Олімпії, почали мити і натирати о. Нестора. Свіжа холодна вода справді підбадьорила хорого. Він підвів голову, в очах заблищав огоньок свідомості. Стогнання зробилися живіші, голосніші, та з-поміж них почали прориватися невиразні, уривані слова.

— Ой! Бо-о-лить! Ой... як же тя-жень-ко! Голова! Де мо-о-я голова? Хто ме-е-е-ні голо-о-ву взяв? Оооо!

— Маячить! Нещасний! Видно, в голові біль тяжкий чує! Ану, Параско! Живо ліжко постели! Перенесемо його на ліжко!

— А сорочку чи сю саму на нього надінемо? — питала Гапка.

— Е, ні! Я зараз вийму чисту з комоди! Хіба ж можна хорого в такій закровавленій сорочці класти? Доктор приїде, люди поприходять — де ж се можна, щоби панотець так лежали.

І вона, не гаючись, виняла з комоди білу сорочку і наділа її на о. Нестора, котрого опісля три женщини при помочі садівника поклали на ліжко. Пані Олімпія сама поправила йому подушку, підложила яська так, щоб хорому було якнайвигідніше.

— Я би радив до голови оковити прикладати, — мовив садівник. — Се на такі рани дуже помагає.

— Не бійтеся, ми се і без вас знаємо, — відповіла Гапка, котра почала знов поратися коло пораненої голови о. Нестора, перемиваючи закровавлений рушник та губку. О. Нестор при найлегшім дотику до його голови стогнав страшенно, судорожно хапався пальцями за подушку, за груди, за що міг і тратив притомність. Очевидно, біль був страшенний. Та коли Гапка поперемивала все, а пані Олімпія зі свого покою принесла в

фляшечці оковиту, котрою намочено губку і приложено до рани, він швидко вспокоївся, і здавалось, що заснув.

— Не треба йому надто докучати. Вступімся від нього, лишім його в спокої. Як трошечка проспиться, то сон покріпить його, — говорила спокійно, лагідно пані Олімпія, мов мати, дбаюча о спокій хорої дитини. Перший садівник послухав її слів і, вклонившися їй, пішов до свого діла.

— А ти, Параско, візьми собі води і вимий тут підлогу, — промовила пані з тим самим спокоєм. — Адже ж не випадає, щоб отака калюжа крові тут лишалася. Вимий добре і піском посип. Нині літо, швидко висхне, а хорому се не пошкодить.

— Слухаю ясної пані! — промовила Параска і, вхопивши коновку, побігла за водою.

Розпорядившись отак, пані аж легше відітхнула.

— Ой господи! — мовила вона, обертаючись до Гапки, — Та й перелякали ж мене! Я вже думала, чи справді тут яке забійство не сталося! Вся помертвіла! Бо подумати лишень, якби, не дай боже, справді щось таке сталося на моїм обійстю, та ще з єгомостем! Господи! Та ж я не пережила би того встиду, того поговору людського! Та богу дякувати, що сим разом відвернув від мене се нещастя! А як думаєш, Гапко, він дійде швидко до притомності? — перервала нараз свої сердечні виливи і, приступаючи близько до Гапки, з якимсь острахом вдивлялася в бліде, старече, напівтруп'яче лице о. Нестора.

— Не знаю, прошу ясної пані, — мовила Гапка, також видивляючись в о. Нестора. — Щось мені та його рана не подобається. Вона, мабуть, тяжча, ніж мені зразу здавалося.

— Тяжча? Як то тяжча?

— Боюсь, що то не тілько шкура прорвалася, але під нею й кість проломана.

— Що ти говориш, Гапко! Де ж то може бути?

— Не знаю напевно. Але коли я доторкнулася зраненого місця, то здавалося, що кість подаєся під пальцем.

— Але ж, Гапко! Якби кість була проломана — адже там під нею мозок — то він би вже не жив!

— Ні, прошу пані! Буде живий. Се ще не конче, щоб відразу вмер. Але мені таки здаєся, що мозок у него нарушений. Бо від чого ж би він так довго лежав непритомний? А коли мозок нарушений, то вже бог знає, чи й прийде він до себе.

— Ну, Гапко! Не згадуй про таке! — промовила пані немов з докором, але з таким якимось відтінком бодрості в голосі, що бистріший від Гапки слухач був би підмітив якусь таємну радість при такім ореченні.

Власне прийшла Параска з водою, і пані зараз змінила тему розмови.

— Ну, Гапко, ходімо лагодити деяке снідання. А ти, Параско, будь тут, а якби хорий прокинувся, то покличеш або мене, або Гапку.

— Тут конче треба, щоби хтось раз у раз при хорім сидів. І то хтось тямущий, — мовила Гапка.

— Ну, таж маємо... Господи! А я загуталась та й про головне й забула! А ще сюди йдучи, думала про нього. Гапко! Що се значиться, що Деменюка нема? Де Деменюк?

— Не знаю, прошу пані! Я відучора вечора його не бачила.

— Як то, і не ночував дома?

— Не знаю, я його не бачила ані вночі, ані нині рано.

Отак розмовляючи, вони обі вийшли з офіцини на подвір'я. Пані Олімпія зирнула у городець перед вікном, де Гадина вже докошував бур'ян.

— Слухай, Гадино, — обізвалась пані, — ти не бачив де Деменюка? Коло єгомостя треба би комусь раз у раз сидіти. Я не все маю час, Параска ще менше, а Деменюк був би до сього найліпший.

— Я бачив Деменюка, але не нині, а ще вчора вночі, — мовив Гадина.

— Вночі? О якім часі?

— Не знаю. Вже було темно. Ага, та саме перед тим, як ясна пані мене здибали на подвір'ї.

— Де ж ти його бачив?

— А тут.

— Де тут?

— В помешканні єгомостя. Єгомость розмовляли з ним досить довго, а потім він пішов геть. Казав, що йде до коваля Гердера.

— Як же ж ти се бачив? Як чув?

— Я ходив по саду... садівник мене просив обійти, чи хто де не закрався... Дивлюся з тамтого боку, в вікні у о. Нестора світло. Я підійшов під вікно і бачив...

— Що ж ти бачив? що? — поспішно питала пані. Поза її плечима пішов мороз, по лиці розлилася смертельна блідість, на чоло почав виступати холодний піт. Гадина не бачив сього. Він стояв з косою в руці і похилив лице вниз, бачачи по невчасі, що непотрібно вирвався з сим оповіданням, котре може наробити йому біди.

— Ну, говори, говори, що ти бачив? — налягала пані.

— Та нічого особливого! — відбріхувався Гадина. — Те, що кажу, те й бачив. Застукав хтось до дверей, о. Нестор запитав: "Хто там?" Відповідає: "Я, Деменюк". О. Нестор вітворив. Увійшов Деменюк, оба почали розмовляти...

— О чім?

— Або я знаю, о чім? Я не міг чути. Те тілько я чув, що Деменюк сказав: "Іду до Гердера".

— І вийшов?

— Та вийшов.

— Ти бачив, як вийшов?

— Бачити не бачив, але чув, як о. Нестор замкнув за ним двері.

— Замкнув?

— Замкнув.

— На замок?

— Здається, на замок. Я чув, як ключ ценькнув у замку.

— Ну, а потому що було?

— Я не знаю. Я пішов геть, пішов спати.

— А де ти спав?

— Та ось тут, у своїй комірці.

Пані Олімпія перевела сей перший протокол з Гадиною в чотири очі, сперта руками на плоті городця; за плотом, віддалений о кілька кроків, стояв Гадина з косою в руках. Гапка зараз із помешкання о. Нестора пішла до кухні, а Параска мила підлогу в покої о. Нестора. Пані і Гадина говорили швидко, притишеним голосом, хоч довкола не було нікого, хто б їх міг підслухати, бо садівник зі своїм псом власне обходив сад і находився досить далеко від них.

— Ну, — мовила пані, трохи вспокоєна словами Гадини, — надіюсь, що Деменюк швидко прийде! Докошуй сей бур'ян і знеси його до стайні, а потому прийдеш до мене до покою, то я тобі скажу, що маєш далі робити.

І вона пішла півперек подвір'я до свого помешкання. Але тут немов щось спинило її на порозі. Якийсь несупокій затрепався в її душі. В грудях зробилося так тісно, що їй формально булося страшно ввійти між чотири стіни свого непривітного помешкання. І вона пішла далі, до руїн старого двора, вигоном до улиці, а в її голові вертілася все одна думка:

"Бестія сей Гадина! Він щось знає, та не хоче сказати! Він щось бачив, щось чув більше, ніж говорить! Ну, та вже я видобуду се від нього! Він мені мусить усе виспівати! Тілько помалу, зручно, осторожно, не перехапуючись! Господи! Як же ж ся півгодина мене змучила! Та се ще нічого. Що то далі буде?"

В тій хвилі очі її, склонені вниз, мимохіть якось піднялись угору, визирнули на улицю. І в тій же хвилі ноги під нею задилькотіли, в груді сперло дух, немовби й серце перестало битися; холодний піт виступив по всьому тілі. Пані помертвіла, стала на місці мов вкопана, а в очах її потемніло. Найстрашніший привид не був би так перелякав її, як те, що вона тепер побачила, хоч се була дуже проста, звичайна, натуральна річ. Вулицею долі селом ішов жандарм, звичайний патрулюючий жандарм, в чаку з когутячим пір'ям, в мундирі і з карабіном. Побачивши паню дідичку, він салютував їй, та, на диво — і се, власне, зробило на пані таке могуче вражіння — не минав двора, а скрутив з дороги і почав іти прямо до пані Олімпії.

III

Жандарм був знайомий пані Олімпії з видження. Досі вона чула себе так далекою по свойому соціальному положенню від людей того роду, що хоч не раз бачила в селі постенфірера Шеремету, хоч він кілька разів бував навіть у неї в дворі задля різних справ, вона дуже мало звертала на нього уваги. Жандарм та жандарм, — а що він за чоловік, добрий чи злий, спосібний чи неспосібний і до чого власне спосібний, а до чого ні, — сим вона й не думала інтересуватися. Тож не диво, що тепер, коли Шеремета почав наближатися до неї і коли вона інстинктово почула в душі, що з сим чоловіком прийдеться їй видержати першу і, може, рішучу боротьбу, вона видивилась на нього так, немовби перший раз в житті його бачила, сконцентрувала в очах усю силу свого духу, всю свою проникливість і догадливість, вироблену вихованням, досвідом, знанням вищого світу і освітою, щоби відгадати, проникнути душу, думки і намір сього плебея, одягненого в мундир, від котрого чути було запах препарованого спирту, котрим були чищені гудзики його мундира.

Постенфірер Шеремета був високий статний мужчина, з чорними довгими вусами, довгим простим носом, чорними блискучими очима, з широкими рум'янцями на здоровім лиці, осмаленім сонцем. Постать його так і дихала здоров'ям, силою і енергією, а в очах світився простий розум, виострений службою. Тільки тепер уперве пані Олімпія запримітила, що

сей жандарм був дуже вродливий мужчина і що будь на нім замість жандармського мундира — батистова сорочка і тонке дороге вбрання, будь він не жандарм, а який-небудь вельможний граф або барон, він робив би фурор, за ним пропадали б дами, він був би "звіздою", "львом" товариства. Ся увага якось так мимовільно, бог зна відки мигнула в голові пані Олімпії, мабуть, з привички до таких "естетичних" оцінок кождого, хто перший раз звертав на себе її увагу. Та тепер їй було не до естетики, і для того зараз у слідуючій хвилі вона почала пильніше слідити його лице, щоби змірити, зміркувати обсяг його інтелігенції, котра в даній хвилі могла статися найстрашнішим її ворогом в разі, якби оказалася завеликою, а найліпшим її союзником в разі, якби була малою і слабосилою. А поперед усього їй важно було доміркуватися, чого се він повертає до двора? Чи він знає, що тут сталося? Від кого і яким способом міг о тім дізнатися? Якої тактики держатись їй супроти нього? Вулиця перед двором була широка, а вигін, що вів попри згарища старого двора на подвір'я, був також доволі довгий, так що поки жандарм, ступаючи без поспіху мірними широкими кроками, наблизився до пані, вона мала час прийти трохи до себе після наглого перестраху першої хвилі. Вона стала при самім кінці вигону, тут, де він доходив до подвір'я, так що жандарм, розмовляючи тут з нею, міг бачити подвір'я, але не бачив докладно тої офіцини, де сталося "нещастя", і загалом не міг зміркувати, що діялося в глибині подвір'я. Пані Олімпія зовсім логічно міркувала, що коли жандарм знає вже, що тут сталося, то піде прямо на місце, а коли не знає, то лучче буде не підпускати його близько, щоб без потреби ні о чім не дізнався. Інстинкт самоохорони говорив їй, що за всяку ціну треба старатися виграти час, протягти відкриття і розголошення "нещастя", що сталося в її дворі.

Наблизившися, жандарм ще раз салютував перед панею і зупинився в такім віддаленні, якого вимагало ушанування для пані графині.

— Дуже перепрошаю ясневельможну паню, — мовив він плавно, рівно, кладучи ліву руку на шийку від кольби свого карабіна, — що смію так вчасною порою тривожити. Я вчинив се тілько для того, що побачив ясневельможну паню на подвір'ї.

"Значить, не знає ще нічого! В якійсь іншій справі приходить!" — подумала пані Олімпія, набираючи нової відваги. До жандарма вона не мовила нічого, а тільки з виразом напівстрогим, напівчемно питаючим дивилась йому в лице.

— Тут учора у ясневельможної пані і у молодого пана дідича на фільварку були гості зі Львова, — мовив жандарм.

— Так, були.

— А не могли б мені ясневельможна пані сказати, чи вони всі вже від'їхали, чи, може, дехто лишився?

— Не знаю напевно. У мене нема нікого, а у Адася на фільварку, може, хто й є. Чи пану потрібно чого від них?

— Ні, ні! — поспішно промовив жандарм.

— Можете піти на фільварок і там розвідатись, — мовила далі пані з певним ущипливим відтінком в голосі.

— О ні! Чого там! Я тільки... тут невеличка формальність... Може би, ясневельможна пані були ласкаві сказати мені... Тут між гістьми один пан був, його другі панове кликали Кайцьо. Яке його властиве ім'я і прозвище?

— Кайцьо... Кайцьо... — повторила пані Олімпія, немов пригадуючи, хто то такий міг бути, а на ділі вона міркувала:

"Що се значить? Чого він потребує? Видно, що хитра якась бестія, здалека заходить, так що й не знати, до чого прямує? Пощо йому сього Кайця? Адже ж не думаю, щоб він його справді на щось потребував. Видно, що хоче зайти мене з майки. Ну, та чекай, зо мною ти не так легко справишся, як тобі здається".

І додала голосно:

— Перепрашаю вас, пане постенфірер, але у мене така пам'ять до назв... Розуміється, Кайцьо — то пан Калясантий... знайомий мого сина, чудесний чоловік... був, був учора, — але як він на прозвище називається, бігме, не тямлю. Я в товариствах рідко буваю і з тими панами видаюся хіба тоді, коли зволять до мене загостити, то де вже мені знати їх назви?..

Пані балакала свобідно, стараючись, щоб її слова виглядали так, немовби плили зі щирого серця. Жандарм стояв перед нею, покірно слухав тих слів, притакував головою, та коли пані скінчила, він оп'ять зачав своїм звичайним смирним та твердим голосом:

— Дуже перепрашаю ясневельможну паню, але позволю собі запитати ще одно. Для мене було б важно — то є не так-то дуже й важно, а так потрібно знати, де би я міг найти того пана Калясантія? Чи то який пан із сусідства, з села, чи, може, зі Львова?

— І сього не можу вам сказати. Здається, що приїхав учора зі Львова з Адасем, але то розуміється, що десь на селі має маєтність. Мій Адась з леда-ким не буде товаришувати.

— Розумію! Розумію! Я й не думаю нічого подібного. Пан граф Адам звісний в цілій околиці яко взір молодого благородного чоловіка. А щодо пана Калясантія... як то ясневельможна пані його назвала на прозвище?

— Я ніяк його не назвала, — строго промовила пані, показуючи вид, що ся розмова починає її нудити. — Я вам сказала, що не тямлю його назви.

— Ах, правда, правда! Перепрашаю, дуже перепрашаю! Так от про пана Калясантія ясневельможна пані кажуть, що він обиватель.

— Так думаю. Напевно сього не знаю, але думаю по тім, як він чудесно розуміється на конях, на полюванні, на грунтах, на лісах і на всякого роду господарстві! О, то дуже світлий чоловік. А в товаристві який милий!

Говорячи се, пані Олімпія чула, як у душі її ворушиться злість і підступає до серця. Чого сей жандарм причепився до неї і пристає з тим Калясантим? Чи вона для нього якесь бюро інформаційне? Та ще гірше, ніж на жандарма, пані зла була на себе. Замість відпалити жандармові коротко а досадно, щоб йому відійшла охота нудити її, вона стоїть ось тут, і показує йому чемний вид, і говорить з ним як за якийсь обов'язок, і пускається перед ним у такі інтимності, котрих би й зовсім не слід було виговорювати перед чоловіком, так дуже нижчим від неї соціально, а що найгірше, що всі її зусилля — оказатись супроти сього жандарма гордою, гнівною або недоступною, падуть на землю, мов птахи без крил, що її злоба против жандарма — безсильна, що вона не може — таки фізично не може — не строїти супроти нього привітного лиця, не говорити лагідно й обширно о речах, про котрі він не питає і не потребує знати. В душі її ворушилося безмірно прикре та завстиджуюче чуття власної безвладності, подібної до безвладності воза, що, раз попавши на похилу площу, сам власним тягарем безупинно котиться вниз.

— Припускаю, припускаю, що все се так, — мовив жандарм, — та проте... Може бути, що се тілько людська злоба... я, власне, рад би переконатися... Але тут, прошу ясневельможної пані, до нас на того пана Калясантія прийшло донесення. Досить неприємна річ...

— Що такого? Донесення на пана Калясантія?

— А так. Дуже мені прикро було чути се, а головно для того, що донесення доторкало хвилевого гостя ясневельможної пані графині і пана молодого графа.

— Але о що ж ходить? Що таке сталося?

— Нічого особливого! — мовив жандарм. — Я думаю, що то або проста сплітка буде, або якась дрібна формальність. Ясневельможна пані зволять дарувати, що не можу висловитись докладніше, але що ж, моя служба не позволяє на се. Якби тут був молодий пан граф, то я не сумніваюся, що він вияснив би нам сю справу в одній хвилі і не треба би було ніяких дальших заходів.

— Дуже жаль, що Адася тут нема. Він, певно, на фільварку, бо не думаю, щоб учора вночі з гістьми поїхав до Львова.

— Або що? Може, мав намір і він їхати? — з острахом запитав жандарм.

— А так, намір був, але я думаю, що Адась не поїхав. Дуже був утомлений вчорашнім днем.

В тій хвилі з глибини подвір'я надійшов Гадина, держачи в руках якісь сподні і з переляканим видом кличучи:

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані!

Пані Олімпія озирнулася і окинула його громовим поглядом.

— Дай мені спокій! — сказала сердито. — Бачиш, що я занята.

Гадина і сам якось зацукався, побачивши жандарма, та проте вважав потрібним ще раз окликнути паню.

— Я тілько хотів сказати...

— От іще туманище! — скрикнула пані, обертаючись оп'ять до нього і чуючи прилив холодної тривоги. Щось немов шептало їй, що те, що мав сказати Гадина, могло б відразу обернути справу в якийсь інший бік і

наробити їй багато клопотів. І, збираючи докупи всі сили свого духу, вона сказала до Гадини, силуючись вимовити се якнайспокійніше і найрівнодушніше:

— Я за хвилечку буду готова. Іди до мого передпокою і зажди, коли щось маєш мені сказати, а тут мені не докучай!

Гадина обернувся і пішов.

— Видять пан, — мовила пані з відтінком жалю над своєю власною долею, — отаке моє раз у раз! Такі всі тумани, з найменшою дрібницею до мене йдуть. Тут роздерлося, тут чогось бракує, тут се зробити, там те, — ніколи жадне власним розумом не розбере, а все до мене! За всім до мене!

— Видно, що ясневельможна пані так їх призвичаїли, що всі до пані, як діти до матері. Видно, що мають довір'я до ясної пані, знають, що ясна пані справді про все дбає, у все входить.

Пані Олімпія з усміхом приняла сей комплімент.

— Се може бути, що я й призвичаїла їх до того, собі на лихо. Та все-таки я воліла б, щоби кожде хоч троха подумало власною головою, заким з усякою дрібницею до мене лізти. А то інколи, знаєте — невелике наше господарство, а проте голова ходором ходить, коли отак з усіх боків до тебе одно за сим, друге за тим, третє знов за чим іншим. А кождому дай, кождому порадь, кождому скажи, виясни, витолкуй, і, представте собі, найчастіше все надармо! Кожде, проте, зробить по-свому, перепутає, попсує та й годі. Ой, доля наша з тими людьми!

Жандарм слухав сих нарікань з очевидним вдоволенням. Чи йому підхлібляло те, що така вельможна пані, графиня, промовляє до нього так, як до рівного, чи йому з якої іншої причини пожадані були ті інформації, досить — він слухав і якось не квапився відходити.

— Ну, та я розбалакалася, — мовила нарешті пані Олімпія, — а пану, певно, ніколи.

— Ні, овшім! Я дуже рад. Я ще хотів ясневельможну паню запитати о одну річ.

— Ну, прошу, — далеко привітніше, ніж спочатку, мовила пані Олімпія, котра рада вже була позбутися сього грізного свідка зі свого обійстя.

— Перепрашаю дуже, що ще раз верну до вчорашнього, але чи не могли б ясна пані сказати мені, хто ще тут був учора з гостей з паном молодим графом?

— Хто був? їй-богу, так мені тяжко спам'ятати назви. Та от — а! Був доктор Васонг, адвокат львівський, потому...

— Дякую ясневельможній пані! — мовив жандарм кланяючись. — Мені досить! Мені аби одного. Д-р Васонг — о, се звісний адвокат, знаменитий адвокат! Се чудесно! Дякую ясневельможній пані. Цілую руці!

І жандарм, салютуючи, обернувся по-військовому на місці і пішов геть. Пані Олімпія ще добру хвилю стояла на місці, проводжаючи його очима. їй якось аж не хотілося вірити, щоб жандарм справді пішов геть, щоби ся грізна хмара сим разом зовсім минула її дім. Вона так і ждала, що ось-ось жандарм зупиниться, верне назад і почне розмову про щось інше. Оскільки з початку своєї розмови з ним вона зупинилась на тій думці, що він нічого не знає, остільки потім його довга гутанка і та охота, з якою він слухав її балакання, зродили в її душі наново підозріння, що щось в тім є, щось він знає, чогось догадується. Але ні, жандарм пішов униз селом, не зупиняючись і не вертаючись. Пані слідила за ним очима, аж доки він зовсім не щез їй із виду. Тільки тоді вона зітхнула глибоко і, обернувшися, звільна пішла до свого покою.

В сінях ждав на неї Гадина.

— Ну, що тобі таке? Чого ти прилетів, язик висолопивши? Що там таке сталося, що за тобою мов собаки гнали? — накинулася пані на Гадину з докорами.

— Та, може, то й нічого, прошу ясної пані, — відповів Гадина, все ще держачи сподні в руці, — але я думав...

— То-то й є, що ти все думаєш, а ніколи нічого путнього не робиш. А як що придумаєш, то таке, що хоч на лопаті вивози!

— Та я лише задля отсих споднів, — лепотів Гадина, збитий з пантелику. — Мені здавалось...

— Ну, що тобі здавалось, тумане? Що мене якісь сподні обходять? І видиш, що я з чужим чоловіком розмовляю, а ти до мене з якимись сподніми лізеш! Тьфу! Десь такого й придумати годі, як ти зо мною робиш!

— Але прошу ясної пані! Прошу вислухати! Се єгомостеві сподні, ті, що вони вчора на собі мали! — мовив Гадина.

— Ну, так що з того?

— А я отсе найшов їх у стодолі під купою соломи, геть у споду запхані.

— Що? В стодолі? А вони відки там узялися?

— Отож-то, власне, я не знаю. Тут щось є!

— Тьфу! Десь ані хвилі не можна бути без клопоту! А ти говорив кому про се?

— Та ні, не говорив нікому.

— Ну, то добре! Візьми ж ті сподні і занеси їх до єгомостевого покою і не кажи нічого нікому. Може, тут і справді щось недобре сталося, але треба з тим осторожно. Нема пощо розтрублювати. А що єгомость? Як йому?

— Здається, ліпше. Пробудився. Там десь Гапка коло нього.

— Ну, ну, зараз і я йду. Так знаєш що, — мовила пані, нагадавши щось нового. — Дай мені ті сподні, а я їх сама занесу. А ти тим часом, як стоїш, зараз бігай на фільварок до панича. Отуди біжи лукою і кажи паничеві... Або ні, не кажи нічого, тілько передай отсю карточку!

І пані поспішно виняла зі свого нічного столика візитовий білет, написала на нім кілька слів, заліпила його в маленьку коверту і передала Гадині, котрий зараз же побіг з ним через сад та луку на фільварок.

— А живо! — крикнула вслід йому пані, поспішаючи до о. Нестора.

Та поки ще дійшла до офіцини, назустріч їй поспішно вийшов садівник із саду з камізелькою в руці.

— Прошу ясної пані, — мовив він наближаючись. — Прошу поглянути, що я найшов у саду!

— Камізелька, — звільна цідила пані, з нехіттю оглядаючи її, — так що ж з того?

— Чи ясна пані не знають, чия се річ?

— Що, знов? Відки я маю знати? — обурилась пані.

— А мені здається, що то єгомостева.

— Єгомостева! Де ж вона була?

— Я найшов її в саду, отам у корчах під плотом.

— Що знов за лихо! Відки вона там узялася? — скрикнула пані.

— Не знаю, прошу ясної пані. Та здається, що тут щось погане сталося. Самовільно вона там не забігла, а мусив її хтось закинути.

— Та хто би там кидав та й пощо?

— Ну, єгомосць самі певне її не кинули. Адіть, нова камізелька, зовсім добра. Здається, вчора ще мали її на собі.

— Може, ваш пес як-небудь ухопив та в корчі затягнув?

Ся догадка гірш усього обрушила садівника.

— Мій пес до єгомостевого покою ніколи не ходить, а все коло мене сидить. Він не має звичаю затягати шмаття в корчі.

— Ну, то я не розумію, що тут могло статися! — прикро якось промовила пані і відвернулася, щоб іти до офіцини. Садівник з камізелькою пішов за нею.

— А я думаю, прошу ясної пані, що тут щось нечисте. Що тут якась погана справа. Не дай господи чого, то не тяжко нам усім в біду впасти. Моя рада — зараз, не чекаючи довго, післати по війта, скликати людей, дати знати шандарям. Нехай би добре обшукали... Сама камізелька з

покою в корчі не забігла, мусив хтось її винести. А виніс камізельку, то вже, певно, для самої камізельки там не йшов, мусив ще щось більше, вартніше забрати, а камізельку кинув. То, прошу ясної пані, небезпечна річ! Тут криміналом пахне.

Він говорив се звільна, рівним балакливим тоном, котрий в душі пані Олімпії збуджував уприкрення, відразу, мало не дрож, так, як рясний, холодний і безконечний осінній дощ.

— Та добре, добре! — промовила вона, силуючись не крикнути з подразнення. — Зараз усе зробимо що треба. Я, власне, післала по панича, мого сина. Він троха розумніший від нас усіх в таких справах. Будемо видіти, що тут треба робити.

Вона майже рівночасно ввійшла до передпокою, в котрім ще поралась Параска, посипаючи піском тільки що вимиту підлогу. Та коли ввійшли до покою, очам їх показався вид, якого вони, певно, менш усього могли надіятись. О. Нестор о власній силі сидів на ліжку, держачись одною рукою за побічницю, а коло нього стояла Гапка і годувала його, як дитину, пареним молоком і розмоченою булкою. З лиця о. Нестора щез той мертвий вираз, який був на ньому ще перед годиною. Голова була пообвивана рушниками, але, впрочім, о. Нестор виглядав, як звичайно, і страшна нічна пригода, бачилось, не лишила на нім надто великого сліду. Пані Олімпія аж в долоні сплеснула, бачачи таку наглу і дивну переміну.

IV

— Ну, що вам, єгомость? — скрикнула пані Олімпія. — Господи, якого ви нам страху завдали! Тут уже всі почали думати, що вас убито, обрабовано, бог зна що!.. А я все своє кажу: чекайте, він зараз прийде до себе! Хіба я вас не знаю? Адже з вами вже не раз таке бувало. Ну, скажіть, скажіть, най і отсей чоловік почує... Бачите, садівнику? Чи я вам не говорила? Мусили-сте, панотченьку, вчора трошка заміцну гербату

випити... Рому троха замного долляти, правда?.. А я вам не говорила, що то може вам пошкодити? А, господи, і так ударитися! Адже ж ви могли зовсім забитися! О! Певно, головою о кант гримнулися. Я вже післала по цирулика до Зворини, от-от тільки його не видно. Хоч я думаю, що його й не треба. Ну, як же себе чуєте? Ослаблені троха? Де ж пак! Стілько крові витекло! Але ми з Гапкою візьмемо вже вас під свою опіку! За пару день будете здорові, як риба!

Вона говорила живо, багато, перескакуючи з предмета на предмет, немов старалася заговорити о. Нестора, не дати йому прийти до слова. При тім вона оберталася прудко то до о. Нестора, то до Гапки, то до садівника. Можна було подумати, що велика і несподівана радість розворушила її так дуже. Та на о. Нестора ота її балаканка зробила зовсім противне вражіння. Побачивши паню Олімпію, він замовк. Гарячковий блиск його очей почав гаснути, гарячковий рум'янець щез зі старечого лиця, і воно зробилося оп'ять бліде, аж зеленкувате, мов у трупа. Він почав трястися всім тілом і по хвилі, знесилений, склонився головою, так що Гапка мусила положити його на подушку. Простягнена на ковдрі його костиста рука стягалася судорожно, далі почала кидатися, а лице почало виражати намагання сказати щось. Та сили не стало, і він тільки зашевелив посинілими безкровними губами.

— Най вельможна пані будуть ласкаві йти до себе. Його се мучить. Йому не можна говорити, — полушептом сказала їй Гапка.

— Як то не можна говорити? — трохи немов обрушилася пані — Адже перед хвилею говорив з тобою.

— Се так... кілька слів...

— Що ж він тобі мовив?

В тій хвилі о. Нестор так різко застогнав, почав так неспокійно кидатися на ліжку, рука його так швидко стискалася судорожними рухами, що Гапка не могла на се питання відповісти.

— Бачать ясна пані! Йому знов гірше! Прошу йти! Прошу йти!

— Тут конче дохтора треба! — промовив рішучо садівник.

— Але що ви мені плетете? — з упертістю розпуки скрикнула пані. — Слабий, конаючий — тьфу! А я вам кажу, що він за два, за три дні встане на ноги. Адже я його знаю. У нього такі напади вже пару раз були. Власне, його треба розрушати, розговорити. Отче Нестор! Ану, кріпіться! Підведіть голову! Скажіть, як себе чуєте?

І вона, підійшовши до ліжка, взяла його за руку. О. Нестор ще раз застогнав, потім звільна замкнув очі, посинів і зробився мов неживий.

— Пані, ви його добити хочете! — скрикнув садівник. — Уступіться! Бачите, він умирає!

Пані Олімпія хотіла було розлютитися на таку безцеремонність сього мужика, але вид зомлілого о. Нестора був такий страшний, його рука так сильно похолодніла і зробилась мов дерев'яна, що вона мимоволі відступила набік. Та проте вона не хотіла вийти з хати, поки садівник не вийшов уперед неї.

— Але зовсім те саме, що вперед було, — говорила пані немов сама до себе, алетак, щоби чув садівник. — У нього напади тої слабості. А перед нападом він ходить мов сам не свій, любить ховати свої річі по всіх кутах. Потому хоч його ріж, не тямить, що з ним було. Адже раз реверенду з себе скинув і запхав у дупло дерева. Що ми шукали — годі було найти, аж по кількох місяцях видобули вже зовсім перегнилу. Новісінька реверенда була!..

От так говорячи, пані Олімпія обернулася йти до кухні, в котрій не було нікого. Садівник зупинив її питанням:

— Чи ясна пані справді післали по цирулика до Зворини?

— То вже моя річ! — терпко відповіла пані, обертаючися до нього плечима. — Я загалом не розумію, чого ви так дуже мішаєтеся в сю справу. Ідіть і пильнуйте свого саду, а не пхайте носа до чужого проса! Розумієте?

І не ждучи відповіді, пані увійшла до кухні і луснула за собою дверми.

— Чи так? То добре, — промовив садівник і, почухавшися в потилицю, пішов звільна до саду. Тут він сів у своїй будці і пробував не думати про паню, про о. Нестора, про його слабість і камізельку. Але се йому не вдалося. Він чув тут щось недобре, щось таке, що пекло його в душі, як дотик кропиви. Не міг довго всидіти на місці. Встав, обійшов сад, ще раз пильно оглянув усі темні та зарослі закутки, та, не бачачи в них нічого особливого, вернувся оп'ять до своєї будки. Знов пробував сидіти тихо і не думати, але знов якийсь внутрішній несупокій почав давити його. Вкінці він, надумавши щось, встав, перехрестився і, взявши паличку в руки, пішов стежкою півперек саду на луку, через місток на ріці, попри фільварок, а відси на повітову дорогу, що вела до невеличкого місточка Зворини, де находився постерунок жандармерії, нижчий суд і цирулик замість лікаря.

О які два кілометри за фільварком він здибав Деменюка з Маланкою, що вертали з місточка.

— Де ви пропадаєте, Деменюку? — скрикнув він.

— Ат! Не добро, а біда мене гонить, — відповів старий.

Садівник тільки тепер поглянув на нього ближче.

— Господи! А вам що такого? — скрикнув він. — Ви мов з хреста зняті! Посивіли за одну ніч! Деменюку, говоріть-бо!

Деменюк короткими словами, перериваними хлипанням Маланки, розповів йому свою пригоду. За порадою Гердера він, скоро світ, був з Маланкою у шандарів, був у цирулика, а далі доніс о всім до суду. Що буде, то буде, а кривди своєї дитини він не подарує.

— А у нас у дворі ще гірша комедія, Деменюку! — перебив його садівник. — Панотця побито.

— Що? Панотця? Хто?

Садівник розповів коротко, що знав і що бачив. Деменюк аж руками об поли бився, і Маланка перестала хлипати, але поблідла з переляку, слухаючи оповідання садівника. Нараз сталося щось таке, чого садівник ніколи в світі не надіявся. Дослухавши оповідання, Деменюк заломав руки, заклинув їх над головою і ревнув, мов припечений шиною:

— Ой-ой-ой! Головонька моя! Я всьому винен! Я, окаянний! Ой, бийте мене! Ой, катуйте мене, бо се моя вина!

І, не дивлячись ні на кого, не чуючи нічого більше, не тямлячи ні про садівника, ні про дочку, ні про власне горе, він щодуху пустився бігти дорогою до Торок.

Садівник і Маланка стояли хвилю мов остовпілі, не розуміючи, що має значити сей наглий викрик. Далі Маланка кинулася бігти за ним, кричачи:

— Таточку! Таточку! Чекайте!

А садівник ще довгу хвилю стояв на місці, дивлячися вслід за ними та пробуючи в своїй голові розчовпати се запутане діло, а далі махнув рукою.

— Господь їх тут зрозуміє! Не моя в тім голова доходити між ними ладу. Не моє просо, не мої воробці. Як собі постелили, так нехай і сплять. А я йду до шандарів дати знати.

І, натиснувши капелюх на чоло, він, увесь обливаючися потом, прискореним ходом поспішав до Зворини.

V

Вість про страшну пригоду в дворі вже коло десятої години рано розбіглася блискавкою по селі. Ніхто не вмів докладно сказати, від кого її чув уперве, бо хто тільки здибався з другим, то показувалося, що оба вже знали, що в дворі щось сталося. Одні казали, що рабунок другі, що крадіж, треті, що забійство. Жінки бігали від хати до хати, оповідаючи про страшно покалічені трупи пані, панича і всіх тих панів, що вчора тут гостили і потім заночували. Говорено о розбійниках, що вночі напали на двір, шукаючи грошей, то о якихось жидах, то врешті о циганах, котрих банда два дні тому переходила через село, а не діставши в дворі нічого, мала грозити пані страшною помстою. Аж три сусідки нараз прибігли з тою звісткою — розуміється, кожда з різними відмінами — до війтихи з тим, щоб вона розповіла все свому чоловікові. Війт зразу не хотів вірити, але, коли жінки почали божитися, що чули се від людей, що о тім ціле село говорить, плюнув сердито, вдягнув сіряк, перевісив поверх нього торбу з урядовою бляхою і, взявши палицю в руку, пішов до двора. Поки йшов дорогою, до нього з кождого вигону підходили цікаві чоловіки і жінки, здоровкались і зараз починали несміло:

— Та що, пане начальнику, чи то правда?

— Що чи правда?

— Ну, та теє... в дворі, кажуть, щось там теє...

— Сеє не теє! — відповідав сердито війт. — Я нічогісінько не знаю. А ви відки чули?

— Та говорять. Усі в селі говорять. Уже й не тямлю, хто мені перший сказав.

— Та хто перший? — доповідала якась язиката жінка. — Всі перші. По селі як би в дзвін ударив, щось-то в тім мусить бути.

— Ну, то ходіть зо мною до двора, переконаємося.

— Правда є! Се найрозумніша річ. Пек-іму, та чень же люди не зловили.

Від війта до двора було неблизько, і по дорозі юрба все росла та росла. Серед неї особливо голосно балакав та перебігав від одного до другого Цвях, котрого рано жандарм казав випустити з громадського арешту і котрий відтоді мов навіжений бігав по селі, розносячи вість про те, що в дворі сталося щось страшного, та все додаючи, що ось перед хвилею чув се від сього або того сусіда, власне, від такого, котрому він сам перед хвилею сказав.

— Ну, люди, — сказав війт, коли вже були близько двора, — так, як ми тут є, чень усі не підемо до двора.

— Чому ні! — роздались крики серед юрби. — Що нам хто зробить? Ходімо!

— Але не можна! — рішучо відмовив війт. — Ану ж то все неправда? Ану ж там нічого не сталося? Готова нас пані заскаржити до суду, що її двір нападаємо.

Слова про скаргу, про напад утихомирили людей. Вони зацукалися трохи, тим більше, що всі якось почували в душі, що, властиво, ніхто не знає, чи і яке там склалося нещастя.

— Найліпше так буде, — мовив далі війт. — Ви тут задержіться, а я з трьома господарями піду до двора. Розвідаємо, що там чувати. А як справді буде вас потрібно, то вас покличемо.

— Добре, добре, най так буде, — загомоніли люди.

Вибравши трьох господарів, війт на їх переді посунув ід дворові. Доходячи до брами, він кашельнув на відвагу, поправив собі шапку на голові, потім поправив на собі пояс, далі торбу з бляхою, а вкінці, перехрестившися, отворив фіртку і ввійшов досередини. Був се чоловік старший, котрий тямив ще покійного графа і панщину і по старій пам'яті ніколи не любив мати діла з двором. Нові конституційні відносини зовсім не затерли у мужиків старих панщизняних згадок, а розділ села на громаду і обшар відчужив їх від себе а, властиво, накопичив між ними цілу купу нових взаїмних роздразнень, підозрінь, суперечок, тим дотклівіших, що діялися нібито на легальній основі, а звичайно виходили на шкоду громади навіть тоді, коли дворові не приносили ніякої видимої користі.

Ледве отворивши фіртку і зробивши крок досередини, в вузький вигонець, що провадив на панське подвір'я, пан начальник цофнувся напруго, немов побачив щось страшне перед собою, і хотів взадгузь вернутися на вулицю. Він стукнувся плечима о свого сусіда, котрий власне за ним проходив фірткою.

— А вам що, пане начальнику? — спитав той, зупиняючися також.

— Агі! — промовив неохітно начальник. — Десь якась стара баба набалакала, що тут усіх вирізали, обрабували, обікрали. Адіть, пані онде на подвір'ї, — здоровісінька! Ще й з паничем!

— Та то правда, — мовив сусід. — Видно, що забійства не було. Але за крадіж чи рабунок таки ще би варто розпитати.

— Е, говоріть своє! Варто розпитати. Вам то легко говорити, бо ви права не знаєте. А я яко начальник не маю права мішатися до того, що робиться на обшарі, хіба що би пані дідичка сама мене завізвала. А вже якби були її обікрали або обрабували, то, не бійтеся, вона була б досі наробила гвалту не тілько на все село, але на весь повіт. Ходімо геть!

— Е, пане начальнику, — почали вговорювати його ті господарі, що ввійшли остатні, — якось-то не ялося так прийти і, не сказавши нічого, втікати. Ще пани подумають, що їх боїмося.

— Та коли хочете, то питайте, — промовив війт. — Мені урядово не випадає, а вам можна.

— Ну, нам! Чому нам? Ви у нас у селі найстарша особа, то вам найліпше випадає, — змагалися мужики. Всі були цікаві дізнатися, що, властиво, сталося в дворі, та ніхто не мав відваги підступати до пані, котрої не любили за її великопанську гордість та невмолиму напасливість зглядом мужиків, особливо тоді, коли по її боці була хоч тінь управнення.

І хто знає, як довго ще вони були би змагалися, коли б не Адась перший побачив їх та наблизився до них з подвір'я, де досі занятий був якоюсь живою розмовою з матір'ю.

— Чого вам треба, люди? — запитав він строго, підходячи до них і ані одним кивком голови не відповідаючи на їх поклін.

Мужики стояли, кланяючись та позираючи один на одного. Ніхто якось не зважувався перший промовити. Вкінці промовив таки війт:

— Прошу ясного панича, тут по селі хтось чутку пустив, що в дворі щось не теє...

— Що не теє?

— Та щось сталося.

— Що таке мало в дворі статися?

— Або я знаю що? Гомонять люди, а самі добре не знають. Одні кажуть, що якась крадіж, другі, що рабунок, треті, що забійство. То ми прийшли...

— Чи ви, люди, подуріли, чи що вам таке сталося? — скрикнув Адась, запаленівши цілим лицем. — Ніякої крадежі ані рабунку тут не було! Нічого тут не сталося такого, до чого би ви були потрібні. Як вас буде треба, то вас покличемо, а тепер ідіть собі геть!

І, не чекаючи на відповідь, панич відвернувся, щоб іти геть від них.

— От бачите! Чи я не казав? Треба нам того? — промовив війт, засуваючи шапку на вуха та обертаючись, щоби йти назад на вулицю. Прочі господарі також були, видимо, збиті з пантелику, не знали, на яку ступити.

В тій хвилі крізь підхилену фіртку просунулася руда розкудлана Цвяхова голова. Звертаючи своє п'яницьке лице до начальника, він промовив до нього ніби шептом, але так голосно, що слова його почули не тільки господарі, але й відходячий панич:

— Не вірте, пане начальнику! Я вам кажу, що тут сталося щось недобре!

— Та що таке? — скрикнув роздразнений війт. — Говори, коли знаєш, а не води нас, як кітку за стеблом.

— Спитайте панича, — шептав далі так само голосно Цвях, — що діється з єгомостем?

— Ага, ага, — підхопили господарі. — Ото, а ми й забули. Адже кажуть, що з єгомостем щось сталося. Ходімо до нього подивитися.

— Се що іншого, — промовив війт. — До єгомостя можемо йти.

Адась хоч добре чув усю оту розмову і в душі мало не тріскав з лютості, та проте удавав, що не чув нічого і захотів грати раз розпочату роль як можна найдовше.

— А що там? — скрикнув він оп'ять грізно, обертаючися до людей. — Ви ще тут чогось чекаєте?

— Та ні, прошу ясного панича, — мовив війт уже сміліше. — Ми до ясного панства нічого, борони господи!

— Ну, а чого ж тут стоїте?

— Та ми вже йдемо.

І всі чотири пустилися йти, але не в фіртку, а вигоником на панське подвір'я.

— А куди ви сюди йдете? — бліднучи на лиці, спитав Адась.

— Ми хочемо до свого старого єгомостя подивитися, — мовив війт, кланяючися йому з лукавою чемністю.

Аж тепер, бачачи, як панич то паленіє, то блідне, міниться на лиці та затискає зуби, як якийсь несупокій кипить в його нутрі, війт почав догадуватися, що тут таки мусило статися щось негоже, а притім щось

таке, що пани раді би закрити перед їх мужицькими очима. Ще перед хвилею, такий несміливий і нерішучий, він виступав тепер далеко сміліше, певний себе, чуючися на твердім, правнім грунті.

О. Нестор, хоч жив у дворі, не належав до обшару, був тут тільки комірником, а громада мала перше право дбати про нього. Панич не міг тепер відправити їх, не міг зборонити їм бачитися зі своїм панотцем, а через нього війт і прочі господарі надіялись таки довідатися, що, властиво, сталося у дворі сеї ночі. Та Адась не думав так легко податися.

— До єгомостя не можна тепер, — мовив він трохи лагідніше.

— А то чому? — запитав війт трохи остріше, бачачи, що "ясний панич" спускає з тону.

— Єгомость тепер спить.

. — Спить? Та де то може бути? Ми знаємо єгомостя не віднині. Єгомость у таку пору, перед обідом, ніколи не сплять.

— Кажу вам, що спить тепер. Можете прийти троха пізніше! — знов гнівно фукався пан Адась. Та люди вже не слухали його. Вони йшли, держачи шапки в руках, кланяючися паничеві, та проте й не думаючи цофатися взад. Адась аж трясся з лютості; здавалось, що ще хвиля а він готов кинутися на тих упертих мужиків з нігтями і зубами.

— Мамочко, — скрикнув він нарешті, — скажіть що сим людям! Пхаються, мов свині, до єгомостя та й до єгомостя. Хтось їм наговорив якихось дурниць, то вони сюди...

Та не договорив. Війт станув перед ним, випростувавшись і показуючи на знак своєї урядової поваги.

— Пане, — сказав він звільна, але з притиском. — Я є начальник громади. Я чув, що з єгомостем сталося щось недобре. До нього ми маємо право, і ви не смієте нам зборонити з ними бачитися. А свиньми ви не смієте нас називати, бо ми під тим самим цісарським правом ходимо, що й ви.

Тим часом фіртка створилася знов. Люди, зібрані на вулиці, чуючи, що щось довго балакають їх посланці з паничем і що панич щось надто високо підносить голос, почали звільна, один за другим, входити в вигонець і громадитися довкола війта. Купка вже була досить поважна і робилася щораз більша. Назва "свині", котру кинув панич селянам, обурила всіх до глибини. Почали гомоніти, далі бурчати щораз голосніше. Ті, що були ззаду, промовляли сміливіше:

— Що? Ми свині? А дивіть на нього! Смаркач один! Коли ми свині, то ти, певно, за свинопаса над нами не будеш! Ходімо до панотця! Не зважайте на сього молокососа! Он яке воно!

І юрба поперла наперед на панське подвір'я. Та в тій хвилі пані Олімпія заступила їм дорогу.

— Але ж, Адасю! — мовила вона, заламуючи руки і хитаючи головою. — Як же можна таке говорити про таких поважних господарів! Пане начальнику, прошу вас, даруйте йому! Він дуже згризений — там такі неприємності... Господи, а тут у нас також! Єгомость нам троха заслабли. Вночі у них був напад — знаєте, у них часом тота слабість трафляється. Вчора при гостях троха міцнішої гербати з ромом випили, та й на тобі! А вночі, кидаючися, бідний випав з ліжка і вдарився в голову. Але то нічого. Тепер уже йому ліпше. Рано була гарячка, але тепер поснідав і заснув. Не бійтеся, я вам ручу, що йому нічого не буде, але пару день треба його лишити в спокої. Тож, прошу вас, ідіть тепер додому. Адась поїде нині до Львова і для всякої обезпеки спровадить доктора. А тим часом будьте певні, що йому у мене нічого не хибне. Адже знаєте, що я досі його не кривдила і тепер, певно, не скривджу.

Вона говорила незвичайно лагідно, щиро, добродушно. Її слова відразу зупинили, втихомирили, розоружили людей. Правда, ніхто з них досі ніколи не чув, щоби о. Нестор мав напади тої слабості, т. є. епілепсії, але в сій хвилі ніхто над сим не застановлявся, а пані говорила се з виразом такої певності і натуральності, що нікому якось і в голову не приходило сумніватися о правдивості її слів.

І вже всі обернулися, щоб іти геть; уже пані Олімпія раділа в душі, що й сю навалу відвернула від свого дому; вже Адась зі своїм звичайним цинічним усміхом моргнув до неї, мовби хотів сказати: "Славно мама говорить!" — коли, втім, з офіцини, де жив о. Нестор, роздалися голосні крики, роздираюче ридання, жіноче "заводження", мов по покійнику. Ті жалібні голосні крики прошибли всіх, мов тернові шпильки. Пані Олімпія поблідла і вхопилася за голову, Адась стрепенувся і обкрутився на місці, немовби наступив на гадюку босою ногою, а всі селяни мимоволі простягли наперед голови, немов ловлячи ухами щось нове, нечуване та страшне.

— А се що? — промовив війт.

— Хтось там заводить! — скрикнули люди.

— Ходімо погляньмо власними очима, що там таке? — доповіли другі.

Пані Олімпія і Адась стояли мов остовпілі. Жадне з них і не думало вже спиняти людей, котрі, то відвертаючися, то кидаючи на них гнівні, а то, бачилось, і згірдні погляди, в німій мовчанці лавою повалили наперед до офіцини, де жив о. Нестор. А плач, крик і завід розлягався з офіцини чимраз дужче, голосніше, жалібніше. Здалека можна було розрізнити два голоси: мужеський грубий і трохи прихриплий і тонкий та дзвінкий дівочий. То ридали над зомлілим панотцем Деменюк і його дочка Маланка.

VI

Пані Олімпія не йшла вже за людьми до офіцини. Вона почувала, що на се їй не стане сили, що даремне буде вмовляти в сю юрбу, буцімто тут нічого не сталося. А головно її перелякала нагла присутність Деменюка, котрого голос зараз пізнала. Сей чоловік був з о. Нестором ще вчора пізно вночі, вийшов від нього так, що вона його не бачила. Чи він тільки вийшов? Чи пішов геть? Чи він знає що-небудь більше про події сеї ночі і що власне знає? Вона даремне ламала собі голову над сими питаннями, котрі піднімали в її серці цілу бурю тривоги і ніяк не хотіли прояснитися. Сам на сам з ним вона, може, була б відважилася взяти на розпити старого, вивідати у нього все, добитися повної певності, але при людях, при тих недовірливих і ворожо для неї настроєних людях — нізащо в світі! Вона не видержала б і одного його погляду, не здобулась би на те, щоб завдати йому найзвичайніше питання.

Не менше, коли ще не більше, перелякався, збентежився, зовсім змішався Адась, почувши з офіцини голос Маланки. Отся дівчина, в котрій ще вчора він бачив гарну "пташку", з котрою можна приємно побавитися, щоб її опісля, обскубану і споневіряну, пустити на чотири вітри, тепер була для нього якимось страшним ворогом, якоюсь могучою загрозою. Чому? Він сам не міг зміркувати. Адже ж нічого між ними не сталося, вона нічого не могла йому закинути, а те, що зробила для нього, зробила з доброї волі, без силування. А все-таки її жалібні ридання та стогнання свердлили йому душу як страшні докори, проймали його невимовним страхом. Сей панич, такий ще гордий і фудульний перед хвилею супроти мужиків, такий, бачилось, лицар, тепер, сам на сам з матір'ю, зробився таким малим, безрадним, трусливим, мов дитина, що напотемки зайде в темний кут і боїться сама власного стуку. Він готов був заплакати, руки його тряслися, в душі все завмерло, крім одного, чисто звірячого інстинкту самоохорони.

— Мамо, я довше тут не лишуся! — промовив він розм'яклим, майже плаксивим голосом.

— Не бійся, синку! — мовила пані Олімпія, беручи його за руку. — Кріпися! Не подавайся!

— Ні, ні, ні! Не можу тут бути! Серед тих диких грубіянських людей... Серед того окруження... Здурію, мамо, здурію!

— Бог з тобою, Адасику! Що ти говориш! Мусимо держатися обоє разом. Мусимо не подаватися, мусимо боротися! Пам'ятай, що в противнім разі грозить нам загибель!

— Не можу! Не можу! — повторяв, мов помішаний, Адась, хапаючись обома долонями за голову. — Мушу геть відси! Мушу троха віддихнути свобідно, покріпитися...

— Ну, добре, добре, — мовила пані. — Так знаєш що, синку? Сідай зараз на бричку і їдь до Львова.

— До Львова? — радісно скрикнув Адась.

— Так. Адже там маєш у касині діло, правда?

— Ага, ага! В касині! Я було й забув! — уривано мовив Адась, немов силуючись щохвилі захопити трохи повітря в груди, як чоловік, котрого щось душить у горлі.

— Бачиш, се одно. А друге — мусиш зі своєю нареченою побачитися.

— Що? Що мама мовить? — здивовано питав Адась, витріщаючи на неї очі.

— Мусиш, синку, мусиш! — твердо промовила пані. — Тепер, після того, що тут сталося, піддержання зносин з сім'єю твоєї нареченої є для нас дуже важне! Дуже важне! Сам се зміркуєш, коли ближче про се подумаєш. А Еміль казав мені вчора, що вони, дочка і мати, нині або завтра мають бути у Львові.

— Але ж, мамо! — з виразом глибокого болю скрикнув Адась. — Я не зможу тепер, після сього, що сталося, показатись їй на очі! Не зможу слова сказати до неї!

— Ну, що ти, сину! Хіба би сама тебе не хотіла пустити. Але се неможливе. Ніхто ще ні про що не знає. І ти йди зовсім свобідно, говори зовсім свобідно, немовби нічого й не сталося. Можеш мимоходом сказати при Мількові, що піп, котрого він бачив у нас, троха щось занедужав, але то так, мимоходом! Згадай про се як про марницю, про котру нема що довго й балакати. Ще раз кажу тобі, Адасику: мусиш се зробити. Від сього дуже багато залежить.

Голос її, інтонація, жести, розвага і рішучість — усе те підбадьорило трохи знемощілого панича. Ота стара женщина, зів'яла, посивіла та похилена віком, виростала в його очах, робилась крепкою, здоровою і смілою за двох. Він чув, що не їй о нього, але йому о неї можна опертися, чув, що засоби її душевної сили ще такі значні, що вистарчать для них обоїх.

— Добре, мамочко, постараюся зробити все! — мовив він, цілуючи її в руку. — Нехай тілько троха передихну свіжим повітрям! Нехай троха розірвуся, вспокоюся!

— Розірвися! Вспокійся! Але не забувай ані на хвилю, що нас чекає важка і вперта боротьба, для котрої треба розумно і всесторонно приготовитися. Треба собі забезпечити всі входи і виходи.

— У мами надлюдська сила, надлюдський розум! — з подивом шептав Адась.

— Ні, синку, у мене тілько спокій, — промовила простодушно пані Олімпія. — Представ собі, сеї ночі я спала як убита. Мої нерви мов рукою відняв — спокійнісінькі. В голові ясно, не шумить, як уперед. Чую, що моя давня сила вернула. Так от що, синку, щоб не забути. їдь же зараз до

Львова і знаєш що? Поробивши оте все, що я тобі казала, сли можна — нині, а найдалі завтра вертай додому.

— Додому? — оп'ять сквасився панич.

— Конечно! Конечно! — оп'ять рішучо промовила пані. — І то вертай не сам, а з лікарем. Мусимо конче щось зробити хоч про людське око.

— Нехай і так! — промовив Адась.

— А гроші у тебе є?

— Є. Думаю, що сих буде досить.

— Гляди ж! Не надто шастайся! Будь оглядний і осторожний і вертай — коли можна, то нині, а як ні, то завтра, і з лікарем! А я тим часом буду тут сама робити що зможу.

Панич поскочив від мами і направився до возівні.

— Гадино, гей, Гадино! — гукав він. — Готові коні?

— Готові! — відізвався зі стайні Гадина.

— Запрягай до брички!

— Слухаю ясного пана!

— Адась! Ходи-но ще сюди! — закликала пані Олімпія.

Поки Гадина виводив зі стайні коні і запрягав маленьку блискучу паничеву бричку, Адась оп'ять наблизився до матері.

— Слухай, синку, — мовила вона, нахиляючись до нього. — От добре, що я ще вчас пригадала! Зараз, як приїдеш до Львова, пошукай Мендля.

— Мендля? Того лихваря?

— Того самого. Жебрай у нього грошей на вексель. Обіцяй, який хоче, процент і позич хоч з тисячу гульденів.

— А то нащо?

— Треба, синку. Роздумаєш, то й сам побачиш, що треба. Конче позич! А бодай так зроби, щоби хоч вексель був підписаний, навіть ще ліпше — кілька векслів, два або три, хоч би й на дрібніші суми. І добре би було, щоб ти говорив не з одним жидом, а з кількома, щоб між ними вість пішла, що торецький панич того і того дня зичив гроші.

— Ну, се для них не новина! — мовив понуро Адась.

— Тим ліпше, тим ліпше! Але нині се конечне потрібно. Чуєш, синку, конечне!

— Ну, що ж, коли потрібно, то я й зроблю. Се вже я можу зробити.

Бричка була готова.

— Ну, так до побачення, мамочко! — промовив Адась і, поцілувавши її в руку, скочив на козли і, вхопивши лівою рукою ремінніїї віжки, а правою батіг, цмокнув на коней, ляснув батогом у повітрі, і коні рушили з місця. Гадина тим часом побіг відчинити браму.

"Дивна жінка ота моя мама! — міркував Адась, чвалаючи гостинцем до Львова. — Я голову трачу, весь мов розбитий, мов у міх зав'язаний, а вона тілько тепер відзискала спокій. Формальну стратегію передо мною

виложила. О, така жінка нешвидко зложить оружжя! З нею поборотися не всякому під силу буде!"

Коні летіли мов вихор. Широкі панські лани і вузькі мужицькі ниви пестрою рікою плили по обох боках гостинця; понад ровом мигали високі тополі, кучеряві рябинові дерева або обірвані давно з ягід черешні. Далеко-далеко на краю видокруга виднівся львівський Високий Замок з кіпцем Люблінської унії, білим мов сніг, у сонці. Повітря було тихе, тепле, прозірчасте. З поблизьких лук доходив запах свіжоскошеної трави. Декуди широкі лани конюшини дихали медовими пахощами. Гостинцем тяглися тяжкі брики з набором або мужицькі драбинясті вози, запряжені маленькими миршавими коненятами. Десь-не-десь попадалися пішоходи, що йшли стежкою поза ровом гостинця. Все те, покрите потом і курявою, тягло до Львова — хто на торг, хто за зарібком, хто для спекуляції. Сотні думок, мрій та надій летіли до того великого города під Замковою горою, з котрого поки що видно було тільки шпилі найвищих веж. Адась перегонював їх усіх. З сигаром у зубах, з батогом, застромленим обік, держачи віжки обома руками, він поганяв коні, тільки цмокаючи, пролітав поуз лінивих брик та хлопських возів, мов якась блискуча поява, за котрою даремне біжать наздогін зависні погляди та несповнимі мрії. "От кому щасливо живесь На світі!" — думають запилені та потомлені пішоходи. Не знають, бідолахи, що той зверхній блиск криє зовсім не блискуче ядро, що на душі у того блискучого щасливця така погань і таке пекло, яке їм, певно, і в сні не сниться. Не знають, що до того далекого, таємничого города гонять його такі фурії, котрих один вид міг би не одного з них душу заморозити смертельним жахом. Та куди їм се знати! В їх душі сіра щоденна жура гуде, мов чмелі, що в землі гніздяться; за тим упертим гудінням куди їм чути гудіння кусливих шершенів, що гніздяться на високих дубах?

---

* Зачинайте, уста ваші, славити святу діву (польськ.). — Ред.

* Перед твої очі, господи, складаємо наші провини і приймаємо належну за них кару. Як нас караєш, ми просимо, щоб ти над нами змилувався, а як змилуєшся, ми знов штовхаємо тебе до того, щоб не потурав нам (польськ.). — Ред.

* Погані товариства псують добрі звичаї (нім.). — Ред.

* Обов'язок, служба — Ред.

* Піддослідна істота (лат.). — Ред.

* Підпорядкування всіх справ селянським справам (польськ.). — Ред.

* Сподівання віри (франц.).-Ред.

* Відразу (лат.) — Ред.

* Теперішнього стану (лат.) — Ред.

* Який поворот з божого розпорядку! (нім.) — Ред.

* Великий розрив століття пройшов крізь моє серце (нім.). —

* Людина, яка непохитно додержується якихось принципів, аж до дріб'язкової суворості в цьому (нім.). — Ред.

* Суті (лат.).

* Прощайте (франц.). — Ред.

*Зоре морська, ти годувала господа своїм молоком, ти знищила дерево смерті, котре защепив у раї Адам (польськ.). — Ред.

* Пробачте (франц.). — Ред.

* Побачення (франц.).-Ред.

* Хай живе! (польськ.). — Ред.

* Я почула чудовий голос Марії, яка звертається до нас: "Ходіть до мене, мої дітки, я кличу вас, я кличу вас!" — Ред.